

Ө.Ж. Осмонов, Ш.К. Керимова

ОРТО ҚЫЛЫМДАР ТАРЫХЫ

7

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Герби

Кыргыз Республикасынын
Мамлекеттик Желеги

Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Гимни

Сөзү: Ж.Садыков, Ш.Кулуевдики.

Обону: Н.Давлесов, К.Молдобасановдуку

Ак мөңгүлүү аска-зоолор, талаалар,
Элибиздин жаны менен барабар.
Сансыз кылым Алатоосун мекендеп,
Сактап келди биздин ата-бабалар.

Кайырма:

Алгалай бер кыргыз эл,
Азаттыктын жолунда.
Өркүндөй бер, өсө бер.
Өз тагдырың колунда.

Байыртадан бүткөн мүнөз элиме,
Досторуна даяр дилин берүүгө.
Бул ынтымак эл бирдигин ширетип,
Бейкуттукту берет кыргыз жерине.

Кайырма.

Аткарылыш элдин үмүт-тилеги,
Желбиреди эркиндиктин желеги.
Бизге жеткен ата салтын, мурасын,
Бийик сактап, урпактарга берели.

Кайырма.

Ө.Ж. Осмонов, Ш.К. Керимова

ОРТО КЫЛЫМДАР ТАРЫХЫ

Орто мектептин 7-классы
үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү
жана илим министрлиги бекиткен*

Бишкек — 2007
«Учкун»

УДК 373.167.1
ББК 63.3 (0) 4л721
О — 74

О — 74 Осмонов Ө.Ж., Керимова Ш.К.
Орто кылымдар тарыхы. Орто мектептин 7-кл. үчүн окуу китеби. — Б.:
2007. — 280 б., 20 б. карта.

ISBN 978-9967-428-45-4

0 4306020600 - 07

ISBN 978-9967-428-45-4

УДК 37

ББК 63

© Осмонов Ө.Ж., Керимова Ш.
© Кыргыз Республикасынын
Жаңа илим министрлиги, 2007.
© «Учкун» ААК, 2007.

КЫМБАТТУУ ОКУУЧУЛАР!

Силер орто кылымдардын тарыхынан кул ээлөөчүлүк түзүлүш кулагандан (476-жылдан), XVII кылымдын ортосуна чейинки окуяларды окуп үйрөнөсүңөр. Ар бир адам үчүн тарыхты билүү өтө маанилүү. Тарыхты билүү-тарыхтагы окуяларды жана алардын маанисин түшүнүү дегендик. Орто кылымдардын тарыхын окутууда окуучулардын дүйнөнү таанып-билүү, ой-жүгүртүү, өз алдынча иштөө, сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү максаты коюлат. Силер тарыхый материалды талдоого жана жалпылоого, тарыхый фактыларды салыштыра билүүгө, алган билимиңерди андан ары өнүктүрүүгө, далилдүү корутундуларды чыгарууга үйрөнөсүңөр. Бул тарых силерди патриоттуулукка, интернационалдуулукка, адептүүлүккө жана эстетикалык тарбияга үндөйт.

Окуучуларды дүйнөнү таанып-билүүгө, ой жүгүртүүгө, өз алдынча иштөөгө, оюн эркин түшүндүрүүгө үйрөтүүдө китептеги көптөгөн сүрөттөр, карта, документтер да чоң роль ойнойт. Тарыхты окууда тарыхый материалды оозеки жана жазуу түрүндө баяндап берүүгө үйрөнүүнүн мааниси чоң. Орто кылымдардын тарыхы география, адабият, укук таануу ж. б. сабактар менен байланышта окутулат. Орто кылымдардын тарыхы боюнча терең билимге ээ болууга силерди тексттеги сүрөттөр, суроолор жана тапшырмалар жетелейт, буларды класста, үйдө иштеп өздөштүрөсүңөр. Темага тиешелүү сүрөттөр боюнча кыскача аңгеме түзүп, теманын мазмунун түшүндүрөсүңөр. Суроолордун бир бөлүгү тексттин тушуна берилди. Ал суроолор силерге текст менен таанышкан учурда материалды үйрөнүүгө жардам бермекчи. VII класста өз алдынча иштөөнүн көлөмү мурдагы класстарга караганда көбүрөөк болот.

Параграфтын аягында жыйынтыктоочу суроолор жана тапшырмалар бар. Алар өтүлгөн материалды бекемдөө үчүн даярдалган. Албетте, тарых жөнүндө толук түшүнүк алуу үчүн жалгыз окуу китеби аздык кылат. Ошондуктан, мүмкүн болушунча музейлерге көбүрөөк барып, тарыхый эстеликтер, орто кылымдар тарыхына тиешелүү кинолор, спектаклдер, сүрөттөр, тарыхый, көркөм адабияттар менен көбүрөөк таанышуу керек.

Бул китепти жазууда орто кылымдардын тарыхы боюнча буга чейин чыккан окуу китептери пайдаланылды.

Адамзат коомунун орчундуу баскычы болгон орто кылымдар тарыхын терең окуп үйрөнүүдө Силерге ийгиликтерди каалайбыз.

Авторлор

эле маанилүү роль ойногон. Сокого аттарды чегип, жерди иштетишкен.

Германдар римдиктерден эки талаалуу дыйканчылыкты үйрөнүшкөн. Айдоону эки талаага бөлүп, бирине эгин себишкен, экинчиси шүдүгөр калтырылган, башкача айтканда «эс алган». Эгин эгилүүчү жана шүдүгөр талаалар жыл сайын алмаштырылып турган. Эки талаалуу дыйканчылыкка өтүү дыйканчылыкта эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына алып келген. Ошентип, Тациттин мезгилинде уруулук же каны бир туугандык община дыйканчылык же үй-бүлөлүк община менен алмашкан. Мында чон үй-бүлөгө бөлүнбөстөн, жеке үй-бүлөгө бөлүнгөн. Жеке үй-бүлө тарабынан иштетилген жерден алынган түшүмдөр жеке үй-бүлөгө берилген.

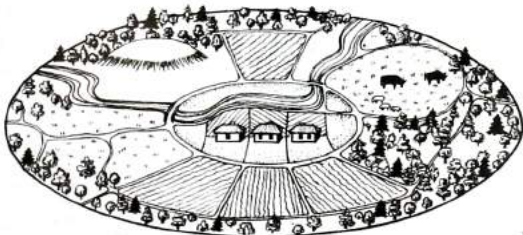
Узакка созулган жүрүштөрдүн убагында туугандар көп учурда өз уругунан адашып калышкан. Алар жаны жерлерге башка уруктардын адамдары менен байыр алышкан. Кыштактарда эми туугандар гана эмес, жөнөкөй эле коншулар жашап калышты. Ошентип, V—VI кылымдарда дыйканчылык же үй-бүлөлүк община коншулук община менен алмашкан. Коншулук общинага өтүү германдарда тенсиздиктин пайда болушунун башталышы болду. Мурдагы уруу аксакалдары жана аскер башчылары германдардын ак сөөктөрү катары бөлүнүп чыга баштаган.

Ак сөөк адамдар община мүчөлөрүнө караганда малдуу болушкан, жердин мыкты бөлүгүн алышкан. Согуштан түшкөн олжолордун көбү аларга тийген. Согуш

Дыйкандардын эң байыркы отурукташкан жерлери кайсы?

Община деген эмне?

Феодалдык түзүлүштөгү германдардын негизги иши кайсы болгон?

Коншулук община.

учурунда аскер башчылар өздөрүнүн туруктуу отряддарын — дружиналарды түзүшкөн. Аскер башчы дружиналарды өз эсебинен багып, аларга курал-жарак жана аттарды берген, дружиначылар болсо аскер башчысынын буйруктарын аткарууга милдеттүү болгон.

Рим империясына жортуулдар германдар арасында тенсиздикти күчөткөн. Ак сөөктөр эми негизинен олжолордун эсебинен жашашкан да, өз жер үлүштөрүн өздөрү иштетпей, туткунга түшкөн кулдарды иштетишкен. Кулга чакан жер бөлүп беришкен. Ал анда чарба жүргүзгөн. Ушул жердин эсебинен ал үй-бүлөсү менен жан баккан, ошондой эле жыйнаган түшүмү менен малынын бир бөлүгүн өз төрөсүнө берген.

Германдыктар бутпарастык дининде болушкан. Алардын: **Донар** — чагылган жана күн күркүрөөнүн кудайы, **Циу** — асмандын, **Фрея** — мол түшүмдүн, берекенин, үй-бүлөлүк бак-таалайдын кудайлары делип эсептелген. Ташка, булакка, сууга, дарактарга да сыйынышкан.

Бардык маселелерди эркектер чогулган жыйында чечкишкен. **Жыйын-тингди** ай жанырганда жана ай толгондо өткөрүшкөн. Жыйын-тинг дөнсөө жерге өткөрүлгөн. Дөнсөөдө анын башкаруучусу отурган. Жыйынга куралдары менен келишип, чечим жакса куралдарын кагыштырышып, жакпаса кыйкырышкан. Жыйын-тинг эң маанилүү иштерди чечкен: согуш жарыялаган, тынчтык келишимин түзгөн, жол башчыларды шайлаган, община мүчөлөрүнүн ортосундагы талаш-тартыштарды чечкен, сот иштерин да караган. Күнөөлүүнү кылмышына карата жазалаган. Жазанын даракка асып коюу, сазга чөктүрүү, колун кесүү ж.б. түрлөрү болгон. Күнөөсү женил адам мал берип кутулган.

«Ак сөөктөр» деп кимдерди айтабыз, ак сөөк эмнеси менен айырмаланып турган?

Байыркы германдыктар общиналык түзүлүштөн кул ээлөөчүлүк эмес, феодалдык түзүлүшкө өткөн, себеби эмнеде?

Герман урууларынын жыйыны. (Марк Аврелий триумфалдык колоннасынын рельефин).

негизги өндүрүш каражаты — жер феодалдын жеке менчиги болгон. Феодалдар ири феодалдык менчиктин жарымынан көбүн дыйкандарга «улуу» жана «улуу» аймакты берип берчү. Римдиктерде уруулук түзүлүш ыдырап, уруу ак сөөктөрү бөлүнүп чыккан. Кельттерде дыйканчылык өнүккөн. Римдиктер аларды басып алып, өзүнө караткан. Кельт урууларын Римдиктер галлдар деп, алар мекендеген жерлерди Галлия деп аташкан.

Элдердин улуу көчүү доору. Хунндардын басып кириши. Аттиланын жортуулдары. Батыш Рим империясынын кыйрашы

Герман урууларынын бир катар майда союздарга бөлүнүп, алардын Рим империясына кол салуусу жана бир жерден экинчи жерге жер которуусу күчөйт. Варварлардын Римге чабуулу массалык мүнөзгө ээ болот. Мындай массалык жер которуу элдердин улуу көчүүсүнүн доору деп аталат. Элдердин улуу көчүүсүнүн доору IV кылымдан VII кылымга чейин созулган. Көчмөн хунн уруулары жолундагы мамлекеттерди талкалап, миндеген чакырым аралыкты тездик менен басып өтүп, Борбордук Азиянын учу кыйырына көз жеткис талааларынан Европага таандай каптап киришип, Кара деңиздин түндүк жээгинде жашаган герман урууларына сокку урган.

441-жылы хунндардын жол башчысы, варвар урууларынын даназалуу башкаруучуларынын бири Аттила жетектеген хунндар Рим провинцияларына кол салып, көптөгөн шаарларды басып алып, калкын бүт бойдон кырып салат. Андан кийин Дунайдагы Ратирийди, Наис (Ниш) менен Сердикени (София) багындырат. Аттиланын максаты Константинополду ээлеп эле. Бирок, хунндар бекем дубалдар менен курчалган шаарды басып ала алышкан эмес.

Анын чечүүчү салгылашуусу **Каталаун талаасында** болду. Он миндеген адамдар согуш талаасында курман болушту. Аттила биринчи жолу жеңилүүгө учурады.

453-жылы Аттила өзүнүн үйлөнүү тоюнда капысынан каза болот. Аттиланын сөөгү Ысыккөлдүн түштүк чыгышындагы Жууку капчыгайына коюлган деген божомол бар.

476-жылы кичинекей герман уруусунун башчысы Одоакр Ромул Августулдан таажысын тартып алып, аны

Кельттердин ташка чегилген сүрөттөрү.

«Элдердин улуу көчүү доору» эмнени түшүндүрөт?

Хунн уруулары — булар кимдер?

Аттила деген ким болгон?

(6-класста Аттила жөнүндө окугандарыңарды эстегиле)

Константинда аскер башчылар өздөрүнүн туруктуу отряддарына кулады деп...ларды түзүшкөн. Аскер башчы дружинасы куладынын кулашы... аларга курал-жарак жана ээлөөчүлүк түзүлүш кыйрайт. Ошондуктан 476-жылы... тыш Рим империясынын кулаган жана байыркы дүйнөнүн тарыхы аяктаган жыл — деп эсептелип калган.

Батыш Рим империясынын кулашынын мааниси эмнеде?

Суроолор:

1. Варвар деген сөздүн маанисин түшүндүрүп бергиле.
2. Европадагы уруулардын аттарын атап бергиле.
3. Уруулук община дыйканчылык общинасынан эмнеси менен айырмаланган?
4. Дыйканчылык община коңшулук общинасынан эмнеси менен айырмаланган?

5. Коңшулук община уруулук общинасынан эмнеси менен айырмаланган?
6. Эмне үчүн көчмөн элдердин басын алуусуна бир дагы мамлекет туруштук бере алган эмес?
7. Рим империясынын кулашынын негизги себептери эмнеде?
8. Элдердин улуу көчүүсү кандай натыйжаларга алып келген?

§ 2. ФЕОДАЛДЫК КООМДУН МАҢЫЗЫ

Феодализм түшүнүгү

Феодализм — кул ээлөөчүлүк түзүлүштөн кийинки, капитализмден мурунку коомдук-экономикалык формация.

«Феодализм» деген термин XVIII кылымда француз агартуучулары тарабынан киргизилген. Феодализм латынча феодум, феудум — феодал деген сөзүнөн келип чыккан. «Феодум» — феодалдык жер ээлик, «феод» — бул акысына аскер кызматын өтөө керек болгон, мураска калтырууга боло турган жер ээлиги. Ал эми феодалдын ээси феодал деп аталган.

«Феод» деген эмне?

Феодалдык коомдун маңызы.

Феодалдык түзүлүштүн жана жаңы коомдук таптардын калыптанышы.

Жер ээликтеринин түрлөрү

Феодалдык коомдун маңызын өндүргүч күчтөр¹ жана өндүрүш мамилелери² аныктайт. Феодалдык коомдо

¹ Өндүргүч күчтөр — өндүрүш каражаттарынын жана аларды кыймылга келтирип жаткан адамдардын жыйындысы.

² Өндүрүштүк мамилелер — коомдук өндүрүш процессинде адамдардын мамилелери, алмашуу жана бөлүштүрүү.

негизги өндүрүш каражаты — жер феодалдын жеке менчиги болгон. Феодалдар ири феодалдык менчиктин жарымынан көбүн дыйкандарга «үлүш» катары бөлүп берген. «Үлүштөн» пайдалангандыгы үчүн дыйкандар помещиктин жерин оор, көз каранды болгон шарттарда иштеп берүүгө милдеттүү болгон. Дыйкандардын жеке керт башынын көз карандылыгы көбүнчө, кулдун көз карандылыгына жакын болот. Феодал дыйканды өлтүрө алган эмес, бирок аны сатып жиберүүгө же сатып алууга укугу болгон. Феодалдык коомдо дыйкандар феодалга көп жагынан көз каранды болгон. Дыйкан жерин мураска берүүгө, ал жерден кетип калууга акысыз болгон. Ал феодалдын каалоосу боюнча милдеттерди аткарууга тийиш болгон. Дыйкандар өз убагында берилбеген оброк жана барщинада начар иштегендиги үчүн феодалдын сотуна чакырылган. Төрө күнөө коюп, өзү соттогон жана өкүм чыгарган. Ал кызматкерлерине дыйканды таяк же камчы менен сабоого, колу-бутун чынжырлап, түрмөгө камоого буйрук бере алган. Феодалдык коомдо феодалдар дыйкандарды эзүүдө феодалдык рентанын үч формасын (барщиналык, натуралай, акчалай) колдонгон.

Жерди пайдалангандыктары үчүн көзкаранды дыйкандар аргасыздан төрөнүн жерин айдап-себүүгө, оруп-жыюуга, дан бастырууга тийиш эле. Алар феодалдардын үйүн, кампаларын жана көпүрөлөрдү курушкан, келмөлөрдү тазалашкан. Дыйкандардын аялдары феодал үчүн кездемелерди токушкан, балдары токойлордон козу-карындарды, мөмө-жемиштерди чогултушкан.

Феодалдык коомдун башкы белгилери кайсылар?

Феодал кул ээловчудөн, дыйкан кулдан эмнелери менен айырмаланышкан?

Феодалдык соттун өкүмү (миниатюра, XV к.)

Феодалдык поместье.

Дыйкандардын феодалдын чарбасында бардык иштерди иштеши **барщина** деп аталган.

Дыйкандар феодалга өз чарбасынын азык түлүктөрүнүн бир бөлүгүн (дан, мал, канаттуу, май, бал, ж.б.) берип турууга милдеттүү болгон. Дыйкандар феодалга натуралай түрдө азык-түлүктөрдү жана буюмдарды төлөөсү **оброк** деп аталган. Барщина менен оброкту аткаруу көзкаранды дыйкандардын башкы милдеттеринен болгон. Ал эми акчатовар мамилелери өнүккөн сайын феодал дыйкандан акчалай рентаны талап кылган.

Ошентип, IX–XI кылымдарда Батыш Европада феодалдык түзүлүш орногон. Бул түзүлүштүн тушунда бардык жер жана бийлик жер ээлөөчү феодалдарга таандык болгон.

Дыйкандардын талаа жумуштарынын түрлөрү. Эгүү. Кол жазмадагы сүрөт (XII к.)

Феодалдык шаты.

Вассалдык мамилелер

Францияда бардык феодалдардын башчысы болуп **король** эсептелген. Ал феодалдардын ортосундагы чатактарды чечүүдө жогорку сот катары эсептелген, өлкөгө душмандар кол салган учурда аскерлерге башчылык кылган. Король **герцогдор** жана **графтар** үчүн сеньор болгон. Алардын ээликтеринде адатта жүздөгөн кыштактар болгон, алар жоокерлердин чоң отряддарын башкарышкан. Андан төмөнүрөөк баскычта **барондор-графтар** менен **герцогдордун** вассалдары турушкан. Адатта алар 20-30 кыштакка ээлик кылышкан жана жоокерлер отрядын бере алышкан. Барондор **рыцарлардын** –

Кандай абалды крепостнойлук укук абалы деп айтабыз?

Көз каранды дыйкандардын феодалдын пайдасына бере турган башкы нерсеси кайсы?

Феодалдык шаты.

вассалдары жок майда феодалдардын сеньорлору болушкан. Мына ошентип, бир эле феодал майда феодалдын сеньору жана өзүнөн ири феодалдын вассалы болгон. Францияда өзүнүн вассалына гана баш ийүүгө тийиш болушкан. Эгер алар королдун вассалдары болушпаса, анын буйруктарын аткарбай кое алышкан. Мындай тартип: «Менин вассалымдын вассалы – менин вассалым эмес» деген эреже менен бекемделген.

Феодалдар ортосундагы мамилелер жогорку баскычтарында эң ири феодалдар, төмөнкүлөрүндө – майда феодалдар турган шатыны элестеткен. Феодалдар табыны мындай уюшулушу **феодалдык шаты** деп аталган. Дыйкандар феодалдык шатыдан сырткары турушкан. Сеньорлор да, вассалдар да феодалдар болушкан. Алардын бардыгы көз каранды дыйкандардын эмгегинин эсебинен жашаган. Ар бир ири феодал жеринин бир бөлүгүн белек катары майда феодалга таратып берген. Жер ээси бул феодалга сеньор болгон, ал эми андан жер алган феодалдар анын вассалдары (аскер кызматчылары) болуп калган. Вассал сеньордун буйругу боюнча аны менен кошо жортуулга чыгууга, өзү менен бирге жоокерлер отрядын алып келүүгө, сеньорго кеп-кенеш, жардам берүүгө милдеттүү болгон. Сеньор өз вассалдарын башка феодалдардын кол салууларынан же көтөрүлүшкө чыккан дыйкандардан коргогон.

Эгин бастыруу.
Кол жазмадагы сүрөт (XII к.)

Сеньор менен вассалдын ортосундагы мамиле кандай болгон?

Дыйкандар барщинада.
(миниатюра, XIV к.)

Феодалдар арасында бекем байланыш болгон эмес. Ири феодалдар өз алдынчалыкка жетишкенден кийин, королдук бийликке баш ийбей калышкан. Феодалдык бирдиктүү аймактар бөлүнүп чыга баштаган. Натуралдык чарбанын үстөмдүгүнүн тушууда феодалдын жерди жеке менчиктөөсү чыңдалган. Ошентип, Батыш Европа мамлекеттери феодалдык бытырандылыкка учураган.

*Натуралдык
чарба деген эмне?*

Суроолор:

1. Феодализм деген эмне?
2. Феодалдык түзүлүштүн мезгилинде кандай жаны коомдук таптар пайда болду?
3. Барщина жана оброк деген эмне?
4. Феодалдык шатыны кандай түшүнөсүң?

5. Сеньор деген эмне? Вассал деген эмне? «Менин вассалымдын вассалы — менин вассалым эмес» деген сөздүн маанисин түшүндүрүп бергиле?
6. Эмне үчүн феодалдык бытырандылык пайда болгон?

§ 3. ФРАНК МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КҮЧ АЛЫШЫ

Франк мамлекетинин түзүлүшү жана анын басып алуулары

451-жылдагы Каталаун талаасындагы салгылашууда хунндардын аскерлерине каршы франк уруулары да салгылашкан. Франктар кичинекей, сабы узун балталарын душмандарга таамай ыргыткандыгы менен айырмаланышкан. Сали уруусунун мервейлер тукумунан чыккан Хлодвиг абдан амалкөй, куу, күчтүү жана ырайымсыз болуп, тууган-туушкандарын бүт кырып, алардын жерлерин өзүнүн жакшы көргөн жоокерлерине таркатып, байлыктарын казынага топтогон. Ал тынымсыз жүрүштөрдү жасап, Галлияны, Рейн дарыясынын чыгыш жагындагы жерлерди (азыркы Бельгия, Голландия мамлекеттеринин орду) каратып алган.

Кээ бир маалыматтар боюнча франктардын басып алган жерлеринде болжол менен 6 — 8 миллионго жакын адам жашаган. Согушка катышкан бардык аскерлер айдоо аянты менен камсыз кылынган.

Болжол менен 500-жылы Франк мамлекети түзүлгөн. Хлодвиг мамлекетти башкаруунун иретин ойлоп тапкан. Жер-жерлерге өзүнө ишеничтүү адамдарды, граф-

Франк
жоокерлеринин
кол башчысы

тарды дайындаган. Хлодвигдин тушунда казынага байлык топтолуп, күчтүү аскердик кошуун түзүлгөн. Королдун башкы чарбасын майордом башкарган. Римдик төбөлдөрдү Хлодвиг өзүнө тартып, алардын динине, тилине өтө баштаган. Жыл өткөн сайын франктар менен римдиктердин ортосундагы айырма жоголгон. Франктар сакалын, чачтарын алышкан. Королдуи үй-бүлөсүндөгү эркектер гана чачын өрүп, сакалын алышкан эмес. Өлкөдө салык ырааттуу түрдө жыйналган.

Франктар римдиктер менен аралашып отурукташа баштаганда кийин, элдик жыйынды чогултууга мүмкүн болбой калды. Эми Хлодвиг даназалуу адамдар менен кенешип, өзү чечим чыгарып калган. Жылына бир жолу жазында гана чогулган аскердик кароолдордо анын чечимдерин катардагы франктарга жарыя кылышкан. Эми король өзүнүн бийлигин мурас претинде өзүнүн балдарына гана өткөрүп берүү тартибин киргизген. Согуш учурунда бардык эркин франктардан элдик кошуун чогултулган.

498-жылы Хлодвиг үч миңге жакын аскери менен христиан динине өтөт. Хлодвиг чиркөөгө көп белектерди берип, дин кызматчыларын өз тарабына тарткан. Королдун бийлиги «кудайдан» деп эсептелип, королго кол салгандар өлүм жазасына тартылган.

Хлодвиг сот иштерин жөнгө салыш үчүн «Сали акыйкаты» мыйзам жыйнагын жаздырган. Бул мыйзам жыйнагы 507 — 511-жылдары түзүлгөн. Анда кулдарды жана малды уурдагандыгы, кампалар менен мал короолорун ерттөгөндүгү үчүн чоң айыпка жыгуулар каралган. «Канга

Рим империясы кулагандан кийин 500-жылга жакын кандай окуя болуп өткөн?

Франк жоокери.

Франк королунун чарбагы.
(VII — VIII кк.)

кан» өч алуу салтынын ордуна айып төлөнгөн. Мыйзам боюнча франктын өмүрү римдиктин өмүрүнөн эки эсе жогору болгон. Казандагы кайнаган суудан шакекти колу менен алып чыгып кеткен адам акталып кеткен. Мыйзамдар жыйнагы жеке менчикти коргогон жана тенсиздик бекемделген.

Хлодвиг өлөөрүнүн алдында Франк мамлекетин төрт баласына бөлүп берген. Ал 511-жылы Парижде каза тапкан. Хлодвигдин мурасчылары өзара согуша башташкан. Элдин абалы начарлаган.

Франк мыйзамдарынын жыйнактарынан

Эгерде кимде-ким өзүздү же музоолуу уйду уурдаса, 35 солид (солид — рим тыйыны) төлөөгө соттолот.

Эгерде кимде-ким королдун өзүзүн уурдаса, 90 солид төлөөгө соттолот, буга уурдалган өзүздүн баасы кирбейт.

Эгерде кимде-ким аштыгы бар кампага өрт койсо, 63 солид төлөөгө соттолот.

Эгерде кимде-ким уурулук максат менен бөлөк бакка кирсе, 15 солид төлөөгө соттолот.

Эгерде кимде-ким кулду, атты же күч-унааны уурдаса, 30 солид төлөөгө соттолот.

Эгерде кимде-ким эркин франкты өлтүрүп, айыбы ачылса, 200 солид төлөөгө соттолот.

Эгерде кимде-ким королдун кызматындагы адамдын өлүмүнө кириптер болсо, 600 солид төлөөгө соттолот.

Христиан дининин негизги идеясы эмне?

«Сали акыйкаты» деп аталган мыйзам жыйнагынын мааниси кандай?

Ак сооктор менен карапайым общиначылардын ортосунда курч күрөш жүргөндүгү эмне менен ырасталат? Франктардын мыйзамдары теңсиздикти бекемдегенин далилдегиле.

Париждеги Хлодвигдин скульптурасы.

Хлодвигдин уулдары - Хильдеберт, Хлотарь, Хлодомер жана Теодорих (Франция хроникасынан миниатюра, 1493; Турин, Улуттук китепкана)

Каролингдердин түпкү династиялары

Хлодвигдин тукумдары бара-бара бийликтен алыстап, бийликти майордо Карл Мартелл (Барскан) ээлеп алды.

732-жылы Карл Мартелл оор куралданган атчан жоокерлери менен Пуатье шаарынын жанында арабдардын басып алуусун токтотуп, алардын аскерлерин талкалады. Ошентип, арабдардын Европага болгон баскынчы жортуулунун мизи майтарылды. Карл Мартелл аскерде кызмат өтөгөн жоокерлерге жерлерди, андагы жашаган дыйкандары менен кошо бере баштады. Эгер жоокер аскердик кызматын токтотсо, бул жерди кайра берүүгө милдеттүү болгон. Кийин жоокерлер өздөрүнө берилген жер ээликтерин биротоло ээлеп, аларды мураска калтыра баштаган.

Карл Мартеллдин реформалары феодалдык коомдун калыптанышына түрткү берди. 751-жылы Карл Мартеллдин баласы Пипин Короткий (Корто) Рим папасынын макулдугу менен Суассондогу төбөлдөрдүн жыйынында король болуп жарыяланды. Меровейлердин (Хлодвигдин) тукумдары кечилдердин үйүнө камалды. Ушундан баштап Франк мамлекетинде Каролингдердин династиясы башталды.

Карл деген ысымдан Каролус, Каролинг, король деген сөздөр пайда болду.

Карл Мартелл
(Бүткүл дүйнөлүк
Г.Шедел хроника-
сынан гравюра,
1493)

Пуатьеде франктарга (оңдо) каршы араб аскерлери (солдо) салгылашуу алдында (миниатюрадан фрагмент, Париж, Улуттук китепкана)

Улуу Карл

768-жылдан 814-жылга чейин Франк мамлекетинде Пипин Кортонун баласы Карл король болуп турду. Замандаштары аны Улуу Карл дешкен. Анын мезгилинде Франк империясы эбегейсиз кеңейди. Улуу Карл орто кылымдагы эң атактуу мамлекет башчысы болгон. Ага арналган ырлар, уламыштар сансыз. Жазуучулар менен хроникачылар анын жоокердик эрдиктерин, адилеттигин жана акылмандыгын даназалаган. Карл чындыгында эле жигердүү башкаруучу болгон. Улуу Карл 50 жылга жакын король болуп, анын 30 жылын жүрүштөргө жана согуштарга арнады. Ал өмүрүндө 50 жүрүш жасаган. Анын тушунда Франк королдугунун чек аралары алда канча кеңейген.

Франк мамлекеттеринин кеңейиши

Улуу Карл азыркы Венгриянын (Мажаристан) аймагына чейин жортуул жасап, ал жердеги Авар каганатын талкалады. Түндүктө Эльба дарыясынын боюнда жашаган сакс уруулары менен 30 жыл бою согушту. Миндеген сакстарды барымтага алып, көбүн башка жакка көчүрүп, амалкөйлүктүн гана натыйжасында аларды тынчтандырды.

VIII кылымдын башында эле Испанияны Түндүк Африкадан келген арабдар каратып алган болчу. Арабдар менен согушуу Карл үчүн ийгиликсиз болгон жана франктарга чегинүүгө туура келген. Франк аскерлеринин башында королдун жээни граф Роланд турган.

Улуу Карл.

Улуу Карлдын монетасы.

Роланд жетектеген франк аскерлеринин салгылашуусу

Ал кичинекей отряды менен Пиреней тоолорунда буктурмага кабылып, сан жеткис душмандар менен күрөшүп жатып, бири да калбай курман болот. Бул кайгылуу окуядан кийин Улуу Карл кайрадан кайрылып келип, ырайымсыздык менен душмандарын кырат. Ошентип, Улуу Карл жээнинин өчүн алат жана Пиреней тоолорунун түштүк жагындагы чакан аймакты ээлейт.

Бул окуя жөнүндө орто кылымдын адабий бермети болгон «Роланд жөнүндө ыр» кенири баяндайт.

Франк империясынын түзүлүшү

Улуу Карлдын түзгөн мамлекети эбегейсиз зор данкага ээ болуп, атагы алыска таркады. Дүйнөнүн ар кайсы мамлекеттеринен анын сарайына сансыз белектер келип турду. Аты дүйнөнү дүңгүрөткөн Багдаддын халифи Харуп аль-Рашид Улуу Карлга бир пилди белек кылып жеткизип берет.

800-жылы Ыйса пайгамбардын туулган күнүндө Ыйык Петрдун чон чиркөөсүндө Рим папасы Лев III Улуу Карлга таажы кийгизип, аны император деп жарыялаган.

Анын мамлекетинин борбору Ахен (Кельнга жакын) шаары болгон. Империяны ырааттуу башкаруу системасын түзүп, жылына эки жолу белгилүү франк төбөлдөрүн кенешке чакырып турган. Алардын макулдугу боюнча указдарды чыгарган. Жер-жерлерде чон урууларды герцогдор, кичи аймактарды графтар башкарышкан. Герцогдун кызматы мурас катарында өтчү. Графтарды император жергиликтүү жер ээлөөчүлөрдөн дайындаган.

Улуу Карл Роланд менен Оливьенин ортосунда (витраж)

*Герцог деген эмне?
Граф деген эмне?
Герцог менен
графтын кандай
айырмасы бар?*

*Биринчи франк
императору
ким болгон?*

*800 жылы
25 декабрда Римде
папа Лев III
Франк королу Улуу
Карлга император-
лук таажы
кийгизип, ага бата
окуу учуру.*

*Ахен резиденция-
сында Улуу
Карлдын падыша
сарайындагы импе-
раторлук тактысы*

Аларды көзөмөлдөө үчүн өзүнүн империясындагы иштерди өзү кыдырып, ал эми бөлөк аймактарга Карл өз жакындарынан «падыша өкүлдөрүн» жиберип, текшертип турган. Айылдагы чиркөө кызматчылары императордун буйругун аткарууга милдеттүү болушкан. Дыйкандар да аскер кызматын өтөшкөн. Улуу Карл туруктуу атчан аскерлерин түзгөн. Королдун казынасына тынымсыз салыктар түшүп турган. Согуштук жүрүштөрдө түшкөн баалуу буюм, акча, алтын ж.б. күмүштөн жасалган кооздуктар казынага топтолгон. Мамлекеттик кызматта турган адамдар королго жан дили менен берилген адамдар болгон. При жер ээлери өзүнүн аймагында өздөрү салык жыйнап, сот иштерин жүргүзүп, кылмышкерлерди издеп таап, жазалашкан. Мындай укук иммунитет деп аталган.

Улуу Карлдын мезгилинде мыйзамдар, буйруктар жыйнактары чыгарылган. Улуу Карл сарайына бүткүл Европадагы окумуштуу адамдарды чогултуп, алар менен аңгемелешип, кенешип турган.

Улуу Карлдын империясынын кулашы

Франк империясы бекем эмес болгон да, аз эле убакыт жашаган. Улуу Карлдын согуштук күч менен түзгөн империясы ар түрдүү тилде сүйлөгөн, экономикалык өнүгүшү боюнча ар кандай деңгээлде жашаган уруулар менен элдерден куралган. Алардын арасында франктар азык кылчу. Алар куралдын күчү менен гана убактылуу бириктирилген эле.

814-жылы Ахен шаарында Улуу Карл каза болгондон кийин, анын ири империясы майда мамлекеттерге бөлүнүп кеткен. Улуу Карлдын мурасчылары — неберелери бири менен бири бийлик талашып, тынымсыз согушуп, саясий бытырандылыкка жол беришкен.

Суроолор:

1. Хлодвиг кандай амалдар менен ири ийгиликтерге жетишкен?
2. Хлодвиг өзүнүн ээлигин кантип башкарган?
3. Эмне үчүн Хлодвиг христиан динине кирген?
4. Христиан чиркөөсү эмне үчүн Хлодвигди колдогон?

5. Улуу Карлдын империясынын түздүлүшүнө кандай шарттар обөлгө болгон?

6. Улуу Карл жөнүндө аңгеме түзүлө.

7. Улуу Карл империясын кантип башкарган?

8. Эмне үчүн Рим папасы Лев III Улуу Карлды император деп жарыялаган?

9. Улуу Карлдын империясы эмне үчүн кулап калды?

§ 4. КОНТИНЕНТАЛДЫК ЕВРОПАДАГЫ ИРИ МАМЛЕКЕТТЕР (V — X кылымдар)

Европадагы жаңы мамлекеттердин түзүлүшү. Франция (IX — X кылымдар)

Франция V кылымдын аягы IX кылымдын орто ченине чейин Франк мамлекетинин (ушундан улам Франция аталган) карамагында болгон.

843-жылы Улуу Карлдын неберелеринин тушунда Верден келишими боюнча Франк мамлекети үчкө (Франция, Италия, Германия) бөлүнгөн.

X кылымдан Батыш Франк королдугу Франция деп атала баштады. 987-жылы Робертинг Гуго Капет король болуп шайланган. Ал негиздеген Капетингдердин династиясы XVII кылымдын акырына чейин Францияда бийлик жүргүзгөн. Бул жерде жашаган мурунку уруулардын бардыгы бирдиктүү француз тилине өтүп, келечекте француз улутунун түзүлүшүнө шарт түздү, ар түрдүү ири феодалдык ээликтерге бөлүндү. Ошол кезде Франция: Нормандия, Блуа, Турень, Анжу, Пуату, Шампань, Бургунд, Аквитания, Барселония өндүү 14 феодалдык ээликтен турган.

Феодалдар тынымсыз согушуп, бири-биринин жерин дыйкандары менен кошо гартып алууга умтулушкан. Алар королду иш жүзүндө сыйлашкан эмес. Королдук бийликтин күчү феодалдардын колунда болгон. Нормандиянын, Бретандын, Аквитаниянын айрым феодалдарынын ээликтери королдун ээлигинен алда канча чоң эле. Феодалдар ээликтерин балдарына бөлүп беришкен.

Феодалдын чарбагы (поместьеси) **синьория** деп аталган.

Франк мамлекетинин түзүлүшүн жана күч алышын кайталагыла. (§ 3)

Улуу Карлдан Капетингдерге чейинки жазылган франктардын санжырасы (Париж, Улуттук китепкана)

Куси сепили (Франция)

Көзкаранды дыйкан — серв толугу менен синьориянын карамагында болгон. Серв синьорго менчик жер жана сот тарабынан көз каранды болгон. Синьордун каалоосу боюнча сервдер (дыйкандар) ар кандай сеньордун (феодалдын) жумуштарын жасаган. Алар жолдорду ондогон, дарыяларды тазалаган, көпүрө, сепилдерди курушкан, токойлорду да кайтарышкан.

Дыйкандар феодалдарга натуралай жана акчалай оброкторду төлөгөн. Алар базар, көпүрө, жол, дарыя ж. б. үчүн салыктарды төлөшкөн. Дыйкан феодалдын вотчинасынан тегирменди ж. б. пайдалангандыгы үчүн ванацитет деген эн оор салык төлөгөн.

Суу ташкындары, кургакчылык жана түшүмдүн болбой калышы дыйкандарды өлүмгө дуушар кылган, ачарчылык жылдарында элдер өлүп, кыштактар ээн калган учурлар көп болгон.

Нормандияда, Бретанда дыйкандардын ири көтөрүлүштөрү болгон. Алар аскер башчылары жана курал-жарактары жок болсо да, рыцарларга айыгышкан каршылык көрсөтүшкөн. Дыйкандардын толкундоолору, көтөрүлүштөрү күч алган сайын феодалдар «салт» менен башкарууга өтүшүп, феодалдык рентанын өлчөмүн туруктуу кылууга мажбур болушкан.

XI кылымдан баштап капетингдер акырындык менен ири жер ээликтерин өз колуна топтой баштайт. Капетингдер баш ийбеген вассалдарды өзүнө каратып, алардын чептерин бузуп, өздөрүн жазалаган. Өлкө бириктирилип, чарба, кол өнөрчүлүк жана соода өнүккөн.

Италия V—X кылымдарда

Италия жерлери V кылымдын башында Батыш Рим империясынын карамагында эле. V кылым Рим империясынын акыркы доору болду.

396-жылы Рим империясына жалданып кызмат кылган готт урууларынан чыккан Аларих аттуу аскер жетекчиси Македония жана Грециядагы кулдардын колдоосу менен Ортонку жана Түштүк Грецияны басып алган. Афины шаарынын эли көп акча берип кутулушту. Коринф, Спарта, Арагос шаарлары талоонго учурады. Аларих Чыгыш Рим империясынын башчылары менен тынчтык келишимине кол коюп, бардык жердеги готт жоокерлерин жыйнап, аларды куралдандырып, күчтүү аскер топтоду. Ал Түндүк Италияны кыргынга учуратып, талап-тоноду. Бирок, атактуу аскер башчы Стили-

*Эмне үчүн
Францияда
королдун
бийлиги төмөн
болгон?*

Рыцарь
(XI - XIII в.)

хондун жетекчилиги астында мизи майтарылды. Кийин Стилихонго жалган күнөө коюлуп, император Гонорийдин буйругу боюнча чыккынчылык менен өлтүрүлгөн. Бул кабарды угаары менен Аларих Римди курчап алды. Римдин эли ачкачылыкка дуушар болду. Сенаттын элчилери Аларихке 5000 фунт алтын, 30000 фунт күмүш, көп сандаган кездемелерди берип, курчоону токтотушту. 40 миң кул Аларихтин аскерине кошулуп кетти.

410-жылы 24-августта кулдар Римдин дарбазасын ачып беришип, Аларих аскерлери менен шаарга кирип, бир жума бою талап-тоношту. Андан кийин Аларих Италиянын түштүгүнө барып, ошол жактан каза тапкан.

Аларихтин аскерлеринен кийин Италиянын жерлерин вандалдар, франктар, бургундулар басып алышкан.

452-жылы Аттила жетектеген хунн уруулары кол салып, анын бир нече шаарларын талкалаган. Рим папасы Лев I ага эбегейсиз зор салык төлөп жана жыл сайын салыкты кайталап турууга убада берип, Аттиланын аскерлерин токтотуп, Римди сактап калган.

476-жылдан баштап Батыш Рим империясы жок болду. Италия Түндүк, Түштүк жана Ортоңку деп негизинен 3 чоң аймакка бөлүнүп калды. Булардын ар бирөө дагы майда аймактарга бөлүнгөн.

Мындай майдаланып бөлүнгөн мамлекет — ээликтер орто кылымдардан жаңы доорго сакталып кала берип, италиялык өзгөчөлүктү түзгөн.

«Узун сакалчандар» (ланговард) Италияда VI — VII кылымдарга чейин бийлик жүргүзүп келишкен. Кийин «узун сакалчандар» же ланговарддардын аймагы Ломбар-

Рим империясы боюнча 6-класстан окугандарыңарды эстегиле.

Рим империясында кулчулук кандай роль ойногон?

Чарбанын начарлашы жана кулдардын которулусу эмнеге алып келген?

Рим шаарына кирип келген Аттила жетектеген хунн аскерлерин папа Лев I токтотууда. (Рафаэл Санти фрескасы, 1513; Рим)

дия деп аталып калган. VIII кылымдан баштап Ломбардия Каролингдердин империясына кирип кеткен.

«Узун сакалчандардын» төбөлдөрү тууган-туушкандары менен өзүнчө бөлүнүп отурукташкан. Аны «фара» деп аташкан. Алар көз каранды калктан түшүмдүн үчтөн бир бөлүгүн салык катары жыйнап турушкан. Корол, граф, герцогдордун жер ээлерине айланышынын натыйжасында «фара» бытырай баштап, феодалдар табы пайда боло баштаган. Мурунку римдик кулдар, колондор, жарым-жартылай эркин дыйкандар жакырданган общиналыктар менен биригип, феодалдык көз каранды дыйкандар табына айланган. Франктар басып алгандан кийин дыйкандар жерди 29 жылга арендага ала алышкан.

Мунун негизинде дыйкандар түшүмдүн төрттөн бир бөлүгүн феодалдарга беришкен. Кээ бир жерлерде түбөлүк ижара (аренда) — эмфитевзис да бар эле. IX — X кылымдарда арендачылар көз каранды дыйкандарга айланып калган. Көз каранды дыйкандар жылына 12 жумага чейин барщинада иштөөгө мажбур болушкан. Монастырлардын чарбасында жазгы себүүдө жана түшүм жыйноодо 3 — 5 күн эмгектенүүгө тийиш болушкан. Италияда чиркөөлүк жер ээликтер көп эле.

Италиянын түштүгүндө жана Сицилияда кул ээлөөчүлүктүн калдыктары көпкө чейин сакталган, себеби алар Византиянын кол алдында болгон. Ал эми Византия болсо кул ээлөөчүлүк үстөмдүк кылган мамлекет болгон.

IX—XI кылымда феодалдык мамилелер толук орнотулуп бүткөн эмес. Италиянын жеринде байыркы Рим империясынан калган шаарлар көп болгондуктан, алар жаны экономикалык борборлорго — кол өнөрчүлүктүн жана сооданын очогуна айланган. Лукка шаарында тыйын чегилип, кол өнөрчүлөр өтө жука, назик кездемелерди жасашкан.

Немис королдугунун жаралышы

Немистер эркин германдык уруучулук түзүлүштүн убагынан бери эле биримдиктүү болушуп, коңшулаш-айылдык общинада (маркада) жашап келишкен. Бардык эркин общиначыларды ири феодалдарга күч менен кырк этпестен багындырууга мамлекеттин күчү жеткен эмес.

Рим шаары кайсы дарыянын жээгинде пайда болгон?

Римдин «бөлүп алып, бийлик жүргүзө бер» деген эрежеси эмнени билдирет?

Германдык (немис) аскер кошуунду башчылары король болуп калышты. Акырындык менен көз каранды лыйкандар жана феодалдар табы калыптанدى.

772 — 804-жылдары немис жери болгон Саксонияны Улуу Карл каратып алган эле. Бул учурда сакстар социалдык-экономикалык түзүлүшү боюнча алгачкы общиналык түзүлүштүн акыркы чегинде турган. Сакстар ошол учурда бутпарастык динде болушкан. Өз эркиндигинен ажырагысы келбеген сакстар Улуу Карлдын аскерлери-не каршы күрөшүшүп, христиан дининин колдоочуларын жана чиркөөлөрдү талкалашкан. Улуу Карл отуз жыл бою жыл сайын сакстарга жүрүш жасаган.

Улуу Карл бардык сакстарды коркутуп, баш ийдирүү максатында барымтадагы сакстарды эл алдында ырайымсыздык менен өлтүрткөн.

Улуу Карл «Саксон иштери боюнча Капитулярий» деген буйруктар жыйнагын чыгарып, анда королго жана чиркөөгө каршы чыккан сакстарды өлүм жазасына буюрган.

Генрих I Улуу 919-936-жылдары Германиянын королу болуп шайланып, биринчи немис империясын негиздеген. Генрих I нин тукумдары 1024-жылга чейин башкарган. Генрих I Улуу чет элдик душмандардан сактаныш үчүн чек араларга бекемделген чептерди «бург» курдурган. Түндүктөн нормандар, аварлар, хунндар немистерге басып киргенде, алар чептерге жашынышкан. Генрих I нин мезгилинде немистердин күчтүү атчан аскерлери түзүлгөн. Королдук, соттук бийликтин таянычы чиркөөлүк бийлик болгон. Король чиркөө кызматкерлерин шайлоону өзүнүн колуна алат. Мурда бул мил-

Германиядагы собор (XIII к.)

Генрих IIнин уулу, герман королу Оттон I жана анын аялы Эдиттин Мейсен соборундагы скульптурасы.

дет Рим папасынын колунда болгон. Германияда аскер башчылары чиркөө адамдарынан болгон. Чиркөө кызматкерлери королдук бийликтин ишенимдүү адамдары болуп эсептелген.

Римдик папа менен Германия королунун ортосунда карама-каршылыктар башталган. Ушул мезгилде 951-жылы Оттон I (Генрих I нин уулу) Италияга биринчи чабуулун жасайт. Ал Италияны басып алып, Италия короло деген титул алат. Оттон I Италияга экинчи жолу чабуул жасап, Италиянын императору деген наам алат.

Ал 962-жылы пападан императорлук таажы алып «Бийик Рим империясын» түзөт. Империянын аймагына Германия, Италия, Славян өлкөлөрүнүн бир бөлүгү, Чыгыш Франция кирген. Ал түзгөн империя 1806-жылга чейин жашаган. Оттон I нин саясаты империялык чиркөө саясаты деп аталган.

Оттон I нин небереси Оттон III «Дүйнөнүн керемети» деген атка конгон, ал бүткүл христиан дүйнөсүн бириктирүүгө умтулган.

Герман императорунун таажысы; 962-жылы 2-февралда Оттон I ге Рим папасы Иоанн XII императорлук таажыны тапшырган (алтын жана кымбат баалуу таштар, 962; Вена, Хофбург, Шатцкаммер)

Суроолор:

1. Алгачкы феодалдык мамлекет эмне үчүн феодалдык бытырандылык менен орун алмашкан?
2. Францияда феодалдык коомдун калыптанышы кайсы мезгилге таандык?
3. Францияда Капетингдердин династиясы башкарган королдук качан түзүлгөн?
4. Эмне үчүн Италия саясий бытырандылыкка учураган?
5. Италиядагы «Узун сакалчандар» деген кимдер?

6. Италияда феодалдык коом кандай өнүккөн?
7. Эмне үчүн Германия мамлекетинин саясаты баскынчылык саясат болгон?
8. Оттон I деген ким болгон?
9. Оттондордун чиркөөлүк саясаты кандай болгон?
10. «Бийик Рим империясынын» өлкөгө таасири кандай болгон?

§ 5. АНГЛИЯ МАМЛЕКЕТИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ.

(V — X кк.)

Британияда феодалдык коомдун калыптанышы

Гай Юлий Цезардын легионерлери «Эбегейсиз чон аралды» Англия менен Шотландияны басып алышып, узак убакыт бою бийлик жүргүзүп, салык салып турушкан.

Картадан Улуу Британия аралын көрсөткүлө.

407-жылы римдик легионерлер бул аралды таштап кетишкен. Аралга Европадан англ жана сакс уруулары келишип, ээлей башташкан. Аларга аралдын байыркы тургундары бриттер туруштук бере алган эмес. Эки жүз жылга жакын жүргүзүлгөн согуштан кийин бриттер биротоло багынып беришкен. Мезгил өткөндөн кийин англдар менен сакстар бриттер менен аралашып, англис тилине өтүп кетишкен. Бирок англдар менен сакстар жети кичинекей мамлекет түзүшүп, алар бири-бири менен тынымсыз согушуп турушкан. Сакс уруулары менен кошо ют уруулары — Кант, Уэссекс, Суссекс мамлекеттерин, ал эми англ уруулары — Нортумбрия, Чыгыш Англия, Мерсия мамлекеттерин жана бриттер — Уэльс мамлекеттерин негиздешкен. Мындан тышкары Британь аралынын байыркы жашоочулары кельттер, скотт жана пикт уруулары жашашкан. Алар кырылып калуудан коркушуп, Европа континентине качышкан. Кийинчерээк, аларга брит уруулары аралашкандан кийин, алардын жашаган жери **Британь** деп аталып калган. Кээ бир тарыхчылар Британь аралынын эң байыркы жашоочулары кельттер, алар герман уруулары менен аралашып кетишкен деген божомолду айтышат. Британиянын негизги калкы болгон кельт урууларында, аларды басып алган англ, сакс, ют, фриздерде да уруулук түзүлүш бекем болгондуктан, айыл общинасына өтүү көпкө созулган.

Британь аралында дыйкандар Европадагы согуштарга катышып, жалданма рыцарларга караганда согуштук иштерге өтө жөндөмдүү болушкан. Ири феодалдык жер ээликтердин санынын көбөйүшү XV кылымга туура кел-

*Герман уруулары
(англ, сакс, ют)
Британ аралында
кандай
мамлекеттерди
(королдуктарды)
негиздешкен?*

Римдик легионер

*Шотландиянын
байыркы борбору
Эдинбургдагы сепил*

ген. Себеби Британияны басып алышкан англ, сакс, ют, фриз урууларынын экономикалык-социалдык өнүгүшү баскынчылык саясатка негизделгендиктен, ири жер ээлоочулук төмөнкү деңгээлде болгон. Экинчиден, баскынчылардын саны жергиликтүү элдерге караганда көптүк кылган.

Байыртан бери эле Британь аралындагы элдер дыйканчылык жана мал чарбачылык менен кесип кылып келишкен. Алар буудай, кара буудай, арпа, сулу, буурчак эгишкен. Жерди оор соко менен өгүзгө чегип, айдашкан. Мындан башка балык уулоочулук, аңчылык, токой чарбачылыгы да өнүккөн.

Жердин аянты (ченеми) гайда деп аталчу. Бир гайда аянтты 8 өгүз коштолгон оор соко менен бир жылда иштетүүгө мүмкүн эле. Бир гайда бир чоң үй-бүлөнүн үлүш жери болгон.

Кээ бир аймактарда туз, темир, коргошун өндүрүшү болгон. Англияда көпчүлүк ээлеген жерлер фолкленд деп аталган. Фолкленддик ээликке жайыттар, токойлор, шалбаалар, чабынды жерлер тийиштүү болгон. Ал ээликти бөлүп кетүүгө көпкө чейин укук берилген эмес. Фолклендди бөлөк адамдарга, аялдарга мурас кылып берүүгө, мураска калтырууга тыюу салынган. Ушундай тыюу салуулар Англияда жерге болгон жеке менчиктин жана ири феодалдык жер ээликтердин өсүшүнө жолтоо болгон. Англо-сакстык коомдо феодалдык коомдун өнүгүшү VII кылымга таандык. Ушул мезгилден баштап социалдык жикке бөлүнүү тереңдеген. Жерге жеке менчик пайда болгон. Фолкленддик жерлер (жайыттар, шалбаалар, токойлор, чабынды жерлер) ар бир үй-бүлөгө бөлүнүп берилген.

Британиядагы калктын жикке бөлүнүшү

Британь аралын басып алган уруулардын (англ, сакс, ют, фриз) арасында катмарлануу (жикке бөлүнүү) башталган. Укуктары көбүрөөк, колунда бар бай адамдар, төбөлдөр — эрддар, эркин дыйкандар (общинниктер) болсо керлдар деп аталган. Британь аралынын байыркы жашоочулары — кельттердин бир аз бөлүгү гана өз эркиндигин жерлери менен кошо сактап калган. Кельттердин басымдуу көпчүлүгү жана үй кызматындагы кулдар көз каранды катмарларга айланган. Жарым-жартылай

эркин болгон уилилер (Уэльс уруусунун өкүлдөрү), лэттер колон катарында жер алышып, аны иштетишип, андан алган түшүмдүн бир бөлүгүн беришкен же оброк төлөшкөн. Жерди пайдалангандыктары үчүн алар эрлдардын (бай төбөлдөрдүн) жеринде иштеп беришкен. VII кылымда пайда болгон блокленд ээлигинин (грамматасынын) өнүгүшү ири феодалдык жер ээлөөчүлөрдүн пайда болушуна шарт түзгөн. Ири жер ээлери лорд деп аталган. Жеке жер менчиги көбөйгөн. Көз каранды дыйкандардын саны өскөн. Ошондой болсо да эркин дыйкандардын көп бөлүгү IX кылымга чейин көз карандысыздыгын сактап калган.

Чиркөөнүн ролу жогорулаган. Христиан дини Британья аралдарында 597-жылы киргизиле баштаган. VII кылымдын 1-жарымында биротоло орноп, жаны бутуна туруп келе жаткан англо-сакс коомунун төбөлдөрүнүн кызыкчылыгына кызмат кыла баштаган. Ири байларга, королдорго, чиркөө кызматчыларына жана жыл сайын көбөйүп жаткан монастырларга белек катары, мурас катары берилген жерлердин аянты өсө берген. Чиркөө тармагындагы көз каранды дыйкандардын саны жылдан жылга көбөйгөн. Эркин англо-сакс дыйкандарынын чиркөө кызматкерлерине каршы айыгышкан күрөштөрү көп кылымдарга созулган.

Англиядагы алгачкы феодалдык мамлекеттин калыптанышы

Британияда мамлекет түзүлгөн күндөн тартып эле анын башында король турган. Башкы бийлик өзүн-өзү башкарган эркин айыл общинасынын колунда эле. Бардык жергиликтүү маселелерди айылдык жыйында чечишкен. Ар бир айыл жүздүктөргө бөлүнгөн, анын башында старшина турган. Феодалдык мамилелердин бекемделишинин натыйжасында айылдык общиналык бийлик королдук чиновниктерге өткөн. Эми айыл общинасы айыл төрөсүнө — глафордго баш ийе баштайт. Керлдардын мааниси төмөндөп, алардын ордун айылдык жүздүктөрдүн ири байлары ээлей баштайт. Айылды бир эле староста бийлеп, кийин ал дагы королдун чиновнигине айланган.

IX кылымдан баштап Британияда административдик аймактар — скирлер түзүлгөн, кийин алар графтыктар

Британиядагы калктын жикке болушунө кандай шарттар түрткү берди?

Нормандардын кол салуусуна чейинки англо-сакс искусствосу (Винчестер псалтырынан баракча, 1060; Лондон, Британ китепканасы)

деп аталып калган. Алардын башында ири байлар, таасирдүү адамдар турган. Королдун бийлиги күч алган сайын графтыктарды башкарууга **шайр-рив** (ушул сөздөн шериф деген сөз пайда болгон) дайындалган. Ушул убактан баштап жергиликтүү маселелерди чечүүгө ири жер ээлери, аббаттар, епископтор катыша баштаган.

Общиналык башкаруунун формалары (түрлөрү) көпкө чейин сакталып келгендиги англо-сакс феодалдык мамлекеттеринин бирден бир өзгөчөлүгү болуп эсептелет.

Викинг салгылашуу алдында (Морждун азуу тишинен жасалган шахмат фигурасы, XII к., Лондон, Британ музейи)

Бирдиктүү англо-сакс мамлекети — Англиянын түзүлүшү

Англосакс мамлекеттеринин арасында тынымсыз согуштар жүргүзүлүп, VI — VII кылымдарда Кант, VII кылымда Нортумбрия, VIII кылымда Мерсия, IX кылымда Уэссекс мамлекети үстөмдүк кыла баштаган. Уэссекстин королу Эгберттин тушунда 829-жылы бардык англосакс мамлекеттери бириктирилип, бирдиктүү Англия мамлекети түзүлгөн. VIII кылымдан баштап өлкөгө нормандар, шведдер, датчандар, норвеждер тынымсыз кол салып турушкан. Алардын мекенинде айдоо жерлер аз болгондуктан, көп убакта адамдары ачарчылыкка, малы жутка дуушар болуп, уруу башчылары жетектеген топтор каракчылык кылып турушкан. Алар дарыялардын нугу менен жогору барып, суулардын жээгине үй салып, бир-эки жылдан кийин жанындагы айылдарды талап-тоноп, кайра суу менен төмөн карай качып кетишчү. Кийинчерээк, алар **викингдер** деп ата-лышкан.

829-жылы Англиянын тарыхында кандай окуя болгон?

Викингдер деген кимдер?

Нормандардын Англияга жортуулу

Байыркы жашаган аймактарынын бири, Готланд аралындагы викингдердин моло ташы (VIII к.)

Викингдер жүзгө жакын адамдарды батырган кайыктарга жүктөнүшүп, Европанын жээгинде көп жерлерге кол салып, элдин үрөйүн учуруп турушкан. Алар Ирландия, Чыгыш Англия аймактарына кол салып, ал жерге отурукташкан. Өзгөчө, Лондон шаарын басып алгандан кийин бүт англосакстар Альфред Улуунун жетекчилиги астында баскынчыларга каршы катуу сокку урушту, ошондой эле элдик кошуун, дыйкандардын атчан аскерин түзүп, деңиз жээктерине чептерди куруп, Лондон жана өлкөнүн калган жерлерин бошотушту.

Альфред Улуу (871 — 899-ж.) билимдүү адам болгон. Европадан билимдүү кечилдерди чакырып, ал Англияда биринчи жалпы англиялык мыйзам жыйнактарын түздүргөн. Ал «Король Альфреддин акыйкаты» деп аталып, англосакс коомундагы мамилелерди бекемдеп, үстөмдүк кылуучу таптардын кызыкчылыгын көздөгөн.

IX кылымдын аягы XI кылымдын башында Англиянын түндүгүндө феодалдык жер ээлери жана даниялыктар менен күрөшүү мезгилинде аскердик кызматта жүргөн жаңы жер ээлөөчү катмар — теңдер (тэндер) пайда болот. Бул катмар кийин англосакс рыцарларына айланып кеткен. X — XI кылымдарда Англияда эркин дыйкандардын көпчүлүгү ири феодалдардын карамагына өтүп, сот ж.б. жагынан ага көз каранды болуп калган.

Англосакс королу Альфред (күмүш монета, 971-989)

Альфред датчандар менен күрөшүүдө ири ийгиликтерге ээ болгон (монетада «Альфред сакстардын королу» деген латын жазуусу бар)

Викингдердин Хедебегги (Шлезвиг) кыштагы. Хедебегги жашоочулары жыгач үйлөрдө жашаган (казуу иштеринин натыйжасында тартылган сүрөт)

Суроолор:

1. Англосакс мамлекеттеринде феодалдык түзүлүштүн кандай өзгөчөлүктөрү болгон?

2. Британиянын байыркы жашоочулары кимдер эле?

3. «Англосакс дыйкандарынын чарбагындагы турмуш» деген баяндама түзүлө.

4. Эмне үчүн англосакс жеринде эркин дыйкандардын ээликтери кепке чейин сакталып турган?

5. Британия жеринин душмандары кимдер болгон?

6. Англосакс коомунда кандай катмарлар болгон?

7. Алгачкы англосакс мамлекетинин түзүлүшүнүн негизги өбөлгөлөрүн айтып бергиле.

8. Британия бирдиктүү ири мамлекети качан түзүлгөн?

§ 6. СЛАВЯН МАМЛЕКЕТТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ

Славяндардын жашаган жерлери

Славян уруулары байыркы убактан бери эле Чыгыш Европада Рейн, Эльба (Лаба), Дунай, Висла дарыяларынын боюнда Кара деңизден Балтика деңизине чейинки мейкиндикте жашаган. Кийинчерээк көп сандаган славян элдери батыш, чыгыш, түштүк болуп, үч бутакка бөлүнүп калды.

Батыш славяндарга: чехтер, поляктар, словактар жана Эльба дарыясынын боюндагы полаб, Балтика боюнда жашаган помор уруулары, түштүк славяндарга: болгарлар, сербдер, хорваттар, чыгыш славяндарга: белорустар, украиндер, орустар кирет.

Картадан эзелтен бери славяндар жашаган аймакты тапкыла.

Түштүк славяндар. Римдик Дукля калдыктары.

Орто кылымдагы Свац шаары.

Чарбасы

Байыркы славяндардын турак жайларын казыпкан археологдордун изилдөөлөрүнүн натыйжасында славян элдери дыйканчылык менен кесип кылышкандыгын билебиз. Балык уулоо, мергенчилик кошумча азыктарды алып келген. Алар токойлорду тазалап, айдоо жерлерине айландырышкан. Ал жерге арпа, буудай, сулу, таруу, кара буудай ж.б. айдашкан да эки-үч жыл жерди пайдаланышкан, андан кийин кайрадан жаңы жерлерди өздөштүрүшкөн. Славяндар жылкы, уй, чочко, кой, эчки багышкан.

Славяндар кандай түзүлүштө жашашкан

Славян урууларынын башында княздар турган. Ар бир үй-бүлөнүн эркектери бир айда эки жолу айдын жарыгында «вече» (жыйын) уюштурушкан. Вечеде урууга тиешелүү маселелерди чечишкен. Өздөрүнүн муктаждыктарын талкуулашкан.

Славян мамлекеттеринин түзүлүшү

1. Болгарлардын жерине VII кылымдын экинчи жарымында көчмөн түрк уруулары көчүп келип, жергиликтүү калк менен аралашып кеткен. Ушул жерде 679-жылы биринчи Болгар падышачылыгы пайда болот. 865-жылы Болгарияда чыгыш христиан дини — православие мамлекеттик дин болуп калган.

Болгар падышачылыгы Симеондун (893 — 927-ж.) мезгилинде күч алды. Болгария өз чектерин кеңейтти. Чыгыш Рим империясы аларга салык төлөй баштады. Симеон өлгөндөн кийин болгар жерине Византиялык император Василий II жыл сайын кандуу жүрүштөрдү жа-

Картадан славяндардын бутагынын ар бири жашаган жерлерди көрсөткүлө.

Славян мамлекеттеринин түзүлүшүндө кандай өзгөрүүлөр жүргөндүгүн аныктагыла.

Окумуштуулар VI — IX кылымдардагы славяндардын түзүлүшү жөнүндөгү маалыматтарды кайсы булактардан алышкан?

Зарубин жана Черняков маданиятынын эмгек куралдары жана буюмдары.

сап, шаарларды, кыштактарды талкалап, өрттөп, күлүн асманга сапырган. Ал болгар аскерлерин колго түшүргөндөн кийин, 14 миң аскердин көзүн сокур кылып, жүз аскерге бир жолоочу (бир эле көзү бар киши) кошуп, болгар жерине жибериптир. Уламышка караганда, аскерлерин көргөн падышанын жүрөгү жарылып, өлгөн экен. 1018-жылы Болгарияны Византия биротоло женип алган.

2. 833-836-жылдарда батыш славяндарда Улуу Моравия мамлекети пайда болгон. Кийинчерээк, бул мамлекет Германияга баш ийген. Византия менен жакындашуунун натыйжасында Моравияга 863-жылы эки бир тууган Кирилл менен Мефодий келишип, славян алиппесин түзүшүп, христиан китептерин славян тилине которушкан. Моравияга бир туугандар Кирилл жана Мефодий чиркөөлөрдү куруп, дин кызматкерлерин даярдоо үчүн атайын мектеп ачкан. Бир туугандар өлгөндөн кийин немец католикттик дин кызматчылары алардын окуучуларына кысымчылык көрсөтүп, аларды Болгарияга кетүүгө аргасыз кылган. Германия менен күрөшүүдө күчүнөн тайган Моравия мамлекетинин бир бөлүгүн мадьярлар (венгерлер) басып алгандан кийин, 906-жылы өз алдынчалыгын жоготкон.

3. IX кылымдын экинчи жарымында Польша жерлеринде славяндардын мамлекети пайда болот. Поляк князы Мешко I (960-992-ж.) Одра жана Балтика денизинин жээгинде жашаган урууларды каратып, күчтүү Польша мамлекетин түзгөн. Мешко I үч миң аскери менен 966-жылы христиан динине кирген. Владислав I Ваатырдын (992 — 1025-ж.) мезгилинде Краков шаары Польша мамлекетинин борбору болуп, түштүк жерлер Польша мамлекетине караган.

4. X кылымдын экинчи жарымында, Болеслав II нин (967 — 999-ж.) тушунда Улуу Моравия мамлекетинен бөлүнүп, Чех мамлекети түзүлгөн. Бирок, мамлекет Германияга көз каранды болгон.

1085-жылы Чех князы Братислав II (1061 — 1092-ж.) король деген даражага жеткен. XI кылымдын орто ченинен баштап, Чехия феодалдык бытырандылыкка туш келген.

5. 882-жылы Олег Киевди ээлеп алып, тегерегиндеги көптөгөн урууларды багындырган.

Ошентип, IX кылымда чыгыш славяндардын алгачкы феодалдык мамлекети — Киев Русу негизделген.

Кирилл менен
Мефодий

Суроолор:

1. Тарыхчылар славяндардын кесипчилиги жөнүндө маалыматтарды кайсы тарыхый булактардан алышкан?

2. Славян мамлекеттеринин түзүлүшүнүн себептери эмнеде?

3. Эмне үчүн чехтер менен поляктар көз каранды эместиктерин сактап кала

алышкан да, полаб менен помор славяндары сактай албай калышкан?

4. Славяндар чарбачылык жүргүзүүдө кандай эмгек шаймандарын пайдаланышкан?

5. VI — IX кылымда славяндардын түзүлүшүндө кандай өзгөрүүлөр жүргөн?

§ 7. КИЕВ РУСУ — БАЙЫРКЫ ОРУС МАМЛЕКЕТИ (IX — XII кылымдын биринчи жарымы)

Байыркы Орус мамлекетинин түзүлүшү

Байыркы Орус мамлекетинин түзүлгөн убактысы тууралуу так маалыматтар жок. Айрым тарыхый булактарда IX кылымдын биринчи жарымында Рустун борбору Киев, мамлекеттин байлыгы, төлөнгөн салыктар жөнүндө маалыматтар айтылат.

862-жылы түндүктөн (варягдардан) Рюрик бир туугандары менен Новгород шаарына келип, орус урууларын башкарып калган. Рюрик (Рюриктин энеси Новгороддун мурунку башкаруучусунун кызы) өлгөндөн кийин (879), орус жерлерин бир тууганы Олег (33 жыл) башкарган.

882-жылы Олег амалкөйлүк менен Киевдин тегерегиндеги финн-угор урууларын, андан кийин древлян, северян, волынь, полоцк урууларын багындырып, байыркы Орус мамлекети - Киевди негиздеген.

*Орус мамлекети
качан түзүлгөн?*

*Рюрик-Байыркы
Орус мамлекетинин
негиздөөчүсү
(Шевальенин тарткан сүрөтү боюнча
гравюра, XVIII к.;
Сүрөттүн алдына
«Рюрик I. 862-жылы
такка отуруп,
17 жыл башкарган
жана 879-жылы өлгөн
деген француз
тилиндеги жазуулар
түшүрүлгөн.)*

*Олег - Киевдин
улуу князы (Шева-
льенин тарткан
сүрөтү боюнча
гравюра, XVIII к.)*

Олег эки мин кемени ар бирине 40 жоокерден отургузуп, Царград (Константинополь) шаарын курчап алган. Византиялыктар көп алтын, кездеме, шараптарды бергенден кийин, Олег алар менен тынчтык келишимине кол койгон. Византияга орус элчилигин жиберип, алар менен келишим түзүп, Киев Русунун эл аралык кадыр-баркын бекемдеген. Ал түзгөн мамлекет Улуу Карлдын жана Византия империясынын аймагынан кем болгон эмес. Киев Русу түзүлгөндөн баштап, Европага чыгыштагы көчмөн элдердин чабуулу токтоду, себеби славяндардын жоокерлери алардын баскынчылык жолуна бөгөт болуп калды.

Олег дүйнөдөн кайткандан кийин Игорь (Рюриктин уулу) (912 — 945-ж). Киев Русунда княздардын башчысы болуп турган. Анын тушунда печенег көчмөн уруулары кол сала баштады. Ал бир нече жолу Царградга (Византияга) кол салып, чоң олжо менен кайтып турган.

945-жылы Игорь кошуундары менен древлян урууларынан салык чогултуп жүргөн мезгилдеринде, алар тарабынан өлтүрүлгөн. Ал өлгөндөн кийин, анын аялы Ольга древляндардан келген атактуу элчилерин кайыгы менен кошо тирүүлөй орго көмгөн. Ольга кол чогултуп, древляндардын айыл-кыштактарына кол салып, аларды кырып салган.

955-жылы Ольга христиан динине өткөн. Киев Русунда Ольганын уулу Святослав турду. (962 — 972-ж.) Святослав Орус мамлекетине көп жерлерди караткан. Ал 60 миң аскери менен Болгар падышачылыгын басып алып, өзүнө баш ийдирген.

Киевди печенегдер басып алганда, аларды талкалады. Святослав өлгөндөн кийин, анын ордуна балдары калып, бири-бири менен өз ара салгылашышкан. Алардын ичинен Владимир тың чыгып, 980 — 1015-жылдары Киев Русуна княздык кылган.

Владимир I нин башкаруусу

Ал княздык дружинага карапайым элди тартууга аракет кыла баштаган. Киевдеги бардык славян жерлерине бутпарастык кудайлардын айкелдерин орноткон. Владимир Святославич багынып берген бардык славян урууларынын аймактарына өзүнүн балдарын өкүл кы-

Святославдын тушунда Киев Русунда кандай жаңылыктар пайда болду?

лып жиберип, катуу тартипке салып турган. Батышта күчтүү Польша мамлекетинин Перемышль, Червен шаарларын аскердин күчү менен басып алган. Чыгышта Киев Русуна көчмөн печенегдердин чабуулдары чоң зыян келтирип турган эле.

992-жылы Владимир печенегдерге чоң сокку уруп, ошол жерге Переяславль шаарын негиздеди. Төрт жылдан кийин печенегдердин чоң армиясы Владимирдин кичинекей дружинасына сокку урган.

Владимир Днепр дарыясынын сол жагындагы кичинекей суулардын өткөөлдөрүнүн жанына 15 — 20 чакырым аралыгында чептерди курдурган. Бийик чокуларга, дөбөлөргө кароол уюштуруп, душмандын келе жатканын билгизиш үчүн от жактырган.

Байыркы орус коомунун негизги социалдык катмарлары

Орус жерлеринде жоокердик замандан кийин теңсиздиктин заманы башталган. Уруктардын, уруулардын жол башчылары, аксакалдары, ак сөөктөрү, төбөлдөрү, бутпарастык дин учурундагы көзү ачыктар элдин эсебинен жашашкан. Көз каранды карапайым элдердин санына ал учурда сморддер, карыз алып төлөй албагандар, феодалдарга келишим менен келип, жашап калгандар, кулдар, үй кызматчылары, бөлөк уруулардан качып келгендер, эркиндик алган кулдар кирген. Кылымдар өткөн соң көз каранды элдерди **дыйкандар** деп аташкан. Дыйкандар согуш учурунда жоокер болуп, уруунун кызыкчылыгын коргогон.

Орустарды чокундуруу

Орус аймактарына биринчи кылымдардан баштап эле христиан дини акырындык менен таркай баштаган. Игордун мезгилинде Киевде ыйык Ильянын чиркөөсү турган дешет. Князь аял Ольга христиан динине ачык эле өткөн. Орус шаарларында жүттөр, мусулмандар, немис, чех, поляк жерлеринен келген католиктер ээн эркин өз кудайларына сыйына алышкан. Орустардын христиан динине өтүшүнө Византия себеп болгон. 987-жылы Византия менен болгон сүйлөшүүлөрдө Владимир император Василий II нин карындашы Аннаны аялдыкка берүүгө суранган. Византия империясы менен тууган-

Эмне үчүн Ольга христиан динине өткөн?

дык мамилелерди түзүү Орус мамлекетинин Европада кадыр-баркын көтөрмөк. Мындай сунуштан (өтүнүчтөн) тыянак чыккан эмес. Владимир Крымдагы Херсонес шаарын бир нече ай бою курчоого алган. Суу түтүгүн бузгандан кийин херсонестин калкы шаардын дарбазасын ачып беришкен. Владимир Византия императору Василий II ге өзүнүн доосун кайталаган. Константинопольго орус жоокерлерин келтирбеш үчүн Анна Владимирге аял болууга мажбур болгон. Жооп иретинде Владимир өзүнүн жоокерлери менен чокунуп, христиан динине өткөн. Киевге келгенде шаардын элин Днепрге түшүрүп, баарын чокундурган. Бутпарастык кудайлардын айкелдерин сууга ыргытырып, Владимир христиан чиркөөлөрүн курдура баштаган. Элди күч менен христиан динине киргизген. Орус жерлерине бир туугандар Кирилл менен Мефодий жазган алиппе келген. Билимдүү адамдардын саны көбөйгөн. Монастырларда, чиркөөлөрдө ак сөөктөрдүн балдары билим ала баштады. Монастырларда летопистер жазыла баштаган.

Байыркы Орус мамлекетинин

Акылман Ярославдын тушунда гүлдөп өнүгүшү

Владимир өлгөндөн кийин уулу Ярослав такка отурат. Ярослав Киев Русун 1019-1054-жылдары башкарып турган. Тарыхта Ярослав Акылман деген атка конгон. Ал көп тилдерде сүйлөгөн. Ярослав Европадагы ири мамлекеттердин башчылары менен куда болгон. Анын Елизавета деген кызы Норвегиянын королуна, Анна Франциянын королуна, Анастасия Венгриянын королуна турмушка чыгышкан. Ярославдын Всеволод деген уулу Византия императорунун кызын алган. Ярославдын карындашы Польшанын казимирина турмушка чыккан. Ярослав поляктарга жортуул жасап, Червен шаарын каратып алат.

Печенегдердин, литвалыктардын аскерлеринин мизин майтарып, Византия менен тынчтык келишим түзгөн.

Акылман Ярослав башкарып турганда 300 орундуу элдик мектеп ачылган. Киевде Ыйык София чоң чиркөөсү курулган. 1051-жылы Киев — Печералык эркек кечилдердин монастыры негизделген. Ярослав улуу князь деп аталып калган. Акылман Ярослав «Орус Акыйкаты» деген мыйзамдардын жыйнагын түзүүгө негиз салган. Анын

Орус мамлекети христиан динин качан кабыл алган?

Кайсы князь башкарган мезгилде Орус мамлекети Европанын чоң мамлекетине айланган?

тушунда Киев Русунун экономикалык – саясий өнүгүшү эң жогорку дегнээлге жеткен.

Киев Русунун кулай башташы

1054-жылы Акылман Ярослав дүйнөдөн кайтат. Анын балдары, жээндери, неберелери Киев Русунун ар кайсы аймактарында башкарып калышат. Эми Киев Русуна кыпчактар кол салып, Чыгыш жерлериндеги шаар-кыпчактарды талоонго учурата башташат. Дон жана Днепр дарыяларынын ортосундагы эбегейсиз чоң талааларды ээлей башташкан.

1068-жылы сан жеткис аскерлерин баштап половец ханы Шарухан түн ичинде Киевге кол салат. Орус княздары, Акылман Ярославдын уулдары женилип, өздөрүнүн чептерине жашырынышат. Ырайымсыз душмандан Киев Русун коргоп калууга княздардын күчү жетпегендиктен, Киевдин эли улуу князь Изяслав Ярославичке каршы көтөрүлүшкө чыгат. Киевдиктер элдик чогулуш-вече чакырышып, княздан согуш үчүн каражаттарды талап кылышып, мекенди коргоону чечишкен. Князь элди куралдандырууну каалаган эмес. Ошондо киевдиктер князь Изяслав тарабынан түрмөгө камалган полоц князы Все-славды түрмөдөн бошотушуп, аны улуу князь кылып жарыялашат. (Все-славдын чоң атасы Владимир Кызыл Күндүн улуу баласы, ал эми чоң энесинин энеси Владимирдин аялы болгон. Ошол себептен Все-славдын Киев Русунун тагына доматы күчтүү эле.) Изяслав болсо Польшага качып кетет. Эл шайлаган князь Все-слав күчтөрдү топтоп, половецтердин жортуулунун мизин

*«Орус акыйкаты»
кимдин
кызыкчылыгын
көздөгөн?*

*Половецтер кандай
уруулар болгон?
Алардын максаты
эмне?*

Киев Русу,
Новгород собору
(XII к.)

майтарган. Всеслав бар болгону жети ай княздык кылганына карабастан, эл ыраазы болгондой эстелик калтырды. Анын урматына «Волх Всеславьевич» деген дастан жазылган. Жүз жылдан кийин «Игордун кошууну жөнүндө сөз» деген поэмада автор Всеславдын чагылгандай тез жүрүштөрүн адам суктанарлыктай сүрөттөйт.

Акылман Ярославдын тукумдары Всеславды кууп жиберешет, бирок көп өтпөй эле бири-бири менен согушуп, мамлекетти начарлатышты.

1078 — 1093-жылга чейин Акылман Ярославдын уулдарынын акыркысы Всеволод улуу княздык такты ээлеп турган.

Половецтер Руска кол салууну уланта беришет жана миндеген орус адамдарын туткундап алып кетишкен. Орус княздары өздөрүнүн чатактарын курал менен чечүү үчүн половецтердин аскерлерин жалдашкан. Бул Русту дагы көбүрөөк бүлгүнгө учураткан.

1093-жылы Всеволод өлгөндөн кийин тактыга татыксыз Святополк Изяславичти шайлашат. 20 жыл бою Святополк княздык кылган учурда элдин жашоосу начарлаган, ал акчаны жакшы көргөн, ач көз адам болгон. Анын тушунда паракорлор, сүткорлор, алдым-жугтум боярлар өздөрүн эркин сезишип, мамлекеттин казынасын талап, тоношкон. Святополк өлгөндөн кийин 1113-жылы 17-апрелде борбордо көтөрүлүш чыгат. Киевдин эли колдоруна курал алып, шаардык жек көрүндү боярлардын чарбактарын өрттөшүп, сүткорлордун короолорун талкалашкан. Кулдар эркиндикке чыгышып, карыз алгандар сүткорлорду өлтүрүшкөн. Байлар, ак сөөктөр, дин кызматчылары улуу княздын тагына Ярославдын небереси, Всеволоддун уулу Владимир Мономахты чакырышкан. Ал бийликте 1113 — 1125-жылдары турган. Владимир Мономах элдин абалын жакшыртып, карыз берүү, карыз алуу жолдоруна жеңилдетүү киргизет. Ал орустун тарыхында биринчи реформатор болгон. Элдин укугун коргогон «Владимир Мономахтын Уставын» киргизген. Анын «Балдарга насаат» деген китеби зор мааниге ээ болгон. Улууларды урматтап, кичүүлөрдү сыйлап, улууларга тике карабай, билим алууга умтулуп, бийликке умтулбай, жетим-жесирлерге жардам көрсөтүүгө чакырган. Ал эч кимди өлүм жазасына буюрбагыла деген.

Эмне үчүн Киевде элдик көтөрүлүштөр болгон?

Эмне үчүн Киев мамлекетинде тактыга татыксыз адамдар бийликке келген?

Киев Русунда биринчи көтөрүлүш качан болгон?

Владимир Мономахты жана анын ишмердүүлүгүн мүнөздөп бергиле.

Владимир Мономах половецтерге каршы жүрүш уюштуруп, чоң жеништерге ээ болгон. Орус жерлерине өтө чоң запкы көрсөткөн половецтерди талкалап, 10 миңден ашык жоокерин кырып, туткунга эч кимди алышкан эмес. Ушул себептен узак убакытка чейин Киев Русуна эч ким кол салган эмес.

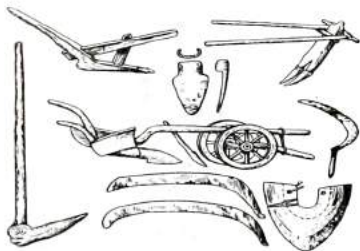
Владимир Мономах Днепр дарыясына көпүрө салып, Клязьма дарыясынын жээгине Владимир Залесский шаарын негиздеген. 1125-жылы Владимир Мономах дүйнөдөн кайткандан кийин, анын улуу уулу Мстислав (1125 — 1132-ж.) княздык кылып турду. Мстислав өлгөндөн кийин Руста феодалдык бытырандылык башталды. Орус жерлери адегенде 15 княздыкка бөлүнгөн, XII кылымдын акырында алардын саны 50гө жеткен. Ар бир князь өзүнүн аймагын эркек балдарына бөлүп берип, княздыктардын санын көбөйтүшкөн.

Саясий түзүлүшү, чарбасы

Чыгыш славяндар уруу-уруу болуп жашашкан. Байыркы убактарда чыгыш славяндарда 100-200 уруу болуп, ар бир уруу башында жолбашчы, анын туруктуу дружинасы, уруунун чектелген аймагы, ар бир аймакта уруунун сыйына турган жери жана жыгачтан жасалган шаарчасы бар болгон. Уруунун маселелерин вечде (жыйында) чечишкен.

V кылымда тышкы душмандарга каршы күрөшүү максатында 15 тен уруу биригип, ири союздар түзүлгөн. Уруунун жол башчысы — князь жай бою жүрүштө болгон. Кыш бою алар көзкаранды уруулардан салык

Байыркы орустун кайсы чыгармасы Владимир Мономахтын полководец жана мамлекеттик ишмерлигин мүнөздөйт?

Байыркы орустардын айыл чарба шаймандары.

жыйноо менен бирге эс алышкан. Чыгыш славяндар дыйканчылык менен кесип кылышкан. Алар токойлорду өрттөп, айдоо жерлерге айландырышкан. Дыйкандар жерди иштетүүдө темир тиштери бар соко, орокторду пайдаланышкан. Алар дыйканчылыктын эки талаалуу системасын, кийинчерээк үч талаалуу системасын колдонушкан. Днепр дарыясын бойлоп жашаган славяндар ири мүйүздүү малдарды, койлорду, чочколорду, тоокторду багышкан. Атка, өгүзгө соко чегип алып, жерди айдашкан. Түндүк славяндар асыл тукумдуу жылкыларды асырай башташкан. Славяндар аң уулоочулук жана балчылык менен да кесип кылышкан.

Темир кеңдери көп болгондуктан, темир устачылык кеңири өнүккөн. Славяндардын темир буюмдары араб мамлекеттеринин базарларында кеңири сатылган. Кол өнөрчүлүктүн өсүшү шаарлардын өсүшүнө, ички жана тышкы сооданын өнүгүшүнө түрткү болгон. Орус шаарлары (Киев, Смоленск, Любек, Новгород) соода жолдорунун кесилишинде, кечүүлөрдүн, көпүрөлөрдүн, мазарлардын жанында негизделе баштаган. Шаарлар саясий, чарбалык, диний, аскердик борборго айланган. Волга, Дон дарыялары аркылуу Хорезм, Бухара, Хорасанга чейин орус көпөстөрү соода кылышкан. Орус жерлеринен Польша жана герман жерлерине чыгыш кербен жолдору аркылуу Түндүк Кара дениз, Балкан, Алдынкы Чыгыш, Кавказ аймактарына соода байланыштары түзүлгөн. Бирок, өзүнүн экономикалык денгээли боюнча Чыгыш славян элдери Франция, Англия, Византия империясы жана Араб халифатынан артта калган.

Сөөктөн жасалган буюмдар.

Кол өнөрчүлөрдүн жасаган буюмдары

IX — XII кылымдын биринчи жарымындагы маданияты

Оруста христиан дини кабыл алынганга чейин бутп-
рас дини өкүм сүргөн. Эл арасында жомоктор, дастандар,
ырлар, табышмактар, макал-лакаптар кенири тараган.
IX — XII кылымдар дастан жаратуу мезгили болгон.

Дастандарда талаадан келген баскынчылар, чет эл-
дик душмандар менен болгон күрөштөр чагылдырыл-
ган. Илья Муромец, Добрыня Никитич, Микула Селе-
нинович тууралуу дастандар элдин эсинде түбөлүк сак-
талып калган. Шаарлар маданияттын негизги борбору
болгон. Шаардык адамдар билим алышып, имараттар-
ды, кемелерди, чептерди, чарбактарды, кооз үйлөрдү,
чиркөөлөрдү курушкан. Орус жерлеринде жазуу кени-
ри таркаган. Кайыңдын кабыгына, ар кандай буюмдар-
га, чиркөөлөрдүн дубалдарына, жасалган курал-жарак-
тарга өздөрүнүн ысымдарын калтырышкан. Владимир
Мономахтын учурунда монастырда кыздар үчүн да мек-
теп ачылган. Киевдеги Киев-Печора монастырында жо-
горку билимдүү чиркөө кызматчылары даярдалган. Алар
грек тилин үйрөнүшкөн. Владимир Мономахтын атасы
Всеволод беш чет элдин тилин билген.

1113-жылы Киев кечили, тарыхчы Нестор «Өткөн мез-
гилдер жөнүндө повесть» деген атактуу эмгегин жарат-
кан. Анда славян дүйнөсүнүн V кылымдан XI кылымга
чейинки мезгили чагылдырылган. X кылымдын аягы-
нан баштап монастырларда, княздын чарбактарында ле-
топиистер жазыла баштаган. Владимир Мономах 1089-
жылы «Балдарга насаат» деген чыгармасын жазган.

1185-жылы белгисиз автор тарабынан байыркы орус
адабиятынын бермети болгон «Игордун кошууну жөнүндө

*«Игордун кошууну
жөнүндө сөз» деген
чыгарманын
тарыхый
мааниси эмнеде?*

Орустун алгачкы
монеталары

Коргошундан
куулган мөөрлөр

сөз» деген тарыхый, көркөм чыгарма жаралган. Автор князь Игорь Святославичтин половецтерге каршы чабуулу жөнүндө баяндайт. Душманга каршы биргелешип сокку урууга, аларга туруштук берүүгө үндөйт.

XI кылымдын орто ченинен баштап Спас Преображения чиркөөсү Черниговдо, София чиркөөсү Киев, Полоцк шаарында жана Новгороддо курулган. Храмдарда, чиркөөлөрдө иконалар көп болгон. Алардын эң белгилүүсү «Владимирдик кудай эне» болгон. Ал икона XII кылымдын башында Константинополдон алынып келинген. Кийин ушуга окшош көп иконалар тартылган.

Орус мамлекетинде китептерге майда сүрөт тартуу аябай өнүккөн. Көркөм кол өнөрчүлөр ошол заманда жыгачтан укмуштуудай көркөм, кооз буюмдарды жасашкан. Сөөктөн кашык, бычактын саптары, курдун деталдары жасалган. Алтындан, күмүштөн аялдар үчүн кооз буюмдар кылдаттык менен аздектелип жасалган.

Суроолор:

1. Чыгыш славяндардын жашаган жерлерин картадан чектеп көрсөткүлө.
2. Чыгыш славяндардын дини кандай болгон?
3. Чыгыш славяндардын шаарлары кайсы жерге курулган?
4. Байыркы Орустун тышкы душмандары кимдер болгон?
5. Князь Игорду кимдер өлтүргөн?
6. Игордун аялы Ольга күйөөсүн өлтүргөн древлян уруусун кантип жазалаган?
7. Князь Святослав кандай эрдиктерди көрсөткөн?

8. Эмне үчүн эл князь Владимирди жакшы көрүшкөн?
9. Орустар качан жана ким тарабынан чокундурулган?
10. Христиан дини славян эли үчүн кандай жетишкендиктерди алып келди?
11. Эмне үчүн Ярослав Акылман деген атка койгон?
12. Феодалдык бытырандылыктын себептери эмнеде?
13. «Орус акыйкаты» деген эмне?
14. «Владимир Мономах жана анын мезгили» деген аңгеме түзгүлө.

*Владимирдик
Кудай эне
(Бийик София храмы,
IX к.;
Константинополь)*

*Черниговдогу Спас
Преображения
чиркөөсү (XII к.)*

*Князь Владимирдин
Киевдеги
эстелиги.*

§ 8. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ V — XV КЫЛЫМДАРДА

Византия империясынын түзүлүшү

Византия империясы IV кылымда Рим империясы ыдырап жаткан мезгилде, анын чыгыш бөлүгүндө түзүлүп, миң жылдан ашык өкүм сүрдү. Византия аймагында грек, фракия, дакия, иллирия, сирия, армян, кичи азиялык эллиндешкен уруулар, копттар, еврейлер жашаган. Алар өздөрүн «ромейлер» же эллиндер деп аташкан.

Византия империясынын курамына Балкан жана Крым жарым аралы, Кичи Азия, Сирия, Палестина, Кавказ жерлери, Египет, Кипр, Крит ж.б. аралдар кирген. Византиянын борбору Константинополь Босфор кысыгында, соода жолдорунун тогуз тоомунда жайгашкандыктан, Европа менен Азияны бириктирип турган «Алтын көпүрө» болуп калган. Мамлекетте көбүнчө гректер үстөмдүк кылгандыктан, грек тили кенири таркаган. Византиянын байлыгын Индия, Кытай, Иран менен болгон соода алып келген. Византияда императордун күчтүү бийлиги өкүм сүргөн. Христиан чиркөөсү императорго баш ийген. Император элге чыкканда алтын менен кыналган жибек кийимдерди кийип, башында таажы, бутунда кызыл өтүгү болгон. Анын колунда баалуу таштар менен капталган бийликтин белгиси бар эле. Византиянын жалданма жөө аскери жана деңиз күчтөрү болгон. Ошондуктан Византия өзүнүн чек араларын ийгиликтүү коргоп, узакка созулган басып алуучулук согуштарды жүргүзгөн.

*Эмне себептен
Чыгыш Рим
империясы
(Византия)
сакталып калган?*

Константинопольдун дубалдары жана мунаралары

Византия империясы Юстиниан I нин мезгилинде

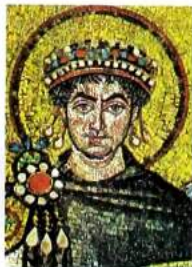
Византиянын императору Юстиниан I (527 — 565-ж.) акылдуу, тайманбаган, эрктүү адам болгон. Юстиниандын аялы Феодора да чексиз сулуу, акылдуу болуп, жаш кезинде театрда иштеген.

Император Юстиниан I нин мезгилинде Византия күчтүү мамлекеттердин бирине айланган. 537-жылы Европадагы эн кооз чиркөө — Ыйык София собору курулган. Константинополдо эн чоң ипподром салынган. “Рим укугунун толук жыйнагы” чыккан. Бирок, Юстиниандын мезгили эл үчүн эн оор мезгил болгон. Рим империясынын мурдагы чек араларын калыбына келтирүүгө жана кул ээлөөчүлүк тартиптерди чындоого далалат кылган. Ал чептерди куруп, ал жерге аскерлерди жайгаштырган. Шаарларга театр, ипподром, суу түтүктөрүн куруп, кайра калыбына келтирген. Византияда пара алуу күч алган. Колунда бийлиги барлар элге кордук көрсөткөн.

Юстиниан I 20 жылдан ашуун убакытка созулган айыгышкан салгылашуулардын натыйжасында Түндүк Африкада вандалдар мамлекетин, Италиянын остгот королдугун, түштүк-чыгыш Испаниянын бир бөлүгүн караткан. Юстиниан басып алган жерлерге кул ээлөөчүлүк түзүлүштү калыбына келтирүүгө аракеттенген. Византиянын калкына салынган оор салыктар жергиликтүү калкты нааразы кылып, көтөрүлүштөр чыккан. Көтөрүлүштөрдү Юстиниан I ырайымсыздык менен басып турган. Империя Юстиниан I өлгөндөн кийин, батыштагы женип алган аймактарынын бардыгынан ажыраган.

Антикалык храмдарынын сырты, ал эми Византия храмдарынын ичи кооз болгон, себеби эмнеде?

VI кылымда Рим империясын кайрадан калыбына келтирүүгө аракет кылган акыркы византиялык император ким болгон?

Юстиниан I (мозаика, 549; Равенна, Сан-Витале чиркөөсү)

Феодора (мозаика, VI к., Равенна, Сан-Витале чиркөөсү)

Бийик София чиркөөсү.
 Император Юстиниан I нин буйругу менен 532-37-жылдары Константинополго курулуп, 563-жылы кайрадан калыбына келтирилген. Узундугу 77 метр, бийиктиги 55,6 метр, куполунун диаметри 31,5 метр келип, анын негизин айланта 40 терезе жасалган. 1453-жылы мечит болуп, ошого жараша имараттын ичи оркомдөлүп жасалгаланган. 16-18-кылымдарда тегерегине мунаралар тургузулуп, кошумча курулуштар салынган. (К.Фоссатинин түстүү литографиясы, 852)

Азыркы кездеги көрүнүшү. 1935-жылы мамлекеттик музейге айландырылган. Учурда Айя София деп аталат.

Музейдин ички көрүнүшү.

Византия аймагына славяндардын отурукташуусу

Балкан жарым аралына славян уруулары VI кылымдын аягынан баштап отурукташып, Византиянын бир кыйла жерине Фракия, Македония, Далмация, Грециянын бир бөлүгүнө, ал эмес Кичи Азияга чейин жайгашкан. Империянын калкынын бир кыйла бөлүгүн эми славяндар түзүп калган.

Византиянын аймагына славяндардын отурукташуулары кул ээлөөчүлүк түзүлүштөн феодалдык түзүлүшкө өтүүнү тездеткен.

VII кылымда Византияга арабдар кол салды. Арабдар Византиядан Сирия, Египет, Палестинаны тартып алышты. Византия Кичи Азия менен Балкан жарым аралынын түштүгүн гана сактап калды.

VII — VIII кылымдарда Византия аймагы кичирейгендигине карабастан, Жер Ортолук деңиздеги кубаттуу державалардын бири болгон.

Феодалдык түзүлүштүн орношу

Византияда борбордошкон феодалдык монархия түзүлүп, феодалдык мамилелер үстөмдүк кылган.

IX кылымдын 2-жарымынан баштап, Византиянын шаарлары өсүп, феодалдык ири шаарларга айланган. Майда кол өнөрчүлүк өнүгүп, алардын сапаты жакшырып, ички жана тышкы соода кенейген. Батыш Европа, чыгыш өлкөлөрү, түштүк славян өлкөлөрү менен соода жүргүзүлгөн. Соода кол өнөрчүлүк биригип, өндүрүш корпорациялары

Византия кайсы өлкөлөргө күчтүү маданий таасир тийгизген?

Византияда феодалдык коомдун негизги таптары кандай түзүлгөн?

Император Юстиниан Iни аялы Феодора өзүнүн жан-жөкөрлөрү менен (мозаика, 546-548; Равенна, Сан-Витале чиркөөсү)

уюштурулган, алардын аракетин мамлекет тескеген. Корпорациялардын мүчөлөрү жалданма жумушчулардын-мистилердин жана кулдардын эмгегин пайдаланышкан. Ошол кездеги кулчулуктун сакталып турушу Византия шаарларынын бир бөтөнчөлүгү болгон. XI кылымдын аягы XII кылымдын башында Византияда феодалдык коом калыптанып бүткөн. Византияда феодалдар жана көз каранды дыйкандар таптары түзүлүп, феодалдар өздөрүнүн бийлик үстөмдүгүн чындаган.

Византиянын начарлашы

XI кылымда түрк-селжуктардын кол салуусунан Византия Кичи Азиянын көп бөлүгүнөн жана Армениядан ажыраган. Ушул мезгилдерде империяда бийлик үчүн күрөш күчөп, Комниндердин династиясы (1080 — 1185) бийлик жүргүзүшкөн. Империя абдан оор абалга туш келген. Андан кийин Ангелдердин династиясы бийликке келет. Византия экономикалык кризиске учурап, феодалдык бытырандылык күчөйт. XII кылымда Рим папасы Византияны багынтууга умтулган. Натыйжада кресттүүлөрдүн жортуулу уюштурулат. 1204-жылы 4-крест жортуулунун негизинде Константинополь багындырылып, Византия империясы талкаланган. XIV кылымдан баштап Византиянын аймагын осмон-түрктөрү басып ала баштайт. 1453-жылы 23-майда түрк армиясы Константинополду басып алып, талап-тонойт.

Ошентип, Византия империясы өзүнүн жашоосун токтотот. Константинополь шаары Стамбул (Истамбул) деп аталып, Осмон империясынын борбору болуп калган.

Византиялык кресттүү - куполдуу чиркөө (Хосиос Лукас монастыры, XI.; Греция)

Кресттүүлөрдүн жортуулунун максаты кандай?

Византиянын маданияты

Европанын орто кылымдагы тарыхында Византиянын маданияты өзгөчө орунду ээлейт. XI — XII кылымдарда Византия аябай гүлдөдү. Византия агартуу, адабият, искусствого чоң салым кошту. Бул өлкөдө медицина, дары-дармек таануу, география боюнча илимий китептер жазылган. Дүйнөдө биринчи болуп хирургиялык, терапиялык бөлүмдөрү бар бейтапкана ачылып, участкалык дарыгерлердин кызматы киргизилген.

XI кылымдын орто ченинде Европада биринчи болуп Константинопольдо юридикалык жана философиялык факультети бар университет ачылган. Византияда чиркөөлүк, мамлекеттик жана менчик мектептер иштеген. Ал жерде Библиядан тышкары жазууну, көркөм окууну, эсепти, диний ырларды ырдоону үйрөтүшкөн. IX кылымда жашаган Лев Математик Пифагордун, Архимеддин, Евклиддин илимин андан ары өнүктүрүп, эсепке тамгаларды пайдаланышкан. Византиялыктар түстүү айнекти, сырларды, дарыларды жасашкан. Нефть менен чайырлардын кошулмасын пайдаланып, сууда өчпөгөн «грек отун» ойлоп чыгарышкан. Византиялык аскерлер «грек отунун» жардамы менен деңиздеги жана кургактагы салгылаштарда көп жеништерге ээ болушкан.

Тарых боюнча көп эмгектерди Византиялык император Алексей Комниндин кызы Анна Комнина жазган. Византиялык усталар храмдарды, чиркөөлөрдү курууда көп ийгиликтерге жетишкен. Аларды кооздоодо эмалды, фрескаларды, мозаикаларды, миниатюраларды көп пайдаланышкан. Византиялык сүрөтчүлөр көбүнчө адамдын жан дүйнөсүн чагылдырууга аракет кылышкан. Адамдардын алып учкан жүзү, көздөрү басымдуулук кы-

Византияны качан жана кимдер кулаткан?

Византиядагы София соборун ким курдурган?

Византиялык аскерлер «грек отун» колдонуу менен деңиздеги салгылаштарда ири жеништерге ээ болуп, бул жашыруун сырды узак убакытка чейин сакташкан (византиялык миниатюра XIV к.)

лып, адам денесине кийим кийгизип, кайталангыс обр-аздарды түзүп, ошол кездеги адамдардын турмушун ачык-айкын чагылдыра алышкан.

1054-жылдан — Византия чиркөөсү — православие-лик деп аталып, өз алдынча диний агым катарында ушул убакка чейин сакталып келе жатат. Православие Болга-рия, Россия, Украина, Сербия, Греция, Словакия ж. б. өлкөлөрдө өзүнчө ири диний багыт болуп эсептелет. Болга-рия, Сербия жана Орус мамлекети христиан динин Византиядан алган. Византиянын курулуш чеберлери Россия, Италия жана Европанын көп өлкөлөрүндө заң-гыраган имараттарды курушту. Византия маданияты Грузия жана Армениянын маданиятына чоң таасирин тийгизген. Славян элдеринин улуу агартуучусу Ки-рилл менен Мефодий Византиядан чыгышкан. Кудай-дын, Эне кудайдын сүрөттөрүн тартуу — иконалар Ви-зантиядан таркаган.

*Икона
деген эмне?*

Суроолор:

1. Эмне үчүн Византия империясы «Алтын көпүрө» деп аталып калган?
2. Византия империясынын «Алтын доору» кайсы мезгилде болгон?
3. Юстиниандын Рим империясын калыбына келтирүү далалаты эмне үчүн ийгиликсиз болгон эле?
4. Славяндардын отрукташуусунун натыйжасында Византияда кандай өзгөрүүлөр болуп өткөн?

5. Византия империясынын XI кылымда начарлашы эмнеден улам келип чыккан?

6. Эмне үчүн VI — XI кылымдарда билим берүү жана илим Батыш Европага караганда Византияда кыйла өнүккөн?

7. Византиядан христиан динин кайсы өлкөлөр кабыл алган?

8. Византия канча кылым жашаган?

9. Византиянын тарыхын окуп-үйрөнүүнүн мааниси эмнеде?

§ 9. БАТЫШ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН IX — XI КЫЛЫМДАРДАГЫ МАДАНИЯТЫ

Билим берүү жана илим

Орто кылымдын алгачкы кылымдарында илим менен техниканын өнүгүү денгээлинин төмөндүгүнүн натыйжасында адамдар табияттын каардуу күчтөрүнөн коркушкан. Көпчүлүк адамдардын дүйнө жөнүндө түшүнүгү чектелүү болгон. Европалыктар узак мезгил бою Европа-нын чектеринен тышкары жерлерде эмне болуп жаткан-дыгын билишкен эмес. Ошондуктан, алар алыскы өлкөлөр жөнүндө жалган жомокторду ойлоп чыгарышкан.

*Орто кылымдагы
маданияттын
мааниси эмнеде?*

Дин орто кылымдарда адамдардын акыл-эсин жана сезимдерин ээлеп алган. Батыш Европада негизинен чиркөө кызматкерлери сабаттуу болушкан. Алар чиркөө китептерин окууга, зыяраттарды билүүгө, динге ишен-бегендерди чечендик менен ынандырууга милдеттүү болгон. Монастырлардын алдында чиркөө мектептери ачылган. Чиркөө мектептеринде сегиз жашар балдар уландар менен бирге окушкан, жашына карап класстарга белүү болгон эмес.

Батыш Европанын кайсы өлкөсүндө болбосун балдар латын тилинде окушкан. Латын тилинде китептер жазылып, зыяраттар окулган, мыйзамдар жазылган. Көп учурда мектептерде жалгыз китеп болуп, мугалим окуучуларга үзүндүлөрдү кезектештире окуткан. Балдарды билимге кызыктырууга аракеттенишкен эмес, окууда карандай жаттоо өкүм сүргөн. Шалакы жана тентек окуучуларды аеосуз таякташкан. Билим алган кишини «Ал мугалимдин чыбыгы алдында чоңойду» дешкен. Көпчүлүк окуучулар мектепти чала сабат боюнча бүтүрүшкөн.

Диний билим берүү менен катар арифметика, геометрия, грамматика, музыка, тарых, астрономия сабактары киргизилген.

Чиркөө гимнин үйрөнүү жана ырдоо максатында музыка сабактары, чиркөө имараттарын куруу үчүн ар кандай оймо-чийме, фигуралар керек болгондуктан, геометрия сабактары, христиандардын пасха ж. б. майрамдарынын мөөнөттөрүн эсептеп чыгуу үчүн астрономияны жана диний көз караштагы чыгармалар окутулган.

Документтүү материал

Грамматика окуу китебинен үзүндү (IX кылымдын башы)

Билим берүү менен илимдин айырмасы кандай?

Орто кылымдын башында билим алган адамды эмне үчүн «Ал мугалимдин чыбыгы алдында чоңойду» деп айтышкан?

Монастырь мектебинде.
(миниатюра, XVI к.)

Окуу китеби окуучунун суроолору жана мугалимдин жооптору түрүндө түзүлгөн.

Тамга деген эмне? Тарых сакчысы.

Сөз деген эмне? Жан дүйнөнүн алдамчысы.

Сөздөн эмне жаралат? Тил.

Тил деген эмне? Аба камчысы.

Аба деген эмне? Өмүр сакчысы.

Өмүр деген эмне? Бак-таалайлуулар үчүн кубаныч, бактысыздар үчүн — кайгы, өлүмдү күтүү.

Орто кылымдын башында эмнеге чиркөө (дин) китептери окулган?

Кол жазма китеп искусствосу

Чоң монастырларда кечилдер китептерди көчүрүп жазган мастерскойлор болгон. Орто кылымдагы христиан жазуучусу Кассиодор жетекчилик кылган Виварий (Түштүк Италияда) монастыры аларга үлгү болгон. Кол жазма китептерди пергаменттен — атайын иштетилген торпок же кой терисинен даярдашкан. Кол жазма китеп искусствосунун чыныгы чыгармасы болгон. Бир китепти (Библия) жазуу үчүн эки-үч жыл бою адамдар эмгектенген жана бир Библияны даярдоо үчүн 300гө жакын койдун териси талап кылынган. VIII — IX кылымдарда байыркы илимпоздор менен жазуучулардын көп чыгармалары көчүрүлүп жазылган. Ошондуктан, алар биздин күнгө чейин жетип олтурат.

Китептер аз болгон жана абдан кымбат турган. Аларды эң бай адамдар гана өтө аз санда сатып алышкан.

Королдор менен ак сөөк феодалдар бири-бирине салтанаттуу учурларда китептерди белек кылып тартуулашкан.

Славян жазуусунун келип чыгышы

Чиркөө китептерин славян тилине которуу муктаждыгы келип чыгат, ал үчүн адегенде славян жазуусун түзүү керек эле.

IX кылымдын ортосунда Кирилл грек алфавитинин негизинде славян алиппесин түзөт. Ал Мефодийдин жардамы менен гректик чиркөө китептерин славян тилине которгон.

Адабият

Орто кылымдарда адамдар негизинен Библияны окушкан. Аларда кечилдердин «эрдиктери» жана «керемет» иштери жөнүндө баяндалган. Айыл чарбасы боюнча Валафрид Страбондун «Огородду кайра иштетүү жөнүндө китеби»

Эски китепканада баалуу китептер чынжыр менен бекитилген.

деген поэмасы жазылган. Ошондой эле «Улуу Карлдын өмүр баяны» жөнүндө биографиялык адабияттар жазылган.

Искусствосу

Эилген, ач жыланач эл өздөрүнүн элдик чыгармачылык искусствосун түзүшкөн. Кыштактарда жана сепилдерде, көчөлөрдө жана конок үйлөрдө кыдырма артисттер — жонглерлор (цирк артисти) оюн көрсөтүшкөн. Кыштактагы той да, рыцардык турнир (рыцарлардын күчүн жана шамдагайлыгын сынай турган аскердик мелеш) да аларсыз өткөн эмес. Жонглерлор музыкалык аспаптардын коштоосу менен каармандык ырларын жана жортуулдар менен салгылашуулар жөнүндө дастандарды ырдашып, баатырлардын эрдиктерин даназалашкан. Алар өздөрү үйрөткөн аюуларын жана маймылдарын ээрчиге жүрүшүп, фокустарды жана акробаттык оюндарды көрсөтүшүп, чакан пьесаларды коюшкан. Алар көп учурда феодалдардын жана чиркөөнүн эзүүсүнө каршы эмгекчи элдин нааразылыктарын көрсөтүшкөн, жонглерлордун осол тамашалары феодалдарга жаккан эмес, ошондуктан алар жонглерлорду ырайымсыздык менен куугунтукташкан.

Архитектурасы

Орто кылымдардагы Германия, Испания жана Литвадагы (Тракай) сепилдер жана мунаралар сакталып калган. Сепилдер дөбөгө же бийик аскага салынып, өзүнүн айланасындагы жерлерден занкайып көрүнүп турган. Бул феодал жашай турган жай жана чеп болгон. Сепилде феодалдар көтөрүлүш чыгарган дыйкандардан жашырын-

Жонглерлер
(цирк
артисттери)

Орто кылымда
салынган
Испаниядагы
сепил

ган жана башка феодалдардын кол салуусунан коргонгон.

Сепилди адегенде жыгачтан курушса, кийинчерээк таштан кура башташкан. Тиштүү мунаралуу бекем дубалдар коргонууга абдан ишенимдүү болгон. Сепилди айландыра суу толтурулган аң казылган. Казылган аң аркылуу дарбазага көтөрүлмө көпүрө орнотулган, түнкүсүн же душман кол салган кезде көпүрөнү чынжыр менен көтөрүп коюшкан.

Сепилдин бардык курулуштарынын үстүнөн башкы мунара абдан бийик болуп чыгып турчу. Анда феодал өзүнүн аскерлери жана кызматчылары менен узакка созулган курчоого туруштук берген. Мунаранын ичинде биринин үстүнө бири кабат болуп, залдар салынып, анда феодал жана анын үй-бүлөсү жашай турган. Подвалдагы жайларда суусу бар кудук казылган жана азык-түлүк запасы сакталган. Башкы мунаранын дубалдарынын ичине айланма тепкичтер жасашкан. Ошол тепкичтер аркылуу дарыяга же калың токойго чыга турган жер астында жашыруун жол болгон.

Сепил феодалдын ырайымсыздыгын дыйкандардын көз алдына дайыма элестетип турчу.

Суроолор:

1. Орто кылымдарда адамдарга дин кандай таасир эткен?
2. Окуучулар чиркөө мектептеринде кандайча окушкан?
3. Эмне үчүн кол жазма китеп искусствосу деп айтабыз?
4. Кирилл жана Мефодий деген кимдер болгон?

5. Жонглерлор деген кимдер эле, аларды эмне үчүн карапайым эл кызуу колдогон?

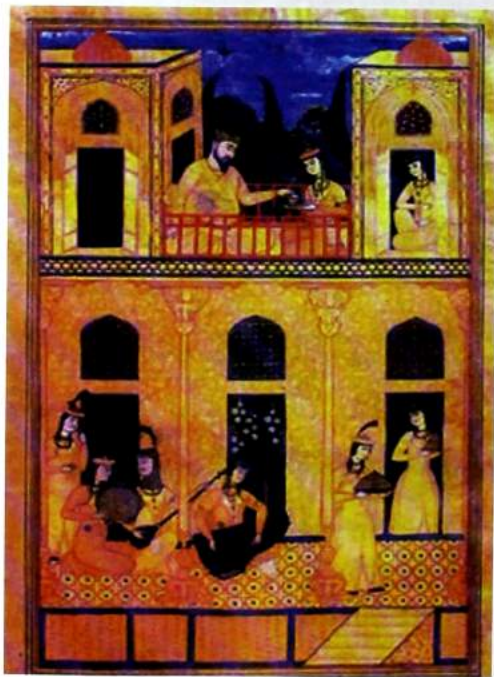
6. Эмне үчүн орто кылымдардагы сепилдер жана мунаралар бүгүнкү күнгө чейин сакталган?

*Орто кылымда салынган
Литвадагы
Тракай сепили*

ФЕОДАЛДЫК КООМДУН
ӨНҮГҮШҮ (XII — XV кк.)

2

Бул мезгилде кол өнөрчүлүк айыл чарбасынан бөлүнүп, шаарлар пайда болгон, соода өнүккөн. Дыйкандарды эзүү күчөгөн. Бир катар өлкөлөрдө дыйкандардын кубаттуу көтөрүлүштөрү, согуштары болгон. Батыш Европанын айрым өлкөлөрүндө дыйкандар эркиндикке чыгышкан. Социалдык катмарлар түзүлгөн.

Борбордоштурулган мамлекеттер пайда болуп, аларда королдун бийлиги күчөгөн. Феодалдык маданият өсүп, университеттер, искусствонун жаңы тармактары пайда болуп, чиркөөнүн маданиятка таасири төмөндөгөн.

ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРҮ

§ 10. ИНДИЯ ОРТО КЫЛИМДАРДА

Жаратылышы жана калкы

Индия Түштүк Азиядагы Индостан жарым аралында жайгашкан. Индостан жарым аралынын көп бөлүгүн бексе тоолор жана түздүктөр ээлейт. Индиянын түндүгүндө чокуларын ак кар баскан дүйнөдөгү эң бийик тоо — Гималай орун алган. Гималайдын батыш бөлүгүнөн Инд дарыясы, чыгыш бөлүгүнөн Ганг дарыясы агып чыгат.

Тоолордогу кар эригенде алардагы суунун денгээли жогору көтөрүлүп кетет. Дарыялардын өрөөндөрүндөгү жана анын куймаларындагы жерлер абдан түшүмдүү келет.

Түндүктөн соккон шамалдан Гималай тосуп турган Индияда кышкысын да жылуу болот. Инд дарыясынын өрөөнүндө жамгыр сейрек жаайт. Мында кургак талаалар созулуп жатат. Ганг өрөөнүндө жайкысын катуу жамгыр жаайт. Индияда эң көп жаратылыш байлыктары: темир, жез, хромит, марганец, сапаттуу слюда, сейрек кездешүүчү асыл таштар, кокс, таш көмүр, боксит, нефть жана газ кендери бар.

Индия — дүйнөдөгү көп улуттуу мамлекеттердин бири.

Анда жүздөгөн улут, уруулар жашашат. Алар ар түрдүү тилде сүйлөшөт. Ошондуктан өлкө үчүн бирдиктүү мамлекеттик тилди тандоо кыйын болгон. Азыркы мезгилде мамлекеттик тили — хинди, муну менен ка-

Индия мамлекети эмне үчүн жомоктогудай бай өлкө деп аталат?

Будда маданий архитектурасынын үлгүсүндөгү тектирлүү имарат (Чыгыш Индия, VIII к.)

тар англичан тили да экинчи тил катары колдонулат. Индия калкынын саны боюнча дүйнөдө экинчи орунда турат.

Индия феодалдык коомдун мезгилинде

Азыркы Индиянын аймагында IV — VI кылымдарда Гупталар империясы жашаган. Ал империя Индиянын түндүгүн башкарган. Бул доор Индиянын «алтын кылымы» болгон. Гупталар доорунда Индиянын экономикасы, искусствосу, адабияты бир кыйла гүлдөгөн.

Борбордук Азиядан келген хунн-эфталит уруулары Индиянын түндүк-батышын басып алуусунун натыйжасында, гупталардын империясы кулаган. Хунн-эфталиттер Индиянын түндүк-батышына отурукташып, жергиликтүү калк менен аралашып, раджпуттардын этникалык тобун түзүшкөн. Индияда феодалдык коом негизинен V — VI кылымда калыптанып бүткөн. Раджпуттардын доорунда феодалдар жерди менчиктей баштаган. Индиялык дыйкандар феодалдык түзүлүштүн тушунда да общиналарга бөлүнүп жашашкан. Кыштактын четинде мал короо жана кырман басчу аянт болгон. Токойлордо общинанын малы багылган. Общинада дыйкандарга керектүү кийим-кечек, азык-түлүк, эмгек куралдары өндүрүлгөн. Кол өнөрчүлөрдүн оокаты үчүн община түшүмдүн бир бөлүгүн бөлүп берген. Дыйкандардын башкы милдеткерлиги оброк болгон. Алар түшүмүнүн жарымынан көбүн феодалга берген. Феодалдар дыйкандарды жол ондоого, каналдарды казууга, храмдарды жана чептерди курууга иштетишкен.

Гупталар доору эмне үчүр Индиянын «Алтын кылымы» деп аталган?

Үч баштуу Шива (Будда) (VIII к.)

Нанди-жаны - барларды колдоочу кудай, Шиванын жардамчысы (VIII к.)

Раджпуттук мезгилдин аяк ченинде эски порт шаарлар тез өнүгө баштаган. Феодалдардын чептеринин тегерегине кол өнөрчүлөр отурукташып, жаны шаарлар пайда болгон. Шаарларда кол өнөрчүлүк жана соода өнүккөн. Салыктар көбөйгөн. Индиянын шаарларында кол өнөрчүлүк менен сооданын өнүгүшү элдин феодалдарга каршы күрөшүнө алып келген. X кылымда өлкөдө 70 тей өз алдынча княздыктар түзүлгөн.

Социалдык түзүлүшү

Орто кылымда варидарды алмаштырган касталардын саны көбөйүп, дин менен чыналган иерархиялык касталык структура түзүлгөн.

Княздар — раджалар — бийлик жүргүзүп, анын чиновниктери жана жоокерлери болгон.

Раджалар жердин бир бөлүгүн дыйкандары менен кошо өз туугандарына жана жан-жөкөрлөрүнө аскер кызматын өтөгөндүктөрү үчүн таратып беришкен.

Жрецтер - брахмандар да көп жерлерди алышкан.

Андан кийин дыйкандар жана кол өнөрчүлөр калктын эзилген массасын түзгөн.

Мусулмандардын Индияны басып алуусу

Өлкөдө өз алдынча түзүлгөн княздыктар бири-бири менен согушуп турушкан. Согуштардан алсыраган өлкө башкаларга оной олжо болуп берген. XI кылымдан баштап мусулман мамлекеттери Индияга кол салып турушкан. Алар шаарлар менен айыл-кыштактарды талоонго

Күн кудайы-Сурья.
XIII к.

Каста деген эмне?

Могол императору Акбар жоокердик пил менен жортуулда (миниатюра)

алып, бүлүндүрүшүп анда жашагандарды кулчулукка сатышкан. Акырындык менен мусулман феодалдары Индиянын түндүгүн ээлеп алышкан.

XIII кылымдын башында Индиянын түндүгүндө ири мусулман мамлекети — Дели султандыгы түзүлгөн. Анын башкаруучулары — султандар Индиянын көп бөлүгүн өз бийлигине баш ийдирип алышкан. Мамлекеттик дин катары суннит багытындагы ислам дини киргизилген.

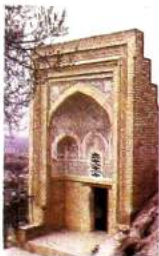
Султандын аскерлери Борбордук жана Түштүк Индияга басып алуучулук жортуулдарды жүргүзүп турган, ал эми султанга багынып берген Индиялык башкаруучулар өздөрүн Дели султандыгынын вассалдарыбыз деп таанып, султанга жыл сайын салык төлөп турган. 1398-жылы Индиянын түндүгүнө Орто Азиялык башкаруучу Тимурдун армиясы чабуул койду. Султан Гуджаратка качты. Өлкөнү ачарчылык жана жугуштуу оору каптады. Кийин Тимурдун урпагы Захир-ад-Дин Бабур күч топтоп, Кабулдан Түндүк-Батыш Индияга жортуул жасап, женишке жетишип, ал жерде мусулмандардын Улуу Моголдор империясын негиздеген (1526), ал мамлекет Улуу Британияга баш ийгенге (1858) чейин жашаган.

Мусулман доорунда бардык жер мамлекет башчысынын жеке менчигине өткөн, анын кубаттуу согуштук армиясы болгон. Казынанын пайдасына айыл-кыштактардан салыктар чогултулган, чиновниктер жана соодагерлер өз милдеттерин аткарышкан. Айылдык община сакталган. Дыйкандардан салык алынган.

Дели султандыгынын башкаруу мезгилинде Индияга европалыктар келе баштайт. 1498-жылы Васко да Гама

Улуу
Могол императору
Захир ад-Дин
Бабур (орто
кылымдагы
миниатюра)

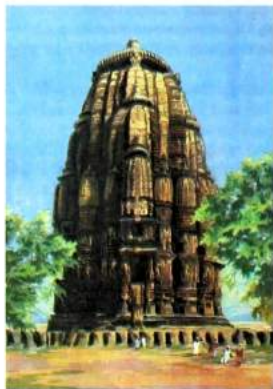

«Тахти-
Сулаймандагы
худжра
«Бабурдун үйү».
(XVI к.;
Ош шаары)

Худжранын
ичиндеги Бабурдун
тизесинин изи
бар таш такта.

Тадж-Махал, Улуу
Моголдор
династиясынан
Мумтаз-Махал, анын
аялы
Шах-Джахандын
мавзолейи;
Айланасына
жасалма көлмө жана
мечит
курулган.
(1630-1648)

Вхубанешваридеги
Раджаранинин
чиркөөсү.
(XI к.)

Акылмандардын
кудайы-Сарасвати
(Дыхар XI к.)

башында турган португалиялык экспедиция индиялык Каликут шаарына жеткен. Андан кийин португалиялык согуш экспедициялары биринен сала бири Индияга жөнөтүлүп, Индиянын батыш жээктерин басып алышкан. Алар басып алган шаарлардын калкын кырып, ал жерлерге чептерди курушкан. Португалиялыктар индиялык кемелерди талап-тоношуп, сууга чөктүрүп, колго түшкөн моряктарды өлтүрүшкөн. Инд океанына португалиялыктардан уруксатсыз бир да кеме сүзүп жүрө алган эмес. Өз куралдарынын жана флотунун артыкчылыгынан пайдаланышып, алар арабдарды Инд океанынан толук сүрүп чыгарышып, Индияга баруучу деңиз жолун ээлеп алышкан.

Моголдор доорунда Индияда кол өнөрчүлөрдүн чебердиктеринин атагы алыска кеткен. Өзгөчө кездеме токуу өндүрүшү чыгышта кенири бааланган. Зергерлер кооз, алтын жана күмүш идиштерди жасашкан. Каухар таштарды жакшылап жылмалоону билишкен. Кичинекей статуялар - пил сөөгүнөн жана кымбат баалуу жыгачтардан жасалган фигуралар өзгөчө жогору бааланган. Акча системасы колдонулган.

Индиянын батыш жээгинде көп порт шаарлар болгон. Өлкөнүн башкы порт шаары — Суратка Кытай, Африка жана Арабиядан кездеме, таттуу даамдарды, боёк жана зергердик буюмдарды алганы көпөстөр келип турушкан. Индия менен соода жүргүзүүдө башкы орунду индиялык порттордо туруктуу орун алышкан араб көпөстөрү ээлешкен.

XVII кылымда Бенгалия экономикалык борбор шаар болгон. Мында жука, назик кездеме токуу өндүрүшү иштеген. Өлкөнүн түштүгүндө жаны ири текстил борбору — Мадрас пайда болгон.

Ошентип, XVI — XVII кылымдарда Индияда капиталисттик мамилелердин белгилери байкалган.

Илим.

Орто кылымда Индияда грамматика, медицина, математика, астрономия ж.б. илимдер өнүккөн. Илимге эсептөөнүн ондук системасын индиялык илимпоздор киргизген. Математиктер бөлчөк амалдарын чыгарууну билишкен. П/пи/ санын алар жогорку тактыкта аныкташкан. Физика менен химия боёк, дары-дармек даярдоодо ж. б. практикалык иштерде колдонулган.

Индияда Улуу моголдордун державасы качан орногон?

XI — XIII кылымдарда Батыш Европа менен Индия мамлекеттеринде кандай окшоштуктар болгон?

Индиянын ири шаарларын атагыла.

Медицинада да чоң ийгиликтер болгон. Дарыгерлер көз катарактасын алып таштаганды, баш сөөктү көзөп операция кылганды, дарыларды колдонууну, ооруну ажырата билүү үчүн врачтар дененин температурасын аныктаганды билишкен. Индиянын шаарларында обсерваториялар болгон.

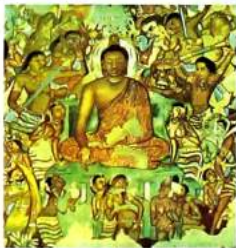
Индиялык айрым астрономдор Жер — өз огунун тегерегинде айланган шар деген пикирлерди айтышкан.

Искусствосу

Индиянын архитектурасы курулуштардын ар түрдүүлүгү менен айырмаланган. Орто кылымдарда көп храмдар жана дворецтер сакталып калган. Адегенде храмдарды, аскаларды жана тоо үнкүрлөрүн чегип, жонуп курушкан. Батыш Индиядагы эн атактуу Аджанта үнкүр-храмы тогуз кылымдын ичинде курулган. Андагы бөлмөлөрдүн дубалдары фрескалар менен кооздолгон.

VI — VII кылымдан баштап байыркы типтеги храмдардын ордуна өлкөнүн батышында мунара түспөлдүү имараттар, түштүктө кесик пирамида түрүндө жана мунаралуу дарбазасы бар храмдар таштан жана кирпичтен курула баштаган. Дели султандыгынын мезгилинде архитектура геометриялык тактыкка жетишкен. Жебе сымал арка жасоо, тегиздикке храм менен оймо-чийме салуу өнөрү өрчүгөн. Мусулман мечиттери, казанбак сымал күмбөздөр, мунаралар салынган. Агра шаарындагы Тадж-Махал күмбөзү бүткүл дүйнөлүк атак-даңкка ээ, анда могол императорлорунун биринин сүйүктүү аялынын сөөгү коюлган. Керемет кооздугу үчүн Тадж-Махалды азыр да «Индиянын бермети» деп аташат.

*Бүткүл дүйнөлүк
мураска кирген
Индиядагы
үнкүр-храм кайсы?*

Аджантадагы -
үнкүр-храмдын
дубалдарындагы
фрескалардан
фрагмент. (V к.)

Улуу Моголдордун мезгилинде Индия живописи дагы өрчүгөн. Алгачкы Могол императорлору өз ак сарайларына сүрөтчүлөрдү Ирактан, Ирандан, Орто Азиядан чакыртып алышкан. Сүрөтчүлөр байыркы уламыштар жөнүндөгү китептерди, эл жомокторунун жыйнактарын, тарыхый чыгармаларды татынакай миниатюралар менен кооздошкон. Алар эң майда белгилерди өтө чебер тактык менен берип, портреттерди тартышкан.

Орто кылымдардагы Индиянын искусствосу Чыгыштын көптөгөн өлкөлөрүнүн чеберлеринин эң мыкты жетишкендиктерин өз ичине камтыган.

Бийлеп жаткан
Шива.
(XI к.)

Суроолор:

1. Индияны картадан көрсөтүп, жаратылышын сүрөттөгүдө?
2. Эң алгачкы коомдук түзүлүштүн убагында касталар пайда болушу мүмкүн беле?
3. Индияда феодалдык түзүлүш качан пайда болгон?
4. Эмне үчүн мусулмандар Индияны басып алышты?
5. Дели Султанаты кайсы кылымда түзүлгөн?
6. Захириддин Бабур деген ким эле?
7. Индияда эмне үчүн Моголдор империясы түзүлүп калды?
8. Башка элдер Индия маданиятынын кандай жетишкендиктерин кабыл алышкан?
9. Эмне үчүн Индия европалыктарды абдан кызыктырган өлкө болгон?
10. Эмне үчүн Тадж-Махал күмбөзүн «Индиянын бермети» деп айтабыз?

§ 11. КЫТАЙ ОРТО КЫЛЫМДАРДА

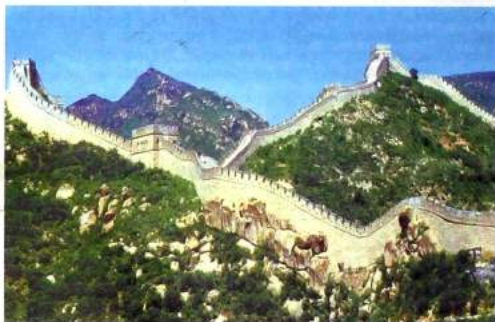
Кытайдын биригиши

II — III кылымдарда Кытайда Хан империясынын кулашы менен орто кылым доору башталган. Хан империясы үч мамлекетке (Вей — түндүк, Шу — борбордук, У — түштүк) бөлүнүп, «үч падышачылык» (220 — 280) деп аталган. Алар бири менен бири касташып, ынтымагы болгон эмес. Кытайдын начарлашынан пайдаланып, көчмөн уруулар Түндүк Кытайды басып алып, өздөрүнүн 16 падышачылыгын түзгөн.

Ушул мезгилден баштап эки жарым кылым бою Кытай түндүк жана түштүк болуп экиге бөлүнгөн, түндүктө Түндүк Вэй империясы, түштүктө Түштүк Сун империясы негизделген. 581-жылы түндүктө мамлекеттик төнкөрүш болуп, Ян Цзянь императорлук бийликтен кетет жана мамлекет Сун деп аталып калат.

589-жылы Кытай кайрадан Сун династиясына бириктирилет. Анын түндүгүндөгү көчмөн уруулар отурукташып, кытай эли менен аралашкан.

Улуу Кытай дубалы

Бул чеп-дубал Түндүк Кытайда жайгашып, жалпы узундугу орто эсеп менен 6350 км, бийиктиги 6,6 метр, айрым жерлерде 10 метрге жетет. Туурасы түндүк жагынан 6,5 метр кесендикте башталып, үстү 5,5 метрге чейин кууш тартып кетет. Анын курулушу б.з.ч. III кылымда (Цинь династиясынын мезгилинде) башталып, 2100 жылга созулган. Улуу Кытай дубалынын бизге жеткен бөлүгү Мин династиясынын (1368-1644-ж.) тушунда курулган.

Коомдук мамилелери

III — IV кылымдарда Кытайда феодалдык түзүлүш орной баштайт. Мамлекеттин башында чексиз бийликке ээ болгон император турган. Көп убакытка чейин Кытайда жер бүт бойдон императордун менчиги деп эсептелген. Император кызматы үчүн өзүнүн аскер башчыларына жана чиновниктерине жерлерди бөлүштүрүп берген. Дыйкандар мамлекеттен кичирээк үлүш-жер алышып, андан пайдалангандыктары үчүн казынага салык төлөп турушкан. Дыйкандардын эмгеги оор болгон. Алар дворянтердин, храмдардын, чептердин курулуштарында жана чиновниктердин чарбасында бекер иштешкен.

VIII кылымдан баштап феодалдар мамлекеттик жерлерди өз бетинче ээлеп ала башташат. Жүздөгөн дыйкан түтүндөрү бар поместьелер пайда болот. Дыйкандар алган түшүмүнүн бир бөлүгүн феодалдарга оброк катары төлөөгө тийиш болгон. Түшүм болбой калган жылдарда көптөгөн дыйкандар ачкачылыктан өлүшкөн. Феодалдардын оор эзүүлөрүнө чыдабай, дыйкандар туулуп-өскөн кыштактарын ташташып, тоолорго, токойлорго качышып, баш калкалашкан. Алар феодалдарга каршы чоң отряддарды түзүшкөн.

Саясий түзүлүшү

Өлкөдө императордун бийлиги чындалат. Императорду колдогон-чиновниктик-бюрократтык аппараттын саны 25 миңге чейин өсөт. Жогорку өкмөттүк мекемелер Башкаруу ведомствосу болуп түзүлөт. Башкаруу ведомствосунда 6 бийлик: чиновниктик, салыктык, ритуалдык, аскердик, соттук, коомдук иштер органдары өлкөнү башкарган. Мындан сырткары империялык канцелярия жана империялык секретариат иштеген.

Императорду жана мамлекеттик бийлик башчысын официалдуу түрдө «Асмандын уулу» деп аташкан.

Тышкы саясаты

Орто кылымда Кытай Монголия менен тынчтык келишим түзүп, Чжен Хе башында турган Кытай флоту Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнө Индия, Арабия, Африкага бир нече жолу экспедиция жасаган. Экспедициянын максаты-соода жана дипломатиялык байланыштарды чыңдоо болгон. Ошондой эле ички соода саясаты да активдештирилген.

Кытай кыштагы.

*Кытайда
феодалдык
түзүлүш качан
орной
баштаган?*

Орто кылымдагы Кытай империялары

VI кылымдан баштап Кытай саясий жактан бириктириле баштайт, жогорку бийликтин мүнөзү өзгөрүлөт, борбордук башкаруу бийлиги күчүнө кирет. Тан династиясынын мезгилинде (618 — 907-ж.) өлкөдө аскердик губернаторлордун козголоту, дыйкандардын согушу жана өлкөнүн түндүгүндөгү көчмөн уруулардын күрөштөрү пайда болгон. Мунун бардыгы өлкөнүн империялык башкаруусун татаалдатып, Тан империясынын кулашына алып келген. X кылымдын экинчи жарымында Кытай кайрадан Сун династиясынын бийлигине бириккен. Ушул мезгилдерде Кытай эли калыптанып, элдин саны 80 — 100 млн. адамга жеткен.

XIII кылымдын башында Кытайга монголдор кол салып, Пекинди алат. Пекин шаары — «улуу хандын», монголдордун императорунун борборуна айланат. Монголдор бүткүл Кытайды өзүнүн бийлигине баш ийдирип, кытай үлгүсүндөгү Юань империясын жарыялаган.

Юань империясы күчтүү армия түзгөн. Ар бир шаарда мин адамдан турган аскер гарнизондору болгон. Пекинде 12 мин адамдан турган хандык гвардия түзүлгөн. Монголдор кытайлыктарды бардык укуктан ажыратып, акыркы сорттогу (монголдор жана азиялыктардан кийин) адамдарга бөлүп, көз каранды кылышкан. Дыйкандар жерлерин монголдорго тарттырышып, ири суммадагы салыктарды төлөшкөн. Кол өнөрчүлөр акысыз иштеп беришкен.

Кытайдагы улуттук эзүү, алык-салыктардын күчөшү монголдорго каршы элдик көтөрүлүшкө алып келген. Бул көтөрүлүш «кызыл чеке тангыччандар» деп аталган. 1368-жылы көтөрүлүшчүлөр монголдорду талкалап, Кытайдан кууп чыгарышат, бийликке кытайлык Мин династиясы (1368 — 1644-ж.) келген. Анын императору Мин Чжу Юаньчжан агрардык жана финансы саясатын жүргүзгөн. Монгол феодалдарынан тартып алынган жерлер участокторго бөлүнүп, дыйкандарга пайдаланууга берилген. Көпөстөр менен кол өнөрчүлөрдөн алынган салыктар азайтылган.

XV кылымда монгол бийлигинен бошотулгандан кийин Кытайда чарбанын убактылуу жогорулоосу башталган.

Кытай монахы
(XIV-XV
кылымдар;
Лондон,
Виктория жана
Альберт музейи)

*«Кызыл чеке
тангыччандар»
(XIV кылым)
көтөрүлүшүнүн
Хуан Чао
(IX кылым)
дыйкандар
согушунан
негизги
айырмачылыгы
эмнеде?»*

Чарбасы

Орто кылымдарда жибек куртун өндүрүү жогорулаган. Жибектен кийимдерди жана парустарды тигишип, кол чатырларды, музыкалык аспаптардын кылдарын жасашкан. Жибек кездемелерге жомоктогу окуяларды, өз жеринин жаратылышын сүрөттөгөн саймалар сайылуучу. Кытайлар чопонун атайын сорттору менен кээ бир тоо тектеринин аралашмасынан фарфор даярдоону үйрөнүшкөн. Фарфордон идиштерди жасашкан. Кол өнөрчүлөрдүн коло, пил сөөгү жана баалуу жыгачтардан жасаган буюмдары искусствонун эң сонун чыгармалары болуп эсептелет.

Кытайда дыйканчылык кенири өнүгүп, шалы, буудай, жүгөрү, таруу, арпа, кара күрүч, гаолян эгишкен. Мындан сырткары пахта, соя, арахис, тамеки, бал камыш, чай, жемиш багы (ананас, банан, цитрус, алма, алмурут) жүзүм өстүрүлгөн.

Мал чарбасы боюнча чочко, кой, уй, жылкы багылган. Жибекчилик жана балык чарбачылыгы өнүккөн.

Кытайдагы дыйкандар согушу (874 — 901-жылдары)

874-жылы Кытайдын түндүк-чыгышында феодалдык эзүүгө каршы дыйкандардын көтөрүлүшү башталган. Аны Ван Сянь Чжи жетектеген. Көтөрүлүшчүлөр отряды улам жаны райондорду ээлеп, феодалдарды өлтүргөн жана алардын үй-мүлкүн, жерлерин тартып алышкан. Ван Сянь Чжи

Хуан Чао деген ким болгон?

Кытайдагы дыйканчылык

Кытайлык карапачы иш учурунда

өлгөндөн кийин көтөрүлүшкө Хуан Чао жетекчилик кылган. Дыйкандар 879-жылы түштүк-чыгышка жүрүш жасап, чон соода шаары Гуанчжоуну (Кантон), түндүктөгү эң ири шаарлардын бири Лоянды, Тан империясынын борбору Чаньанды басып алышкан. Алардын армиясы 500 миңге жеткен. Император жана анын аскерлери түштүккө качып кетишкен. Көтөрүлүшчүлөр Хуан Чаону император деп жарыялашат. Падышанын кампасындагы азык-түлүк элге таратылган. Көтөрүлүшчүлөр Чаньян шаарын эки жыл ээлеп турушкан. Бул мезгилде качып кеткен император жана феодалдар күч топтоп, өздөрүнүн бийлигин, дүнүйө мүлктөрүн сактап калыш үчүн түндүктөгү көчмөн уруулардын жардамы менен көтөрүлүшчүлөргө сокку урган.

Натыйжада Хуан Чао Чаньян шаарын таштап, түштүк-чыгышка чегинүүгө аргасыз болот. Көтөрүлүшчүлөрдүн негизги бөлүгү талкаланып, Хуан Чао өзүн-өзү өлтүргөн. Бирок көтөрүлүш 901-жылга чейин созулуп, акыры ырайымсыздык менен басылган.

Кытайдын дини.

Конфуцийлик тарбиялоо системасы

Кытайда динге ишенгендердин көпчүлүгү конфуцийлик, аз бөлүгү даосизм жана буддизм.

Конфуцийлик жана даосизм диндери болжол менен б.з.ч. VI — V кылымдарда пайда болгон. Конфуцийлик диндин негиздөөчүсү Кун-цзы (Конфуций) байыркы кытай ойчулу болгон. Даосизмдин негиздөөчүсү катары Лао-цзы эсептелет. Адегенде бул эки дин философиялык-этикалык системалар катарында жашаган, биздин замандын алгачкы кылымдарында диний системага айланып кеткен.

Конфуцийдин философиялык көз карашы «Ангемелер жана ой жүгүртүүлөр» («Лунь Юй») деген китепте баяндалган.

Конфуцийдин саясий-этикалык окуусундагы башкы жобо — жэнь (гумандуулук) болгон. Мында диний каада-салттарды үй-бүлө башчылары жана уруу аксакалдары жүргүзүшөт. Улуулардын сөзүн угуп, аларды кадырлоо, урматтоо, ошондой эле сылыктык, билим алуу, жаратылышка аяр мамиле кылуу конфуцийлик диндин эң маанилүү нормаларынан болуп саналат. Конфуций-

*Орто кылымда
Кытайда
кол өнөрчүлүктүн
бир түрү өзгөчө
өнүккөн жана ал
Кытай кол
өнөрчүлөрүн
быркуп дүйнөгө
тааныткан.
Бул кайсы?*

*Дин деген эмне,
дин эмне себептен
пайда болгон?*

*Канча дүйнөлүк
дин бар?*

лик дин падышаны кудайдын буйругу менен башкаруучу «Асман уулу» деп жарыялаган да, падышанын бийлиги ыйык деп көрсөткөн. Конфуцийлик дин феодалдык-абсолюттук зулум бийликти колдогон. Ал коомдо эзүүчү жана эзилүүчү таптын болушу закондуу көрүнүш, кара күчү менен жашагандар ак сөөктөргө баш ийип, кызмат кылыш керек деп эсептеген.

Маданияты.

Билим берүү жана илим

Зор өлкөнү башкаруу үчүн өкмөткө сабаттуу адамдар керек болгон. Ири шаарларда мектептер ачылган. Мектептерде феодалдардын жана көпөстөрдүн балдары гана окуган. Сабаттуулукка үйрөтүү көп жылдарга созулган, алар пероглифтүү жазууну колдонушкан.

Кытайда окуу китептерин басып чыгарып турушкан. Китепканаларда байыркы кол жазмаларды камкордук менен сакташкан.

Кытайлар өз өлкөсүнүн тарыхына кызыгышкан жана аны өтө кылдаттык менен окуп үйрөнүшкөн. Кытайларда «откөндү унутпа, ал келечектин окутуучусу» деген макал сакталган.

Математика, астрономия, география, медицина, химия, философия илимдери өнүккөн. Дүйнөдө биринчи жолу «Фармакология» китеби жазылган. Медициналык китептерде ийне саюу жана күйгүзүү жолу менен дарылоо методдору изилденген. Кытайлык дарыгерлер көптөгөн өсүмдүктөрдөн дары жасоонун жолдорун билишкен, татаал операцияларды жасай алыш-

*Эмне үчүн
Кытайдын
императорун орто
кылымда
«Асмандын уулу»
деп аташкан.*

*Кытайдын
«Откөндү
унутпа, ал
келечектин
окутуучусу»
деген макал
боюнча ичкөмө
түзгүлө.*

Кытай акыны
Ли Бо

Кытай тарыхчысы
Сыма Цзянь
(б.з.ч. 145-жө
135-бөлжөлү
86-жыл)

Будданын ишин улаштуучу кудай (Кытай храмынын статуясы, 1503)

Узак жашоонун кудайы (статуэтка, XII к.)

Түшүмдүүлүктүн кудайы (XVI-XVII кылымдар)

Арстан-будданын ити (XVI к.)

Кытай фарфор идиши (1540)

Фарфор ваза.

Фарфор чыны (Мин династиясы, XVII к.; Берлин)

кан. Чечекке каршы эмдөө кытай медицинасынын жетишкендиги болгон. Кытай саясатчылары компас ойлоп чыгарууга салым кошушкан. Дүйнөлүк цивилизацияга кытай эли кагазды ойлоп таап, салым киргизген. Кытай «Геродоту» Сыма Цзяндын иликтөөлөрүнүн натыйжасында Кытайдын эң байыркы замандан берки тарыхы жазылган.

Адабияты

Кытайдын адабияты дүйнөдөгү байыркы адабияттардан, кытайлар б.з.ч. эле «Шицзин» («Ыр китеби») деген поэтикалык чыгарма жаратышкан.

VIII жана IX кылымдарды кытай поэзиясынын «алтын кылымы» деп аташат. Орто кылымда Лю Се, Ли Бо, Ван Вей, Ду Фу, Су Ши ж.б. акындар өздөрүнүн поэзияларында элдин тарткан азап тозокторун, алардын жакырдыгын, императордун сарайындагы бай турмушту жана согуштун жүрөк үшүтөөрлүк кесепеттерине каршы нааразылыктарын билдиришкен.

Акын Ду Фу элсиз ээн калган кыштактар, ачкачылыктан жабыр тарткан аялдар менен балдардын тагдырын кыжырдануу менен сүрөттөп жазган. Феодалдарга каршы күрөшкөн дыйкандарды жактаган. Ошондой эле патриоттук темаларга да кайрылган. Манжулардын Кытайды басып алышы адабият жанрынын өнүгүшүн солгундаткан.

Искусство

Тан доорунда шаарлар кеңейип, монументтүү имараттар курула баштаган. Императорлордун жана ири феодалдардын заказдары боюнча архитекторлор дворецтерди жана пагодаларды - көп кабаттуу мунара түрүндө жыгачтан, кирпичтен, колодон, темирден курушкан. Көп имараттар оймо-чиймелер менен кооздолгон.

Орто кылымда живопись өнөрү жакшы өнүккөн. Сүрөтчүлөр атайы мектептерде билим алышкан, ал эми борбордо болсо живопись академиясы ачылган. Кытайда өзгөчө, жасалга-колдонмо өнөрү (кездемеге сүрөт тартуу) жогору өнүккөн. Живописчилердин сүрөттөрүндө гумандуулук идеясы чагылдырылып, пейзаждарды — табият көрүнүштөрүн тартышкан. Борбордо мыкты сүрөтчүлөрдүн сүрөттөрүнүн көргөзмөлөрү өткөрүлүп турган.

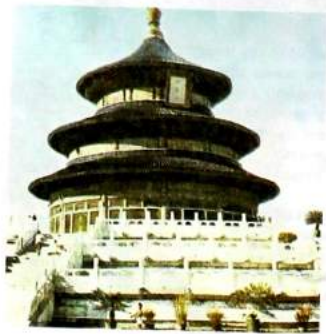
Акын Ду Фу

Бамбуктагы куштар (жибекке тартылган сүрөт, XII-XIII кылымдар)

Суроолор:

1. IX кылымдын аягындагы дыйкандар көтөрүлүшүнүн чыгышына эмне себеп болгон?
2. Кытайда калктын кайсы катмарлары монгол хандарынын бийлигине каршы күрөшкө чыгышкан?
3. XIV кылымдын ортосундагы дыйкандар көтөрүлүшү Хуан Чаонун көтөрүлүшүнөн эмнеси менен айырмаланган?
4. Байыркы мезгилде маданиятты өнүктүрүүдө кытай эли кандай салым кошкон?
5. Кытайлыктар фарфор буюмдарды кантип даярдашкан?
6. Илим менен техниканын өнүгүшүндө орто кылымда Кытайда кандай ийгиликтер болгон?
7. Кытай архитектурасында кандай өзгөчөлүктөр бар?

Тенир храмы
(XV к.)

Шанхайдагы
«Ажыдаар
ажары» храмы
(XV к.)

Кытайдагы адыр-
луу тоолор (орто
кылымдагы Кытай
сүрөтчүсү Гао
Кэгунанын жибекке
тарткан живописи,
XIII к.)

Чжао Мэнфу
стилиндеги пейзаж
(Кытай сүрөтчүсү
Ван Шиминдин
альбомунан,
1670; Нью-Йорк)

Кайык менен колго
сейилдикке чыгуу
(Кытай сүрөтчүсү
Чжэн Хуншу,
XVII к.)

Жаратылышы жана калкы

Япония Азиянын чыгыш жээктерин курчап турган аралдардан орун алган. Аймагынын көп бөлүгүн тоолор ээлейт. Эң бийиги Фудзияма жанар тоосу. Бул тоолор негизинен токой менен капталган. Жер титирөөлөр көп болот. Абанын кышкы температурасы түндүгүндө 0°Сдан төмөн, калган бөлүгүндө 4° — 5°С, жайкы температура-сы 16 — 20°С. Дарыялары кыска, суусу мол. Жери кызыл топурактуу, бук, эмен, мырза карагай, карагай жана көк карагай өсөт. Японияда көмүр, темир, күкүрт, марганец, жез, алтын, күмүш кендери кездешет. Япониянын калкы бир улуттуу өлкө. Анда жашаган калктын 99% тен ашыгы япондор. Калкынын саны боюнча дүйнөдө алтынчы орунда турат.

Япония качан негизделген?

Ямато

III кылымда уруу союзу — Ямато түзүлүп, акырындап феодалдык мамлекетке айланган.

Яматонун ички саясаты өлкөнү бир бийликке баш ийдирип, аны бириктирүү болгон. «17 статьядан турган мыйзамдар жыйнагын» принц Сетоку-тайси 604-жылы түзгөн. Аталган мыйзамдар жыйнагы өлкөнү башкарууда маанилүү ролду ойногон. Япония Корея жарым аралындагы өлкөлөр жана Кытай мамлекеттери менен байланышкан.

552-жылы Японияга будда дини киргизилген. VII кылымдын ортосунда феодалдык эзүү күчөп, XI кылымда аскердик-феодалдык башкаруу системасы түзүлгөн.

Коомдук-социалдык түзүлүшү

Японияда орто кылымда бийликтин башында аристократтар, согуштук дворяндар жана дин кызматкерлеринин башчылары турган.

Андан кийин карапайым элдер: дыйкандар, кол өнөрчүлөр жана соодагерлер болушкан.

Самурайлар

Самурайлар майда ак сөөктөрдүн аскердик-феодалдык катмары. Алар Минамото сегунатынын мезгилинде өзүнчө бөлүнө баштап, Токугаба сегунаты башкарган кезде калыптанган. Самурайлар мурас катары согуштук кесишти уланткан. Самурайлар өз алдынча үчкө бөлүнгөн.

Япондор өздөрүн кандай аташат?

1. Борбордук бийлик үчүн күрөштө Токугаба сегунатына жардам бергендер.
2. Токугаба сегунатына каршы болгондор.
3. Катардагы самурай — дружинниктер. Жогорку самурайлар император менен сегундун айткандарын орундаткан. Катардагы самурайлар сегундарга жана феодалдарга кызмат кылышкан. Самурайлар жогорку арнамысты алып жүрүшкөн. Алар намыс үчүн өз өмүрүн кыюуга дайым даяр болушкан.

Сегундук

Феодалдык Япониядагы сегундардын (кол башчылардын) өкмөтү. Сегундук өкмөт 1192-жылдан 1866-жылга чейин бийлик жүргүзгөн. Феодалдар сегундукту дыйкандардын көтөрүлүштөрүн басууга жана буржуазияга каршы күрөшүү үчүн пайдаланган. Ошол эле учурда алар экономикасы начар княздыктарды да көзөмөлдөп турган.

Япониядагы сегундардын бийлиги

1192-жылы Япониянын жогорку башкаруу бийлигин сегундук титул менен Минамото Еритомо башкарган. Макауру шаары биринчи сегунаттын борбор шаары болгон. Минамото сегунаты 1335-жылга чейин бийлик жүргүзгөн. Бул мезгилде Япониянын шаарлары өсүп, кол өнөрчүлүгү жана соодасы өнүккөн. Монастырлардын тегерегинде шаарлар өсүп, аларды аристократтар башкарган. Порт шаарлар көбөйүп, Кытай, Корея жана Түштүк Чыгыш Азия өлкөлөрү менен соода жүргүзгөн.

Муромати доорунда аскерлер башына кийүүчү шлем.

Самурай Еритомо Минамото 1192-жылы сегун титулун алган

Сегун Йосимицу Асикага 1335-жылы өзүн Япониянын жаны сегуну деп жарыялаган.

XI кылымда шаарлардын саны 40 болсо, XV кылымда 85, XVI кылымда 269 га чейин көбөйгөн. Кол өнөрчүлөр менен соодагерлер биригип, бир нече корпоративдерди түзгөн. Сегундун бийликке келиши менен өлкөнүн айыл-чарбасында да өзгөрүүлөр болгон. Майда самурайлар жерге ээлик кыла башташкан.

1335-жылдан 1573-жылга чейин Японияда экинчи Асикага сегунаты бийлик жүргүзгөн. Асикаганын бийлиги көпкө созулган эмес, бирок Асикаганын башкаруу мезгилинде борбордук башкаруу бийлиги чыңдалган, дыйканчылыктан кол өнөрчүлүк бөлүнүп чыккан, кол өнөрчүлүк цехтери пайда болгон. Кол өнөрчүлүктүн өнүгүүсүнүн негизинде соода өнүккөн. Акча системасы киргизиле баштаган.

Өлкөдө Киото, Нара, Камакур борбор шаарлары өнүккөн. Шаарларда почта станциялары, порттор, бажы чептери курулган.

Асикага сегунатынын убагында Корея, Түштүк денизиндеги өлкөлөр жана Кытай менен соода иштери жүргүзүлгөн. Өзгөчө, Кытай менен соода байланышы тыгыз болгон. Кытайдан жибек, парча, парфюмерия, фарфор, жез монеталарын алып, аларга алтын, күмүш ж.б. жөнөтүп турушкан. XVI кылымда ири феодалдарга (княздарга), алардын салык саясатына каршы чыгышкан дыйкандардын куралдуу көтөрүлүштөрү феодалдык бытырандылыктын башталышына алып келген.

1603-жылдан 1807-жылга чейин Японияда акыркы, үчүнчү Токугава сегунаты бийлик жүргүзгөн. Токугава Иэясу өзүн сегун деп жарыялаган. Токугава Иэясунун мезгилинде өлкөнүн айыл чарбасында реформалар жүргүзүлгөн. Жер негизинен феодалдардын менчиги болгон. Эң бай феодал сегун болуп эсептелген. Дыйкандарга жерлер бекитилип берилген, дыйкандар жерлерди иштетип, салыктарды төлөшкөн.

XIX кылымдын 30-жылдарында үчүнчү сегунат кризиске учураган. 1866-жылы күзүндө сегунатка каршы жүргүзүлгөн күрөштүн негизинде сегунат кулап, 16 жаштагы император Мицухито (Мейдзи) бийликке келет. Ошентип, Япония жаңы тарыхый доорго өтөт.

Сегун Иэясу
Токугава,
1603-жылдан
бийлик
жүргүзгөн.

*Кайсы сегунат
өлкөнүн өнүгүшүнө
салым кошкон?*

Япониянын илими жана искусствосу

Жазуу жүзүндөгү япондук биринчи тарыхый хроникалар VIII — IX кылымга таандык. Орто кылымдарда Японияда Р. Хаясинин 310 томдуу «Хонте цуган» деген тарыхый эмгеги жазылып, философия, тарых, математика, география, табият жана техника илимдери өнүккөн. Бул илимдерге Кытай жана Кореянын маданияты түздөн түз таасирин тийгизген.

Ошондой эле Японияда китеп басып чыгаруу, медицина боюнча изилдөө иштери жүргүзүлгөн. С. Кадаиваранын «Медицина боюнча жазуулары» пайда болгон.

III — VI кылымдарда эле падыша коргондорун куруп, алардын үстүнө чопо статуэткаларды коюшкан. Кытайдын таасиринде храмдар жана имараттар курулган.

«Ямато — э» мектебинин улуттук живописи гүлдөгөн. Живописчилер япон элинин турмушун ар тараптан чагылдырышкан.

Японияда искусство кандай өнүккөн?

Суроолор:

1. Япониянын жаратылышы Индиянын жаратылышынан кандай айырмасы бар?

2. Ямато деген эмне?

3. Япон эли кантип калыптанган?

4. Самурайлар деген кимдер? Алар эмне үчүн намыскөй калк болушкан?

5. Сегундук дегенге кандай түшүнөсүз?

6. Япониянын башкаруу бийлиги Кытайдын башкаруу бийлигинен эмнеси менен айырмаланган?

7. Эмне үчүн Токугава сегунаты кризиске учураган?

Бодхисатванын башы (дубалга тартылган живопись, Хорюдзи чиркөөсү VII кылымдын аягы; Нара, Япония)

Учуучу периштелер (дубалга тартылган живопись, Хорюдзи чиркөөсү, VII кылымдын аягы; Нара, Япония)

Арабстандын жаратылышы.

Жер Ортолук, Кызыл, Араб деңиздеринин жана Парсы булуңунун так ортосунда эбегейсиз зор Арабстан жарым аралы жайгашкан. Түндүктөн Ефрат (арабча Эль-Фраат), батыштан Иордан дарыясы Арабстанды кургактан бөлүп тургандыктан, арабдар өзүнүн жашаган аймагын арал деп аташкан. Арабстанда эбегейсиз, учкыйрына көз жетпеген чөл жайгашкан. Түштүктө Йемен деген оазис (какыраган чөлдө кудугу бар көк жайык) бар эле. Арабдар Йеменди «бактылуу» жер деп эсептешкен.

Йеменде суу жетиштүү болгондуктан, дыйканчылык менен оокат кылууга ыңгайлуу болуп курма көп өскөн. Курмадан арабдар май алышып, жемишин жеп, данегин, жыгачын отун катарында пайдаланышкан.

Түштүк-батышында Хиджаз деген оазис бар. Ири кербен жолдорунун кесилишинде шаарлар, калк отурукташкан кыштактар бар эле. Кышында гана кумдун үстүнө анча-мынча чөп чыккан. Сайларга (арабча — вади) эрте жазда суу толуп, кийин кургап калганда жол катарында пайдаланылчу. Кээ бир жерлерде жүзүм, пахта, кант камышы өстүрүлчү. Арабстандын климаты кургак жана ысык келет, жаан-чачын эң эле сейрек жаайт.

Арабдардын кесиби

Арабстандын калкы көчмөн жана отурукташкан арабдар болуп бөлүнгөн. Көчмөн арабдар — бедуиндер (талаалыктар дегенди билдирет) деп аталган. Алар төө, кой,

Арабдар өздөрүн эмне деп аташат?

Ислам дининин таралышы

жылкы багышкан. Төө бедуиндердин оор турмушунда алардын ажырагыс жардамчысы болгон. Төөнүн күчүн алып, этин жеп, сүтүн ичип, жүнүнөн кийим токушкан, төөнүн терисинен бут кийим жасашкан. Мээ кайнаткан ысыкта жана кыштын ызгаардуу суугунда төөнүн жүнүнөн жасалган кийиз чатырда баш калкалаган. Конош жанырткан убакта: «чөл кемеси» болгон төөгө бедуиндер чатырларды жана эмеректерин жүктөп жүрүшкөн. Төө чөлгө ыңгайлуу, чыдамдуу жаныбар болуп, чөлдө өскөн тикен менен тамактанган.

Көчмөн арабдар дайыма куралчан жүргөн, эр жүрөк, тайманбас, катаал турмушка чыдаган адамдар болгон. Бара жаткан кербендерге кол салып, талап тоношкон.

Шаарларда арабдар соода, дыйканчылык менен күн көрүшкөн. Алар таштан жасалган чон үйлөрдө жашашып, жылына эки жолу коңшулаш өлкөлөргө соода кербендерин уюштурушкан.

Хиджазда арабдардын соода кыштактары пайда болгон. Алардын ичинен эң чоңу Мекка шаары эле. Анда төрт ай бою жарманке уюштурулуп, көчмөндөр менен отурукташкан арабдардын ортосунда соода жүргүзүлгөн. Алар мал айдап келип, курал-жаракка, эгинге, кездемеге, идиштерге, шараптарга алмаштырып кетишчү. Жарманке учурунда шаардын айланасында тынчтык өкүм сүрчү. Мекканын дал ортосунда жайгашкан Каабага арабдардын бардыгы келип, сыйынып турушчу. Ал имараттын ачкычы укумдан-тукумга өтүп, Мекканын эң атактуу ак сөөктөрү кармап турушкан.

*Бедуин —
бул кимдер?*

Ак сөөк араб жан-жөкөрлөрү менен чөлдө саякатта баратат (миниатюра, XIII к.)

Арабдардын турмушу жана ырым-жырымдары

Арабдар 300 дөн ашык уруктарга жана урууларга бөлүнгөн. Уруулар жайыттарды биргелешип пайдаланышкан, бирок мал айрым үй-бүлөгө таандык болгон. Жакшы жайыттар үчүн уруулардын көп убакта кагылышуулары болуп турган. Айыгышкан кармашуулар кан төгүп, өч алганга чейин барган. Ар бир уруунун өзүнүн кудайлары болгон, бул болсо арабдардын ортосундагы чырчатакты ого бетер күчөткөн. Уруулар ортосунда согуштар кээ бир учурларда он-он беш жылга созулган. Ар бир араб өз уруусунун кызыкчылыгын көздөгөн. Уруу башчысы жортуулдарда жетекчилик кылып, ар кандай чырчатактарды чечип, уруунун конуштарын аныктап, уруулар ортосундагы талаш-тартыштарды чечкен. Арабдардын арасында тенсиздик өкүм сүргөн. Уруу башчылары «ак сөөктөр» короо-короо малга, суу үзүлбөгөн оттуу жайыттарга ээ болушкан. Алар жана алардын туугандары туткунга түшкөн кулдарды иштетишкен. Эл көбөйгөн сайын уруусунан айдалгандар, кедей-кембагалдардын саны өскөн. VI кылымдын акырында Арабстандын түштүгүн Иран ээлеп, түндүгүн болсо Византия басып алган.

Эмне үчүн араб уруулары бириге баштаган?

Арабстан — дин бешиги

Эзелтен эле Арабстанга еврей соодагерлери аркылуу иудаизм, андан кийин христиан дини таркаган. Ал кезде аларды каапыр деп белгөн эмес. Арабстандын шаар тургундарынын арасында Эфиопия, Византиядан келген кечилдер христиандар менен жанаша эле жашашкан. Арабдар менен еврейлер бир бутактан — семит уруу-

Мусулмандардын ыйык шаары - Мекенин учурдагы көрүнүшү.

суан таркаган бир тууган эл болгон. Семиттерге: палестиналыктар, байыркы финикиялыктар, арамейлер, ассириялыктар кирет. Демек, азыркы Ерусалем (Иерусалим) үч диндин: иудаизм, христиан жана ислам дининин бешиги болуп эсептелет.

Мухаммед пайгамбардын сөзү

Мухаммед 570-жылы Мекеде (Мекка) туулуп, курейшилери уруусунан чыккан. Меке Хиджаз оазисинин дал ортосунда жайгашкан. Меке аркылуу Сирия жана Фаластынга (Палестинага) Йемен, Индиядан буюмдар өтчү. Мухаммед жаш кезинен жетим калып, таякелеринин колунда өскөн. Далай кордукту көрүп, туугандарына жана бай көпөстөргө болбогон акча үчүн жалданып иштеп жүрүп жетилген.

25 жашында Мухаммед өзүнөн он беш жаш улуу Кадича деген бай, жесир аялга үйлөнгөн. Кадичанын соода иштерин жүргүзүп, кербендер менен бөлөк шаар-кыштактарга барып турган. Мухаммед соода иштерин адилеттүүлүк менен жүргүзгөндүктөн, пайда көп түшкөн. Соода иштерин жүргүзө берип, Мухаммед көп адамдар менен жолуккан. 40 жашка чыкканда (610-жылдан) эл алдында өзүнүн акыл-насааттарын айта баштаган. Мухаммед «бир гана кудай-Алла бар, андан башка кудай жок, мен Алланын адамдарга жиберген элчиси — пайгамбармын», - деген. Мухаммедди Кадича биринчилерден болуп колдогон. Бара-бара анын жактоочулары өсө берген.

622-жылы Мухаммед Мекеден Мединага кетүүгө аргасыз болот. (Мусулман жыл эсептөөсү ушул жылдан башталат) Мухаммеддин жактоочуларын мусулман деп

*Ислам деген
кандай маанини
түшүндүрөт?*

Мухаммеддин
асмандагы
саякаты (миниатюра
Лондон, Британ
музейи)

Мухаммед жана
Абу Бакр Мекеге
бара жатышат.

атай башташкан. Медина шаарынын эли Мухаммедди бүтүндөй колдогон... 630-жылы Мекенин эң бай адамдары Мухаммедди чакырып, шаардын дарбазасын ачып беришет. Меке — мусулмандардын ыйык шаары деп жарыяланат, анын негизги ыйыгы — Кааба (кара таш) болуп калган.

Мухаммеддин колдоочулары көбөйүп, эң күчтүү аскер топтолгон. Ушинтип, Арабстан жеринде жаңы дин пайда болду. Бул дин — ислам дини, азыркы кездеги дүйнөлүк диндердин үчүнчүсү болуп калды. Мухаммед Арабстан падышасы жана мусулмандар башчысы — пайгамбар болуп калды.

Мусулман дини — Ислам.

(Мухаммеддин окуусу)

(«Аллатаала баарын көрүп турат»)

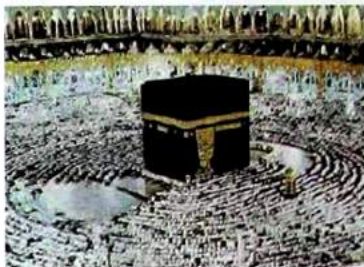
Көзүнүн тирүүсүндө Мухаммед Алланын айткандарын элге жеткирип турган. Анын окуучулары, жактоочулары Мухаммеддин айткандарын жазганы жазып, кээ бири жаттап алышкан. Мухаммед өзү сабаты жок адам эле. Уламышка караганда Курандын көчүрмөсүн кудай Мухаммед пайгамбарга Жебрейил периште аркылуу берген экен. Курандын негизги нускасы асмандын жетинчи кабатында деп эсептелет.

Куран (окуу дегенди билдирет) мусулмандардын негизги ыйык китеби. Мухаммед дүйнөдөн кайткандан кийин анын ойлору, сөздөрү, айткан акыл-насааттары Куранга жазылган.

Дүйнөнүн жаралуусу жөнүндө түшүнүк негизинен Библиядан (христиандардын ыйык, негизги китеби) алын-

Мухаммед жана Али Каабадан идолдорду алып салууда (Берлин).

Меке. Аянттын борборунда Кааба храмы.

ган. Куранда Аллатаала дүйнөнү алты күндө жараткан деп айтылат. Бүт жаныбарларды жараткандан кийин, алтынчы күнү топурактан адамзаттын биринчисин — Адам атаны, анын кабыргасынан аял затын — Обо энени жараткан экен. Жетинчи күн — эс алуу күн болуп эсептелет. (Иштин башы ишемби деп эсептегенде, жетинчи күн «жума» болуп калат). Куранда адамдын тагдыры алдын ала чекесине (пешенесине) жазылат, «Кудайдын буйругу болмоюн, кумурсканын да буту сынбайт» деп айтылат. Аллатааланын айтканын аткарган адам бейишке чыгат, күнөөсү барлар тозоктун өчпөгөн отунда түбөлүк күйүп турат. Ошондой эле Куранда бирөөнүн байлыгына көз артуу — күнөө деп айтылат.

Ислам дини каапырларга каршы күрөшүүгө чакырган. Бул күрөштө курман (набыт) болгондор шейит болуп, түз эле бейиштин төрүнө өтөт имиш. Курандын негизинде шарият (акыйкат, ак жол, мусулман мыйзамдарынын жыйнагы) түзүлгөн.

Куран деген эмне?

Мусулман зыяратчылары
Каабада.
(миниатюра, 1577)

Күнөөлүүдөр
тозок отуна
күйүүдө
(миниатюра)

Куран жетинчи кылымдын аягында толук жазылып, 114 сүрөөдөн турат. Мухаммеддин айткандары Суннага жазылган. Жүрүш-туруш эрежелер мусулман мыйзамдарынын жыйнагы — шариятта айтылган.

Мусулман динине кирген адам негизги өзгөрүлбөгөн айкындык — беш парзды эсине тутуш керек. Мусулман адамы:

1. *Бйман (келме) келтируу т. а. Алладан башка кудай жок, Мухаммед анын элчиси (арабча: Лаа илаа-ха иллаллах Мухаммадан Расууллах.) деп айтуу;*

2. *Күнүгө беш маал намаз окуу;*

3. *Рамазан айында орозо тутуу;*

4. *Кедей-кембагалдарга, жетим-жесирлерге, кайырчыларга садака (кайыр-садага) берүү;*

5. *Колунда барлар өмүрүндө бир жолу Мекеге барып, Кабаа ыйык ташын жети жолу айланып өтүү.*

Мусулмандарга арак ичүүгө, кумар ойноого, чочконун этин жегенге, акча берип, сүткорлук кылууга тыюу салынат. Үй-бүлөдө аял кынк этпей күйөөсүнө баш ийиши керек ж.б..

Ислам дини арабдардын жана алар басып алган өлкөлөрдүн элдеринин салттарын жана адеп-ахлагын, укугун, кулк-мүнөзүн өзгөртүүгө чон таасир көрсөткөн.

Шарият деген эмне?

Сураолор:

1. Арабстанда жашоо эмне үчүн кыйын болгон?

2. Арабдардын биригишине эмне түрткү болгон?

3. Мухаммед пайгамбар жөнүндө аңгемге түзүлө.

4. Эмне үчүн мусулмандардын жыл эсеби 622-жылдан башталат?

5. Ислам дини мусулмандарга кандай милдеттерди жүктөдү?

6. Мусулмандардын кандай беш парзын билесинер?

7. Эмне үчүн ислам дини араб урууларын бириктире алды?

§ 14. ИСЛАМ ДҮЙНӨСҮ

Араб халифтигинин түзүлүшү жана күч алышы

Мухаммед пайгамбар 632-жылдын 27-майында дүйнөдөн кайткан. (Ал 62 жашында дүйнөдөн кайткандыктан, мусулмандар ушул жашты пайгамбар жашы деп коюшат) Пайгамбар чексиз руханий мурастарынын бардыгын жамаатка калтырган.

Халифат деген эмне?

Ислам мамлекетине хазрети Абубакир келгенден кийин халифтердин мезгили башталган. Биринчи халиф (орун басар) хазрети Абубакирден кийин кезеги менен хазрети Омор, хазрети Осмон жана хазрети Аалы халиф болушкан.

Алгачкы халифтердин мезгилинде арабдардын көп сандаган женил атчандары отуз жылдын ичинде Сирия, Палестина, Египет, Иран, Орто Азия, Закавказье жана Түндүк Африканы каратып алышкан. Ондогон шаарлардын калкы арабдарга каршылык көрсөтүшпөй, дарбазаларын ачып беришкен.

Арабдар Гибралтар кысыгы аркылуу Испанияны, Пиреней тоолорун ашып өтүп, Франк королдугун басып ала баштады. 732-жылы Пуатье шаарынын жанында Карл Мартелл арабдарды женилүүгө дуушар кылып, аларга катуу сокку урду. Арабдар Испанияда эмират түзүп, X кылымдан кийин Кордова халифтиги деп аталып калды.

751-жылы арабдар Талас суусунун боюнда карлуктардын атчан аскерлери менен биргелешип, кытайлыктардын 100 миңге жеткен жоокерлерин талкалап салышты. Кытайлык аскерлердин 50 миңи кырылып, 20 миңи колго түшкөн. Бул согушта арабдар да чон жоготууга учураган. Арабдардын эн зор мамлекети — Араб халифаты түзүлгөн. Халифаттын ээлеген жерлери Атлантика океанынын жээгинен Индия менен Кытайдын чек арасына чейин созулган. Сириядагы эн чон шаар - Дамаск мамлекеттин борбору болуп калган.

Омеяддар жана Аббасилер

VII кылымдан баштап эле мусулмандар эки багытка бөлүнө баштайт.

VIII кылымдын биринчи жарымында арабдардын мамлекети кандай деп аталган жана анын борбору кайда жайгашкан?

Ислам алтын динары. «Мухаммед кудайдын элчиси» (ортосунда) жана «Аладан башка кудай жок (айланасында) деген жазуусу бар. (781; Берлин, Ислам искусство музейи)

1. Сүннөттөр (арабча — аракеттенүү)

2. Шииттер (арабча — шиа — биригүү же топтошуу деген сөз)

Мусулмандардын көпчүлүгү сүннөттүк агымды колдошот. Сүннөттүк агымды жактоочулар: дыйкандар, кедейлер, кол өнөрчүлөр жана Мекедеги Курейши уруусунун Омея тукумунан чыккан байлар болгон. Омеяддар (Омея династиясы) араб халифтигинде 661—750-жылдары бийлик жүргүзүшкөн. Алардын бийлиги укумдан тукумга калган. Омеяддардын мезгилинде араб тили мамлекеттик тил болуп, алтын динар менен күмүш дирхендер чыгарылган. Соода жана кол өнөрчүлүк өнүккөн.

Сүннөттөр Курандан тышкары Суннаны — Мухаммед пайгамбардын башынан өткөн окуяларын, анын айткан таамай сөздөрүн, коомдук турмуш менен курандын түшүндүрүлүшүн, диний ырым-жырым жана укуктук эреже булактарынын бири катары таанышкан.

Шииттер Сунна жыйнагын таануудан баш тартышкан. Сүннөттөр менен шииттердин ортосундагы күрөш халифтин тагы үчүн болгон бийлик үчүн күрөш болуп эсептелген. Сүннөттөр алгачкы төрт халифтин бийлигин мыйзамдуу деп табышкан жана алардын ысымдарын ыйык катарында даназалашкан. Шииттер болсо мусулмандардын жалгыз гана мыйзамдуу башчысы төртүнчү халиф Аалы болуп саналат, мусулмандар дүйнөсүндө Аалынын тукумдары гана бийлик жүргүзүш керек дешкен. Шииттерде халиф Аалыга сыйынуу Мухаммедге сыйынуу менен атаандашат. Кийинчерээк шииттердин козголоңу күчөп Абу Муслим баштаган көтөрүлүштүн натыйжасында Омеяддар бийликтен кулатылып, бийликке 750-жылы Аббасилер келген. Алар халифаттын борборун Дамаскиден Багдадга көчүрүшкөн.

Омеяддын бардык тукумдары (80 ге жакын адам) кырылды. Ошентип, Багдад халифтиги түзүлдү.

Аббасилердин мезгилинде арабдар Сицилия, Крит, Кипр жана Италиянын түштүгүн гана жеңип алышты. Аймактарды эмирлер башкарган. Каратып алынган өлкөлөрдүн элдеринен чон салыктар алынган. Ислам динине өткөндөрү салык жеңилдетилген.

Сүннөттөр менен шииттердин айырмасы кандай?

Кумара. (XIII к.)
Чопо идиштер.

768 — 809-жылдары Багдаддын халифи Харум ар-Рашид болгон. Анын каармандыгы «Мин бир түн» деген араб өлкөлөрүнүн жомокторунда көрсөтүлгөн. Мусулман өлкөлөрүндө араб баскынчыларына каршы элдик көтөрүлүштөр болуп турган. Көз каранды өлкөлөрдүн элдери баалуу кийим кийүүгө, колдоруна курал алууга укугу жок болгон. Дыйкандар салык төлөөдөн баш тартпасы үчүн алардын мойнуна жашаган жерин көрсөткөн коргошун такчаларын илип коюшкан.

IX кылымдын акырында Батыш Арабстанда карматтардын иран диндик-саясий кыймылы Аббасилердин халифтигине чоң коркунуч туудурган.

930-жылы карматтар Мекеге басып киришип, Каабаны тоноп, «Кара ташты» сындырышып, экиге бөлүп, Бахрейнге алып кетишкен. 20 жылдан кийин мусулмандардын ыйык ташы үчүн акча төлөтүп, кайра берүүгө макул болушат. Карматтар Багдадды ала алышкан эмес. Алардын мамлекети 150 жыл өкүм сүргөн.

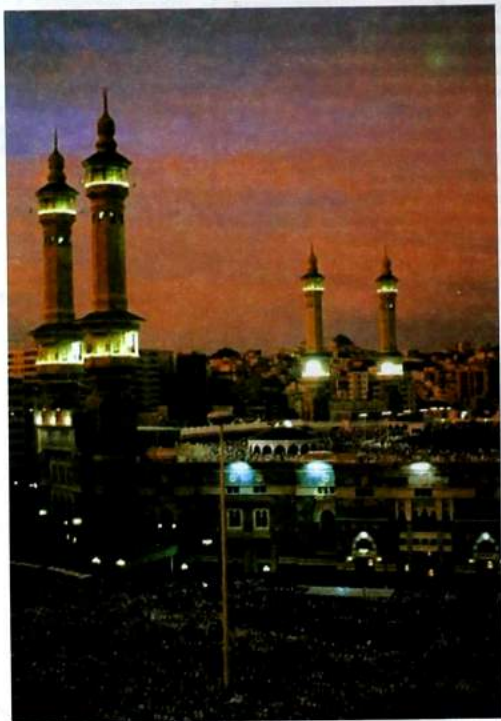
VIII кылымдын башында араб мамлекетинин аймагы кандай болгон?

Халифтиктин кулашынын себептери

Эбегейсиз зор мусулман мамлекети көп сандаган басып алынган элдерден тургандыктан, бекем болгон эмес. IX кылымда Багдад халифаты кулайт. Андан Египет, Орто Азия, Иран, Афганистан, Алжир, Тунис бөлүнүп чыккан. Багдад халифинин бийлигинде Месопатамия гана калган. Бирок аны да Ирандын башкаруучусу баш ийдирип алган. 1015-жылы Жакынкы Чыгыштагы араб ээликтерин Орто Азиядан келген түрк-селжуктар басып алышып султан деген наам алып, башкарып калышат. Элдик көтөрүлүштөр, мусулмандардын жикке бөлүнүшү, бөлөк жактан күчтүү, уюмдашкан баскынчылардын чабуулдары Араб халифтигинин начарлашына алып келип, бөлүнүп кетишине шарт түзгөн.

Мусулман дүйнөсүндөгү билим берүү жана илими

Арабдар басып алган өлкөлөрдө араб тилин мамлекеттик тил деп жарыялашкан. Араб тили мектептерде, сот ишинде, адабият жана илим майданында колдонулган. Башталгыч билимди үйдөн алышкан. Үйдөн мугалим сабак берген. Вилимин улантыш үчүн мечиттерге

Мекендеги чон
мечит

барып, Куранды, Суннаны, шариатты билген молдолордон окушкан. Медреселер ачылган.

Мусулман дүйнөсүндө халифтердин мезгилинде VIII — IX кылымдарда байыркы Грек, Иран, Индия,

Бируни.

Жусуп
Баласагындын
Бишкектеги
эстелиги

Абу Али Ибн
Сина (Авиценна)

Орто Азия окумуштууларынын эмгектери араб тилине которулган. Харун ар-Рашиддин мезгилинде Багдадда «Даанышмандар үйүндө» кол жазмаларды которушуп, китептерди сакташкан. Арабдар кемелерди жасашып, деңизде саякаттарын уюштурушкан. Алар илгери эле Африканы Инд океаны аркылуу изилдешкен. Араб саякатчылары жана көпөстөрү басып алган аймактарды (Индия, Кытай, Чыгыш Европа) изилдешкен. Алар көп деңиздердин карталарын түзүшкөн. Араб математиктерине Пифагордун, Евклиддин, Архиметтин эмгектери таанымал болгон. Дамаск жана Багдадда обсерваториялар (асман мейкиндигин, жылдыздарды изилдөөчү имарат) бар эле.

Орто Азияда (980 — 1037-ж.) атактуу, даназалуу, улуу окумуштуу Абу Али Ибн Сина (Авиценна) жашаган. Ал философ, астроном, географ, акын, врач болгон. Ал жүздөн ашык илимий эмгектерди жараткан. Анын «Канон медицинасы» деген китеби Европалык дарыгерлердин XVII кылымга чейин такай колдонулган китеби болгон.

Ислам дүйнөсүнүн адабияты

Бүткүл дүйнөгө белгилүү «Мин бир түн» жомоктору Багдад шаарында түзүлгөн. Иранда көп акын, жазуучулар фарсы тилинде чыгармаларды жаратышкан. Иран жеринде эн атактуу акындардын бири Фирдоуси жашаган. Ал отуз жылдан ашуун убакыттын ичинде «Шахнаме» («Падышалардын китеби») жазып бүткөн. Анда Иран элинин чет элдик баскынчыларга каршы күрөшү

Махмуд
Кашгари (орто
кылымдагы
миниатюра)

чагылдырылып, легендарлуу баатырлардын эрдиктери даназаланган.

Перс тилинде Рудаки, Омар Хаям, Саади, Хафиз, Жами кылымдарды карыткан чыгармаларды жаратышкан.

Араб акындары Омар Ибн Аби Рабия, Абу Нувас, Абу-эль-Атахия, Абу-т-Тайиб аль-Мутанаббиде, Абу-ль-Ала аль-Маарилер турмушту даназалап, сүйүү, турмуш жөнүндө көөнөрбөс чыгармаларды калтырышкан. Мусулман дүйнөсүндөгү маданиятка багындырылган элдер да чон салым киргизишкен.

Орто кылымдарда Чүй өрөөнүндөгү Баласагын шаарында 1069 — 1070-жылдары жазылган «Куттуу билим» чыгармасын Жусуп Баласагын түрк тилинде жазган. 1077-жылы кыргыздын Барскан деген жеринде төрөлгөн окумуштуу Махмуд Кашгари «Дивани лугат ат-түрк» (Туркий тилдер сөз жыйнагы) деген чыгармасын жазган.

Ворбордук Азияда ошол кезде атактуу философ Фараби (870 — 950-ж.), окумуштуу Абу Райхан Беруни, математик Мухаммед аль-Хорезми («Аль-жебр» деген китебинин атынан «алгебра») жашашып, илимий чыгармаларды элге тартуулашкан.

Ислам дүйнөсүнүн курулуш искусствосу

Халифатта өзгөчө курулуш искусствосуна чоң көңүл бөлүнгөн. Эл жайгашкан, отурукташкан жерлерде мечиттер, кумбөздөр, заңгыраган сарайлар курулган. Ар бир мечиттин жанында азан чакыруу үчүн мунара курулган. Ири шаарларда жүздөгөн мончолор курулган эле. Чоң шаарларда базарлар курулуп, ал жер эл чогулган коомдук жайларга айланган.

Шаарларда көл өнөрчүлөр укмуштуудай кооз буюмдарды жасашкан.

Ислам дүйнөсүнүн маданиятынын мааниси

Европалыктар арабдардан көп баалуу илимий билimlerди үйрөнүшкөн. Араб математиктери менен астрономдорунун эмгектери орто кылымдардагы Европанын окумуштуулары үчүн колдонмо катары кызмат кылган. Европалыктар арабдардан карта чийгенди, глобус жана компасты пайдалана билүүнү үйрөнүшкөн.

*«Шах-Наме»
поэмасынын
автору ким
болгон?*

*Жусуп Баласагын
жана Махмуд
Кашгари —
жөнүндө эмне
билесиңер?*

*Фирдоуси -
бул ким?*

Каирдеги
Аль-Азхар мечити
(970-972-жылдар)

Иерусалимдеги
Куббат ас-Сахра
мечити (XVI к.)

Авиценнанын медицина боюнча чыгармаларын Европалык дарыгерлер XVII кылымга чейин колдонгон. Европалыктар араб өлкөлөрүнүн маданияты менен Испания аркылуу таанышкан.

Суроолор:

1. Мусулмандар эмне үчүн пайгамбар жашына келип калыптыр деп айтышат?
2. Эмне үчүн арабдар эбегейсиз зор аймактарды көп күч кетирбей ээлеп алышкан?
2. Эмне үчүн Араб халифаты ыдырап кеткен?
3. Халифат жана Византия империяларындагы илимдин жетишкендиктеринде кандай окшоштуктар бар?
4. Эмне үчүн араб курулушу адамдарга зор таасир тийгизген?
5. Мечит мусулмандардын турмушунда кандай орун ээлеген?
6. Мусулман маданиятын араб маданияты деп айтууга болобу?
7. Эмне үчүн халифатта илим, маданият, адабият тармактарынын өнүгүшү мамлекет тарабынан колдоого алынган?

§ 15. ОРТО АЗИЯДАГЫ САМАНИ МАМЛЕКЕТИ (IX-X кылымдарда)

Самани (тажик) мамлекетинин түзүлүшү

Саманилердин уруу-башчысы Саман Самаркан шаарынын аймагындагы тажиктерден чыккан. Ал ислам динин кабыл алган. Анын — Нух, Ахмад, Яхья жана Ильяс деген неберелери болгон. Алар араб халифине кызмат өтөшкөн. Нух Самарканды, Ахмад Фергананы, Яхья-Шаш менен Устуршанды, ал эми Ильяс Гератты башкарган. Бир туугандар ынтымактуу болушуп, улуусу Нухка баш ийишкен жана Орто Азияда Араб халифатына баш ийбеген өз алдынча күчтүү мамлекет түзүүнү, аны башкара турган династия негиздөөнү ойлошкон. Нух өлгөндөн кийин жаныдан түзүлө баштаган династиядагы бийлик Ахмадга өткөн. Ал өзү тирүү кезинде эле Самарканды уулу Насрга өткөрүп берген. Наср атасы Ахмад (869-ж.) өлгөндөн кийин династиянын башчысы болуп калган. 875-жылы араб халифи Насрды династиянын башчысы катары таанып, ага мамлекет башкаруу үчүн «диплом» берген. Насрдин абалы оор эле. Анткени анын туугандары баш ийбей, аны династиянын башчысы катары тааныгылары келген эмес. Алардын айрымдары өз алдынча болууга аракет жасашып, өздөрү башкарган аймактарда

монеталарын (тыйындарын) чыгара башташкан. Бийлик үчүн болгон күрөштүн натыйжасында Насрдин бир тууганы Исмаилдин кадыр-баркы көтөрүлөт. 892-жылы Наср өлөт. Ушундан кийин Исмаил мамлекет башчысы болуп жарыяланат. Буга чейин Исмаилга таандык болуп келген Бухара шаары мамлекеттин борбору болуп калган.

Орто Азиянын колдон чыгып, өз алдынча мамлекетке айлана баштаганын көргөн араб халифи ал жакка Хорасандын өкүмдары Амр башында турган аскер жөнөткөн. Амрдын аскерлери менен Исмаил башында турган күчтөр Бухаранын алдында 900-жылы беттешкен. Бул согушта Исмаилды Бухаранын бардык калкы «Кул болгондон көрө кармашып атып өлөбүз» деген ураан менен колдогон. Натыйжада Амрдын аскерлери кыргынга учурап, толук талкаланган. Ушундан кийин Хорасан да Исмаилге баш ийип калган.

Мавераннахрдын эркиндигин бекемдөө үчүн Исмаил эми көчмөндөргө каршы күрөш баштайт. Көчмөн уруулардын чабуулдарын чектөө үчүн ал ондогон километрге созулган бийик дубалдарды курдурган. Бухара облусуна кол салган душмандар менен Исмаил өзү баштап эрдик менен согушкан.

Ошентип, Исмаил элдин эркиндик, көз карандысыздык үчүн күрөшүн жетектеп, арабдардын баскынчы саясатынан бүлүнгөн Орто Азияда күчтүү, көз карандысыз мамлекет түзгөн. Исмаилдын ишмердигинин натыйжасында анын бийлиги Мавераннахр менен Хорасанга гана орноттон, Ирандын чыгыш жана түндүк облустарына да тараган.

Исмаилге мүнөздөмө бериле.

Араб-Атанын
күмбөзү
(977 — 978 жылдар)

Ошентип, Исмаил түзгөн мамлекет араб халифатынан иш жүзүндө боштондукка жетишкен. Исмаил өз саясатында ири феодалдарга жана көпөстөргө таянган. Ал Мавераннахр менен Хорасанды бириктирип, алардын айланасындагы көчмөн уруулар менен мамилени жөнгө салган. Натыйжада, ал түзгөн мамлекетте айыл чарбасы, кол өнөрчүлүк жана соода жакшы өнүккөн.

Саманилер мамлекетинин саясий түзүлүшү

Саманилер мамлекетинин негиздөөчүсү Исмаил Самани Мавераннахрдын көз карандысыздыгын бекемдөө үчүн борбордошкон күчтүү мамлекеттик бийликти орнотууга аракет кылган.

Саманилер мезгилинде мамлекеттик бийлик аппараты падыша сарайы (даргалар) жана дивандар (аскердик-граждандык борбордук башкаруу) болуп экиге бөлүнгөн.

Падыша сарайындагылар дивандардын иштерин тескеп, алардын иштерине тез-тез кийлигишип турган.

Наср II Саманинин тушунда (914 — 943-ж.) Бухарадагы Регистандын (борбордук аянт) айланасына дивандар үчүн он чоң имарат курулган. Дивандардын ар биринин милдеттери да так аныкталган. Алсак, **Вазирдин диваны** мамлекеттеги административдик, саясий жана чарбалык мекемелердин баарын тескеген. Бул диван мамлекеттик башкаруу тармагындагы эң башкы диван деп эсептелген. Ага өлкөдөгү башка дивандардын башчыларынын баары баш ийген.

Мустуфи диваны мамлекеттик казынаны тейлеген.

Дивандар деген эмне?

Саманилердин күмбөзү
Бухара.
(IX — X кылымдар)

Амид ал-мульк деп аталган диван мамлекеттин иш кагаздарын, дипломатиялык келишимдердин документтерин түзгөн.

Сахиб аш-шурат диваны Саманилердин гвардиясын тейлеген. Бул диван аскерлерди кармоо, аларды азык-түлүк менен камсыз кылуу жана аларга акы төлөө иштерин жөнгө салган.

Сахиб ал-барид деп аталган диван мамлекеттик почта ишин башкарган. Бул дивандын жер-жерлердеги кызматкерлери ошол жактагы башкаруучулардын, жергиликтүү чиновниктердин иштерин жашыруун түрдө жогору жакка билдирип турушкан. Бул почтанын жер-жердеги мекемелери өздөрү жайгашкан областтардын акимдерине баш ийбестен, өздөрүнүн борбордук башкармасына тике баш ийген. Ал кезде почта мамлекеттик муктаждыкты гана канааттандырган. Анын кызматынан жалпы эл пайдалана алган эмес.

Мухтасиб диваны базарларды тейлеп, таразаны, чен бирдиктерин туура пайдалануу, товарларды туура сатуу иштерине көзөмөлдүк кылган.

Мушрифтер диваны мамлекеттик иштерди казынанын кирешелери менен чыгашаларын текшерип турган.

Буллардан тышкары мамлекеттик жерлер, соттор ж.б. иштер боюнча дивандар иштеген.

Областтын акимдери династиянын өкүлдөрүнөн жана таасирдүү феодал төбөлдөрүнөн дайындалган.

Саманилердин тушунда X кылымда ислам дининин таасири өтө күчтүү болгон. Саманилер борбордошкон күчтүү башкаруу тармагын түзгөнү менен өлкөдө күчтүү бийлик орногон эмес. Орто Азиянын айрым областтарын бийлеген айрым жергиликтүү феодалдык төбөлдөр борбордук бийликке формалдуу гана баш ийишип, а чындыгында өз алдынча бийлик жүргүзүшкөн.

Самани мамлекетинин алсырашы.

Караханийлердин басып кириши

Исмаил өлгөндөн кийин (907-ж.) бийлик Ахмад ибн Исмаилге (907 — 914-ж.) өткөн. Бул мезгилде мамлекеттин бир катар областтарында козголондор чыгат. Самаркан, Рей жана Систан өңдүү ири областтардын башкаруучулары көтөрүлүш уюштурушат. Аларды дыйкандар, жалпы эл колдойт. Бул көтөрүлүштөрдү Саманилер араң баскан.

Самани мамлекетинин саясий түзүлүшү кандай болгон?

Ахмад ибн Исмаил аңчылыкта жүргөндө өзүнүн кулдары тарабынан өлтүрүлгөн. Анын уулу Наср II нин тушунда (914 — 943-ж.) өлкөдөгү бийликти Абу Абдаллах Мухаммед ибн Ахмад Джейхани деген вазир жүргүзгөн. Ал өз заманынын өтө билимдүү адамдарынан болгон. Ушул мезгилде өлкөдөгү борбордук бийлик бир кыйла чыңдалган, бирок мамлекеттеги ич ара чырчатактар токтогон эмес.

Саманилер мамлекетиндеги тымызын күрөш Наср II нин уулу Нух бийлик жүргүзгөн жылдары (943—954-ж.) да токтогон эмес. Натыйжада Саманилер мамлекети начарлай баштаган. Өлкөдөгү акча каражаты тартыш болгон. Абалды ондоо үчүн элден бир жылда эки жолу салык чогултуу башталган. Бул элдин нааразылыгы күчөткөн. Акчанын жетишсиздигинен эмирдин гвардиясына кызмат өтөгөндөргө да акы төлөө иши үзгүлтүккө учураган. Бул аскерлердин арасындагы нааразылыктарды күчөткөн. Нухтан кийин бийлик анын уулу Абд ал-Малик I ге (954 — 961-ж.) өтөт. Бул башкарган жылдары мамлекеттеги бийлик түрк элдеринин төбөлдөрүнө өтөт. Өлкөнү түрк гвардиясынын башчысы, ири феодал Алптегин тескей баштайт. Эмир Абд ал-Малик Алптегиндин макулдугусуз өзүнө вазирлерди дайындай албай калган.

Самани мамлекетинин начарлашын кийинки эмирлер да токтото алган эмес. Натыйжада, бул мамлекеттеги борбордук бийликке айрым областтардын акимдери баш ийбей калган. Өлкөдө элдин нааразычылыгы күчөгөн. Ушундан улам бул мамлекетти тышкы душ-

Самани мамлекети эмне үчүн алсыраган?

Бухара областында
Навоини жапындагы
кербен сарай.
(1078-жылдар)

мандардын басып алышы үчүн ыңгайлуу кырдаал түзүлгөн. Бул абалды ошол кезде Орто Азияда күч ала баштаган Караханийлер династиясы билгичтик менен пайдаланган. 992-жылы түрк урууларынын биригишинин натыйжасында пайда болгон караханийлер Самани мамлекетине кол салган. Ошол кездеги эмир Нух II нин баскынчыларга каршы күрөшү жакшы натыйжа берген эмес.

Саманилер менен караханийлердин ортосундагы согуш тыныгуулар менен 999-жылга чейин созулган. Акыры Саманилер мамлекети талкаланып, династиянын башкаруучулары камалган. Ошентип, башкы бийлик үчүн жүргүзүлгөн тынымсыз күрөш, салыктын жогорулашы, элдин нааразылыгынын өсүшү Саманилер мамлекетинин толук жоюлушуна алып келген.

Караханийлер мамлекети кайда жайгашкан?

Суроолор:

1. Саманилер мамлекети Орто Азиядагы кайсы элге тиешелүү болгон?
2. Самани мамлекетин ким, качан негиздеген?
3. Самани мамлекетинин саясий түзүлүшү кандай болгон?

4. Дивандарга мүнөздөмө бергиле.
5. Самани мамлекетин кимдер басып алган?
6. Караханийлер жөнүндө 5-класста окугандарыңарды эстегиле.

§ 16. ОСМОН-ТҮРКТӨР ИМПЕРИЯСЫ

Осмон-түрктөрүнүн басып алуулары

XIII кылымдын аягында Кичи Азияда түрк-селжуктарынын мамлекети кыйрагандан кийин Осмон урууларынан чыккан Осмон деген адам жаңы мамлекет түзгөн. Мамлекеттин аймагында жашаган элдер осмон-түрктөрү деп атала башташты. Мамлекеттин башында султан турган. Византиянын мамлекет башчылары осмон-түрктөрдүн аскерлерин жардамга чакырып, Сербия жана Болгарияга каршы күрөшкөн. Византия мамлекетинин начарлашынан пайдаланып, осмон-түрктөрү императорго салык салышкан.

Косово талаасындагы салгылашуу

1389-жылы 15-июнда Косово талаасында осмон — түрктөр менен сербдердин ортосунда салгылашуу орто кылымдагы эң чоң салгылашуулардын бири болду.

Султан Мурад I, Осмон мамлекетинин 3-башкаруучусу, Осмон Iнин небереси (Мурад Iнин миниатюрасы; портрети; XVI к., Стамбул)

Түрктөргө султан Мурад I өзүнүн Баязид жана Якуб деген балдарын кошуп, чоң аскер чогултуп келген. Сербдерди князь Лазарь жетектеген. Согуш башталардын алдында Милош Обилич деген жаш серб амалкөйлүк менен султан Мурад Iге барып, аны канжар менен сайып өлтүргөн. Бирок, Баязид султандын өлүмүн жашырып, согушту уланта берген. Түрктөр женишке ээ болуп, элүү минге жакын серблерди муздап салышкан. Сербияны багынтыкандан кийин түрктөр Болгарияны 70 жылдын ичинде аран багындырып, аны 500 жыл бою эзип, үстөмдүк жүргүзүшкөн.

Султан Баязид I Чагылган (1389 — 1402-ж.) Константинополго каршы жүрүш даярдап, аны тегерете курчоого аракет кылды. Константинополдун калкы ачка, суукка тонуп, көп жапа чегишти. Император Батыш Европа өлкөлөрүнөн жардам сураган. Түрктөргө каршы кресттүүлөр бир нече натыйжасыз жүрүш жасашкан. Дунайдын боюнда Никополдун жанында 10 минге жакын кресттүүлөр колго түшүрүлүп, бардыгы өлтүрүлгөн. 300дөй аттуу-баштуу адамдарын туткунга алып, аларды кайра сатышкан.

Византиянын кулашы

Мехмед II Баскынчыны (1451 — 1481-ж.) тушунда түрктөр Константинополду басып алууга даярдык көрө баштады. Азиялык жээкке чеп куруп, Босфор кысыгынан өткөн кемелерге көзөмөл жүргүзө баштады. Мехмед II Баскынчы өз учурунда бир нече чет тилди билip, математика, астрономия, философияга кызыккан.

Князь Лазарь.
Косоводогу салгылашуунун жетекчиси.

Осмон түрктөрү деген кимдер?

Осмон түрктөрү согуштук аракеттердин натыйжасында көптөгөн жерлерди басып алып, үстөмдүгүн орнотууда. (миниатюра, XVI к.; Стамбул, Топкапи дворци)

150 минге жакын аскер топтоп, бир нече жүз кеме куруп, Византия империясынын борборун камоого алды. Түрктөр Европадагы эн күчтүү замбиректерге ээ болушкан. Византиялыктардын аскери 7 минге да жеткен эмес. Түрктөр шаардын дубалдарын жардырууга аракет жасашты. Далай жолу чабуул жасашып, шаарды ала алышкан эмес. Ошондо түрктөр шаардын түндүк жагынан суу аркылуу өтө албагандан кийин кургак жер аркылуу май менен шыбалган тактайдын үстү менен кемелерин алып өтүшкөн. Константинополду түрктөр күнү-түнү аткылашып турушту. Шаардыктар ачка болгонуна карабастан, каршылык көрсөтө беришти. Султан жоокерлерди камчы, союл менен уруп, согушка айдаган. Шаардын көп жеринен ачык жерлер пайда болду. Түрктөр көп дарбазаларды ээлеп, 53 күн дегенде шаарды алышты.

1453-жылы Византия империясынын доору аяктады. Үч күн бою түрктөрдүн аскерлери шаарды талап-тоноп, каракчылык кылышты. 60 миң адамды кулчулукка сатышып, калганын кырып салышты. Шаардын эн кооз чиркөөсү Аия София (Ыйык София) мечитке айланды. Шаарды Истамбул (азыркы аты Стамбул) деп аташты. XV кылымдын орто ченинде осмон-түрктөрү Балкан жарым аралында жашаган элдерге өздөрүнүн үстөмдүгүн орнотту.

Осмон-түрктөрүнүн андан ары жеңип алуулары

Султан Мехмед II Баскынчынын тушунда түрктөр Крым жарым аралы, Молдавия, Валахияны басып алды.

Султан Мехмед
Пнин медалдагы
портрети (Мюнхен)

Константинополдун
планы (XV к.;
Венеция, Маркиан
китепканасы)

Константинополдун
көрүнүшү, жогорку
бөлүгүндө - ыйык
София чиркөөсү
(Стамбул, Топкапи
дворци)

Ошентип, XV кылымдын орто ченинде осмон-түрктөрү Балкан жарым аралында өздөрүнүн үстөмдүгүн орнотушту. Андан кийин осмон-түрктөр Месопотамия, Армения, Грузиянын батыш бөлүгүн, Сирия, Палестина, Мекка шаары, Арабия, Египет жана Түндүк Африканы каратып алышты. Жер Ортолук деңизде мусулман каракчылары христиан өлкөлөрүнүн кемелерин талаптоноп, жээкте жайгашкан кыштактарды басып алып, элин кулчулукка сатышкан.

Осмон империясынын түзүлүшү

Сулайман I нин тушунда (1520 — 1546-ж.) осмон-түрктөрү Европада Мохачтын жанында бириккен чех-венгер аскерлерине чечүүчү сокку уруп, женип чыгышкан да, Венгриянын көп бөлүгүн ээлеп алышкан. Венгрия 150 жыл бою осмон баскынчыларынын эзүүсү астында калган. Ошентип, Сулайман I нин мезгилинде Осмон империясы түзүлдү. Түрктөрдүн аскеринин саны, сапаты жагынан көп жана күчтүү болгон. Атчан жоокерлер султандын колуна жер алышкан. Жөө аскер-янычарлар султандын гвардиясы катарында кызмат өтөшкөн. Христиан элдеринен чыйрак, ден-соолугу чын балдарды ата-энесинен ажыратып, он-он эки жыл тарбиялашкан. Аларда христиан элдерин аябай жек көрүү сезими күчтүү өнүккөн. Султандын аскерлери тынымсыз талап-тоноочулук менен жан сакташкан. 500 жылдан ашуун мезгилде осмон-түрктөрү Европанын славян элдерин эзип, маданиятына, чарбасына эбегейсиз зыян келтиришкен. Мусулман ди-

Мехмед II
(Дж. Беллини, 1480,
Лондон, Улуттук
галерея)

*Империя
деген эмне?*

Янычарлар - XIV
кылымда түзүлгөн
Осмон султандыгы-
нын жөө аскерлери
(гуаш, 1600,
Вена, Улуттук
китепкана)

1453-жылы Осмон түрктөрү Константинопольду курчоодо (Бертандон де ла Брокьердин саякаты китебинен миниатюра, XV к.)

нинин төбөлдөрү султандын мыкаачылыгын, зордук-зомбулугун жан-дили менен колдошкон. Алар султан бардык мусулмандардын башчысы деп жарыялашкан. Христиандарды мусулман динине киргизишип, аларга чон жеңилдиктерди беришкен. Түрктөр калган элди «мал» деп кемсинтип, киши катарында көрүшчү эмес. Карыжашына карабай, бардык христиан эркектер өгө чоң салык төлөшкөн.

Осмон баскынчыларына каршы элдердин күрөшү

Христиан элдери осмон-түрктөрүнө каршы тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен. Гайдуктар — болгариялык жана сербиялык партизандар токойлорго, тоолорго жашынып, түрктөрдүн аскерлерине каршы чоң сокку урушкан. Гайдуктар түрктөрдүн үрөйлөрүн учурушкан. XVI кылымдын акырында осмон-түрктөрү чабуулдарын токтотуп, алсырай башташкан. Жыл сайын өсүп турган салыктар элдин нааразычылыктарын туудуруп турган. Баскынчылардын оор эзүүсүнө карабай славян элдери өз маданиятын, үрп-адаттарын, тилин бапестеп, сактап келишкен. Эмгекчи эл исламды кабыл алып, султанды кызмат кылган славян феодалдарын жек көрүшкөн.

Балкан жарым аралынын элдери өздөрүнүн баатырдык күрөшү менен Осмон империясын жана анын Европага жасаган кысымын бошондотушкан.

Балкан жарым аралынын өлкөлөрү түрктөрдүн карамагына качан өткөн?

Косово салгылашуусу кайсы жылы болгон?

Стамбулдагы султан Ахмеддин мечити, 1616-жылы курулган (Луиджи Майердин сүрөтүнөн түстүү гравюра, 1800)

Суроолор:

1. Эмне үчүн осмон-түрктөрү славян элдерин бүтүндөй бойдон каратып алышкан?
2. Осмон-түрктөрү көз каранды болгон элдерди кандай жол менен эзген?
3. Судтан өзүнүн баскынчылык салатында кимдерге таянган?

4. Түрктөрдүн баскынчылык саясаты кандай натыйжаларга алып келген?
5. Балкан жарым аралынын элдеринин Осмон баскынчыларына каршы күрөшүнүн мааниси эмнеде?
6. XVI кылымдын экинчи жарымында Осмон империясынын төмөндөй башташынын себептери кайсылар?

§ 17. МОНГОЛ ИМПЕРИЯСЫ

Монгол мамлекетинин түзүлүшү

XII кылымдын аягы XIII кылымдын башына чейин монгол эли бирдиктүү өзүнчө атайын улут болуп түзүлгөн эмес. Байыркы орхон-енисей таш жазууларында жана кытай тарыхый маалыматтарында белгилүү болгондой, бул аймакта жүзгө жакын уруулардын (татар, найман, меркит, онгут, керей, конурат, ойрот ж. б.) жашагандыгы белгилүү. Кийинчерээк, бир нече урууларды бириктирген татар уруу бирикмеси түзүлгөн.

XII кылымдын башында татар уруу бирикмеси бузула баштап, монголдор менен татарлардын арасында карама-каршылыктар күчөйт. Монгол уруусунун башчысы Есугей баатыр бир нече уруулар менен биригип, татарларга каршы согушуп турган. 1164-жылы Есугей татарлар тарабынан өлтүрүлгөн соң, Темучин жетим калып, кыйынчылык менен чоңоёт. Монгол уруусунун башка уруулар менен болгон согушунда Темучин өзүнүн баатырдыгын көрсөткөн. Ал бүткүл татарларды жана бир нече түрк урууларын өзүнө баш ийдирет.

XIII кылымдын башында Түштүк Сибирдин жана Борбордук Азиянын көчмөн элдеринде Темучиндин башчылыгы менен согуштук-феодалдык Монгол мамлекети түзүлүп, империяга айланган.

Алар таптык коомдун өнүгүшүнүн алгачкы стадиясында ташагандыктан, бир кыйла өнүккөн элдердин эсебинен баюуга аракеттенишкен. Бул басып алуучулук жортуулдардын күчөшүнө алып келди.

Бул мамлекет катуу жана аеосуз тартипке негизделген согуштук күчтүү аскер түзүүгө жетишкен.

*Темучин жонундо
5-класста
окугандырыңарды
эстегиле*

Чынгыз хандын бийликке келиши.

Чынгыз хан (Темучин) — Монгол империясынын негиздөөчүсү жана колбашчысы. 1155-жылы Онон дарыясынын боюндагы Делигюн Болдок деген жерде туулган. Ал 9 жашында атадан жетим калып, өгөй атасы Миндиктин тарбиясында чонойгон. Жардылыктын айынан энеси Алан Гоа (Сулуу марал) жана инилери менен балык кармап, оокат кылышкан.

Ал бийлик талашкан негизги душмандарын, татарлар жана алардын союздаштарын талкалап, 1206-жылы 46 уруу элден курултай чакырып, Темучин атын өзгөртүп, «Чынгыз» деген ат менен өзүн «хан» жарыялаган.

Чынгыз хандын 4 уулу (Жучи, Чагатай, Угедей, Тулуй), 1 кызы болгон.

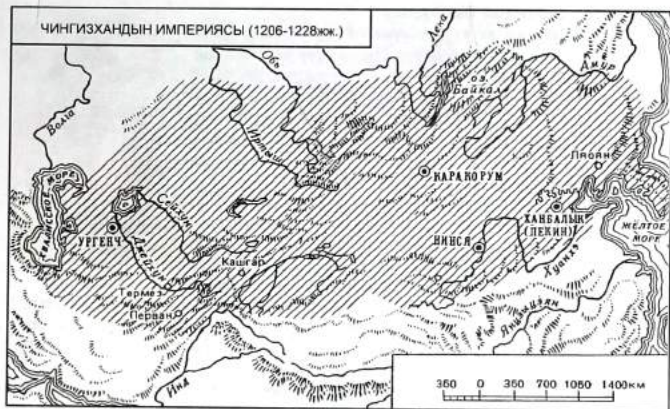
Чынгыз хандын ички саясаты монгол урууларын баш коштурууга багытталган. Ал өлкөнүн аймагын кенейтип, кошуна элдердин баарын өзүнө баш ийдирип, күчтүү жана тартиптүү аскер кураган. Аскерлер түмөндөргө (10000), миндиктерге, жүздүктөргө жана ондуктарга бөлүнгөн. Эгерде бир жоокер салгылашуу талаасынан кача турган болсо, анда ал тиешелүү болгон ондук бүт бойдон өлтүрүлчү. Аскерлердин негизин көп сандаган атчан аскерлердин отряддары түзгөн. Алар дубалды уруп бузуучу жана таш ыргытуучу куралдарды колдонушкан. Алардын аскерлеринде чалгындоо кызматы жакшы жолго коюлган. Зарыл маалыматтарды алар көпөстөр, элчилер жана туткунга түшкөндөр аркылуу чогултушкан.

Чынгыз хан (Темучин) Кытай миниатюрасы

Кытай жылнамаларында монголдордун жана татарлардын сүрөттөлүшү

Жортуулдарында үрөй учурган коркутуу жана жүрөктүн үшүн алуу Чынгыз хандын тактикасы болгон. Согушта, басып алган жерлерде ондогон, жүздөгөн, миңдеген адамдарды эч күнөөсү жок эле кырып салуу, өрттөө, талкалоо анын адаты эле. Тарыхый фактыларга таянсак, Орто Азия менен Кытайдан эле 36 миллион кишини өлтүргөн. Мындай окуялар Борбордук Азия талааларынан Чыгыш Европага чейинки басып алган аралыкта андан да көп болгон. Бул орто кылымдардын чон трагедиясы эле.

XIII кылымдын ортосуна чейин Түндүк Кытай, Тангут, Орто Азия, Закавказье, Иран жана Орус жерлерин басып алышкан. Чынгыз хандын басып алууларынын натыйжасында Тынч океандан Кара деңизге чейин созулган аскердик кенири империя түзүлөт.

Чынгыз хан бул кенири аймакты жеке өзүнүн менчиги катары эсептеген да, тирүү кезинде эле уулдарынын ар бирине өз-өзүнчө энчилип, улустарга бөлүп берген. Бул түзүлгөн Монгол империясы XIV кылымдын акырына чейин жашаган.

Чынгыз хан жана Батыйдын батышка карай жортуулдары

Чынгыз хандын аскерлерин бирдиктүү кол башчылар башкарып, дайыма катуу тартипте кармаган. Монгол аскерлери согуштук кудурети боюнча ошо кездеги коңшу элдердин аскерлеринен алда канча күчтүүлүк кылган. Ал түрк, монгол элдерин каратып, Түндүк Кытай, Орто Азия, Түндүк жана Чыгыш Иран, Афганистанга жортуул жасап, кыйраткыч сокку урган.

Чынгыз хан өзүнүн эң жакын полководци Жебе жана Цубедейдин башчылыгы астында 30 миң аскери менен батышка карай жортуулун уланткан. Монгол аскер бөлүктөрү Ирандын түндүгү менен өтүп, Закавказьеге кол салып, Грузиянын бир бөлүгү менен Азербайжанды талкалаган. Каспий деңизинин жээги менен алаңдарды талкалап, кыпчак талаасына чыккан.

Калка өзөнүнүн боюндагы салгылашта монгол отряды орус-кыпчак аскерлерин жеңген. Андан кийин Волганын ортоңку агымына чейин келген, бирок Волга — Кама Болгариясынан сокку жеп, Монголияга кайра кеткен. Монгол атчандарынын бул жүрүшү келечекте батышка жортуулга чыгууга даярдык болгон.

1227-жылы Чынгыз хан, улуу баласы Жучи экөө тең дүйнөдөн кайтат. Эми Монгол хандыгына Чынгыз хандын үчүнчү уулу Угедей шайланат. Бирок негизги бийлик Батыйга өтөт. Ал Чынгыз хандын улуу баласы Жучинун уулу болгон, атасы өлгөн соң Жучи улусун башкаручу.

Жучи хандын жибекке тартылган портрети

Монголдордун шаар чептерин талкалашы. Орто кылымдагы миниатюра.

Чынгыз хандын империялык бөлүнүшү.

1236-жылдан монгол аскерлери Батыйдын башчылыгы менен Волга — Кама Болгариясын, Рязань княздыгын, Москва, Владимир, Суздаль, Ростов, Углич, Ярославль, Кострома, Кашин, Кснятин, Городец, Галич — Мерский, Переяславль — Залесский, Юрьев, Дмитров, Волок — Ламский, Тверь, Торжок шаарларын, Переяславль княздыгын, Киевди, Галич — Волян княздыгын талкалады. Монгол армиясы орус-тардын, Чыгыш Европа элдеринин баатырдык каршылыктарынан улам начарлаган, бирок батышты көздөй жыла берген. Натыйжада Венгрияга кол салып, борбору Пешт шаарын талкалаган. Монгол армиясынын экинчи бөлүгү Польшага кирип, жергиликтүү элдерди талоонго түшүргөн. Монголдордун айрым бөлүктөрү Чыгыш Чехияга киришкен, бирок король Вацлав I алардын мизин кайтарган.

1242-жылы күзүндө Батый Босния, Сербия жана Болгария аркылуу чегине баштаган. Монголдордун батышка карай жортуулу ушуну менен аяктаган.

Алтын ордонун жоокери

Улус — Чынгыз урпактарынын мамлекети

Улус — Чынгыз хан басып алган жерлерин уулдарына (мурасчыларына) бөлүштүрүп бергенде пайда болгон феодалдык мамлекет.

Жучи улусу — Чынгызхандын уулу Жучиге жана анын тукумуна энчиленген. Жучи улусуна Иртыштан Урал тоолоруна чейинки жана батыш тараптагы жерлер кирген. Батыйдын Чыгыш Европага жасаган жортуулу-

нун натыйжасында Жучи улусунун аймагы бир кыйла кеңейген.

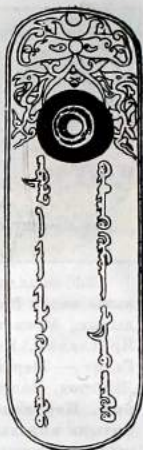
XIII кылымдын орто ченинде Жучи улусу монгол мамлекетине көз каранды болбой калган.

Чагатай улусу — Чынгызхандын экинчи уулу Чагатайга жана анын үй-бүлөсүнө энчиленген.

Чагатай улусуна Мавераннахр, Жети-Суу жана Кашкар кирген. Чагатай хандары Мавераннахрды башкаруу бийлигин аким Махмуд Ялавач жана анын уулу Масудбекке ташшырган. Алар жергиликтүү элди аеосуз эзип, катуу мүнкүрөткөн. 1251-жылдагы курултайда туугандардын ортосундагы катуу чыр-чатактан кийин Мавераннахр Батыйга тийген.

XIII кылымдын 60-жылдарында Чагатайдын небереси Алгу улустагы чагатайлар бийлигин кайра орноткон. Алгудан кийин сураган Барак менен Муарбек отурукташкан эл менен байланышын чындап, ислам динин кабыл алышкан. Мавераннахр хан ордосу болуп калган. Чагатай улусу XIV кылымдын 40-жылдарында бир катар ээликтерге бөлүнүп, Тимур мамлекети түзүлгөн соң, Мавераннахрды Чагатайлар бийлей албай калган.

Угедей улусу — Чынгыз хандын үчүнчү уулу Угедейге жана анын тукумдарына энчиленген. Угедей улусуна Енисей менен Иртыш дарыяларынын аралыгындагы жана Балхаш көлүнө чейинки кыргыздардын жери кирген. Ал эми Чынгыз хандын кичүү уулу Тулуй бир топ мезгилге чейин кыргыздар жашаган жерди башкарып турган.

Уйгур жазуусу бар монгол пайцасы
Пайца — алтын ордолук кызмат адамдарынын бийлик кылуу белгиси. (Пайцанын ээси аттарды, үйдү жана тамак-ашты акысыз пайдалануу укугуна ээ болгон).

Монгол жортуулу убагындагы түрк урууларынын атчан жоокерлери

Чынгыз хан 1227-жылы 17-августта 65 жашында өлгөн. Ал өлөрүндө балдарын, нойондорун жыйып алып, мындай деген:

*Кулаалы таптап куш кылдым,
Куюккан таптап туш кылдым.
Тел куш таптап куш кылдым.
Тентиген таптап журт кылдым.*

Мен өлгөндөн кийин биримдигинер, ынтымагынар болбосо:

*Кулаалы кетер кушуна,
Куюккан кетер журтуна.
Тел куш кетер жерине,
Тентиген кетер элине.—*

деп айткандай, Чынгыз хан өлгөндөн кийин, анын ордун Угедей басат. Угедей өлгөндөн кийин бийликке Тулуйдун балдары келет.

Чынгыз хандын урпактарынын башкаруусунун мезгилинде монголдордун ичиндеги өз ара карама-каршылыктар, ынтымактын, биримдүүлүктүн бузулушу Монгол империясынын начарлашына алып келген.

XIV кылымдын акыркы чейрегинде Монгол империясы толук кулаган.

Монголдордун жоовердик кийими жана курал-жарагы, XIII-XIV кылымдар

Чынгыз хандын өлүмү XIV кылымдагы миниатюра.

Жер жүзүн жалаң жакшылык басса не болот?

Буга адам көп ишене бербей баш чайкаар.

Жер жүзүн жалаң жамандык каптаса не болот?

Мындай суроого адам баласынын аза бою дүркүрөп:

«Ал Чынгыз хандын каар заманы болот!», — дээр беле.

Чынгызхандын кандуу изи мин жылдан бери өчпөй келет, улам ар бир кылымда заман жаңырган сайын адамзаттын эсине түшүп, азыркы доорубузда жаңыланып жүрүп жаткан жаркын акыл — ой бүтүн жер жүзүнө тараса экен, жалпы адам тукумуна жакшылык жайылтууга жараса экен, — деген үмүт жаралат.

Монгол
Эл Республикасы.
Улан-Батордогу
Чынгыз хандын
мавзолейи.
Учурдагы фотосүрөт.

Сураолор:

1. Монгол мамлекетин ким, качан негиздеген?

2. «Чынгыз» деген ат эмне маанини түшүндүрөт?

3. Чынгызхан эмне себептен батышка жортуул жасаган жана кандай жеңиштерге ээ болгон?

4. Батый хан деген ким болгон?

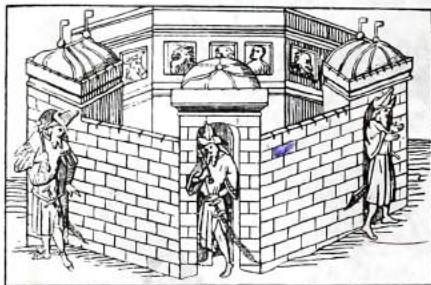
5. Батый хандын басып алган жерлерин атап бергиле.

6. Улус деген эмне?

7. Чынгыз хандын урпактары башкарган улустарды атагыла.

8. Эмне үчүн Монгол империясы кулаган?

9. Чынгыз хандын каар заманы деген эмне, кандай түшүнөсүңөр?

Ханбалыктагы
улуу хандын
ак сарайы.
*Француздардын
миниатюрасы.*

Улуу доолоттун негизделиши

Моголдордун тез-тез кол салуулары, бийлөөчү топтордун ички карама-каршылыктары жана жергиликтүү элдердин улуттук-боштондук кыймылына тажаган Мавераннахрдын феодалдары менен көпөстөрү душмандардын мизин майтарып, ички тартипти колго алган, феодалдык күчтүү мамлекет курууга жараган, күчтүү мамлекет башчысы боло турган инсанды издеген. Андай адам **Т е м и р** (1336 — 1405-ж.) болуп чыкты.

Ал түрк элдеринин атактуу уулу, дүйнөгө белгилүү полководец, Борбордук Азиянын бийлөөчүсү, бүткүл дүйнөгө Амир Темир, Аксак Темир, Тамерлан деген ысымдар менен белгилүү.

Темир Шахрисябз шаарына жакын Кожо-Илгар кыштагында Тарагайбектин үй-бүлөсүндө туулган, түрктошкон монголдук барлач уруусунан болгон. Ал өзү негиздеген мамлекеттин кол башчысы, эмири. Жаш кезинен эле согуш иши жакшы билген, эр жүрөк каармандыгы жана жетекчилик сапаты менен айырмаланып, өзүнө жакын шериктеши Хусейнди дарга асып, мамлекетти өзү жалгыз бийлеп калат. Ал Хусейндин жесирине үйлөнгөн, анткени ал аял Чынгызхандын урпагы эле. Ага үйлөнүү аркылуу Амир Темир Чынгызийлерге күйөө бала болуп, алардын атынан бийлик жүргүзүү укугуна ээ болгон.

Амир Темир
(Тамерлан)

Амир Темирдин элортуулу.
(Орто кылымдагы миниатюра).

Амир Темир өмүрү өткөнчө өзүнүн элин жана бөтөндөрдү талап-тоноп байыган. Көтөрүлүшчүлөрдү аёосуз жазалаган, согуштарды варвардык ыкма менен жүргүзүп, согушта басып алган миндеген туткундарды кулчулукка саткан. Амир Темир Жер Ортолук деңизинен Чыгыш Түркстанга чейин созулган империя түзгөн. Ал басып алуучулук жортуулдарын 1371-жылдан Моголстандан баштаган. Натыйжада Хива, Герат, Афганистан, Иран, Багдад, Кавказды каратып, Алтын Ордонун ханы Токтомушту талкалаган. Андан кийин Индиянын түндүк жагын, Кичи Азия, Сириянын бир бөлүгүн ээлеген. Ал Моголстандын бытырандылыгынан пайдаланып Фергана, Талас, Тенир Тоо, Ысыккөлдү басып алган. Ордосу Самаркан шаары болгон. Самаркан тарыхта «Тамерландын мамлекети» деген ат менен белгилүү. Амир Темир 71 жашында 200 миң аскери менен Кытайга жортуулга баратып, Отрар шаарына келгенде 1405-жылы 15-февралда каза болот, өзүнүн осуяты боюнча Самаркандагы өзүнүн атактуу көрүстөнүнө сөөгү коюлган. Амир Темир

жортуулдардын биринде бутуна жарат алып, аксап калат. Ошол үчүн аны «Аксак Темир», европалык айтылышта «Тамерлан» деп аташкан. Тарыхта көбүнчө Амир Темир (арабча — амир «аскер башчы») деп аталат.

Темирдин империясы ал өлгөндөн кийин көп узабай эле ыдырай баштайт. Анткени, ал мамлекеттин экономикалык жана саясий байланышы начар болгон. Анын неберелери башкарган мезгилдеги феодалдык тынымсыз ички согуштар бул процессти тездетти. Анын урпактарынын арасында мансап үчүн кан төгүлгөн кармаш башталып, Орто Азия, Афганистан, Ирандын бир бөлүгү Темирдин мурасчысы, үчүнчү уулу Шахруктун кол астында калган. Мавереннахрды Шахруктун баласы Улугбек бийлейт. Ага Фергана, Кашкар кошулган. 1449-жылы Мавераннахрдын феодалдары жана дин кызматчылары Улугбекти өлтүрүшкөндөн кийин, бийликке Темир тукумуна чыккан султан Абу Саид келген. Абу Саидден кийин Темир тукумунун мамлекети биротоло ыдыраган.

Амир Темир.
Ташкен шаарына
коюлган эстелик.

Амир Темирдин дүйнөлүк тарыхтан алган орду

Бүткүл дүйнө тарыхында Амир Темирдин орду жогору. Ал айтылуу Александр Македонский, Аттила жана Чынгыз хандын катарында турат. Анын өмүр жолун жалаң гана басып алуучу, талап-гоноочу, канкор катарында карабастан, адамзаттын өсүп-өнүгүшүн бир топ алга жылдырган улуу инсан катары да караш керек.

Самаркан
аянты

Көрүнүктүү
антрополог
М.М.Герасимов
иш үстүндө.
Тимурдун облигин
реконструкциялоо

Гур-Эмир
Тимурдун күмбөзү

Тимурдун
көрүстөнүнө
коюлган такта таш

Амир Темир Борбордук Азияда жашаган элдердин экономикалык, руханий, маданий турмуш деңгээлин бир кыйла жогору көтөргөн. Анын тушунда Самаркан, Бухара, Түркстан, Шахрисябз, Герат, Ургенч, Ташкен, Кожен өндүү шаарларда көптөгөн жаңы архитектуралык курулуштар тургузулган. Азыркы кездеги дүйнө элин таң калтырган ааламдын 37 кереметинин катарына кирген имараттар Амир Темирдин тушунда курулган. Учурунда өлкөдө катуу тартип болуп, уурудук, зордук-зомбулук тыйылган.

Амир Темир билим, илимди, деги эле чыгармачыл инсандарды өтө жогору баалаган. Аларга казынадан атайын каражат бөлүп берип, чыгармачыл эмгекке шарт түзүп берген.

Улугбек.
Ташкен шаарындагы эстелик.

Орто Азиянын Темирлер доорундагы маданияты

Самаркан калаасын 1220-жылы монгол чапкынчылыгы талкалап, сепилдерин кыйратып, үйлөрү менен сарайларын өрттөп, талап-тоногон эле. Бирок, XIV кылымдын аягында баары өзгөрдү.

Темирдин Самаркан шаарын борборлукка тандашы, калаанын экинчи жолу дүйнөгө келиши менен барабар болду. Гүл бакчалар жана жүзүмзарлар кайтадан бүчүр жарды.

Азыркы кездеги дүйнөнү таң калтырган Самаркандагы имараттар Амир Темирдин тушунда курулду. Шахизинда мавзолейи «тирүү падыша» деген маанини берип,

Самаркандагы
Улугбектин медресеси.
(Сүрөттүн сол жагында).

чарчылана салынган, көп күмбөздүү курулуш. Мавзолейдин күмбөздөрүнүн мандайчасы, колонналары, ал эмес дубалдары да көгүлтүр жана башка түстүү такталар менен капталган.

Мындагы мавзолейлердин саны жыйырма беш. Ошолордун баарынан Мухаммед Кусамдын мазары бийик салынган. Бул мазар тууралуу XIV кылымдагы араб саякатчысы, географ, араб ааламынын Геродоту Ибн Баттута мындай деп жазган: «Бейиттин бөлүмү мээримге толгон. Бейит үстүнөн күмбөздөрү бар төрт бурчтуу курулуш көтөрүлгөн, ар бир бурчуна мрамар колонна коюлган, мрамар көк, кара, ак жана кызыл түстөн тандалган. Курулуштун дубалдары да алтын оймолуу түрлүү-түстүү мрамар менен капталган. Ал эми төбөсү коргошун менен жабылган».

Темирдин аялы Туман-аканын мавзолейи айрыкча асем. Мындагы оймолор менен мозаикаларды Темир доорундагы жасалгалоо өнөрүнүн чокусу десе болот.

Самарканда болгон ар кимдин өзүнө гана жага турган жайлары болот. Бирөөлөрдүн түшүнөн Биби-Ханымдын айтылуу мечити чыкпайт. Ал эми бирөөлөр үч медресенин башы кошулган Регистан чарчысын унута албайт. Үчүнчү бирөөлөр өмүр бою Гур-Эмир мавзолейинин заңкайган карапайым турпатын көңүлүндө сактап өтөт.

Темирдин небереси Улугбек бийлик жүргүзгөн кезде Самарканга салынган имараттар атасынын тушундагы имараттардан кем эмес эле. Ажайып, илимпоз, астро-

Улугбек
обсерваториясы.

Эски Самаркан

ном, гуманист Улугбектин тушунда көптөгөн медреселер салынып, Самаркан азиялык маданияттын борборуна айланды.

Самаркан, Бухара, Мерв ж. б. шаарлар өнүгүп, өстү. Эң сонун тарыхый жайлар салынды. Алардын ичинен эң көрүнүктүүсү Самаркандагы Улугбектин обсерваториясы болуп эсептелет.

Улугбектин обсерваториясынын эң башкы илимий эмгеги «Зижи Гурагани». Бул астрономдор менен географтар үчүн көптөгөн окумуштуулардын катышуусу менен жасалган бүткүл дүйнөлүк мааниси бар эмгек.

Ал төмөнкүдөй төрт бөлүктөн турат:

1. Календарь тууралуу
2. Убакыты өлчөө жөнүндөгү
3. Планеталардын кыймылын аныктоо
4. Астрономиялык башка маалыматтар

Улугбектин өлчөөсү боюнча бир жылда 365 күн, 6 саат, 9 минут, 15 секунд бар дегенин келтирсек, анын дүйнөлүк алкактагы окумуштуулугу түшүнүктүү болот. Улугбектин ысымы астрономия алптары Птоломей, Коперник, Бруно менен катар турат. Улугбектин эмгектери Орто Азияга эле эмес, чет тилдеринде чыгып, дүйнө жүзүнө кеңири тараган.

Суроолор:

1. Амир Темир деген ким болгон?
2. Эмне үчүн Темир тарыхта Амир Темир, Аксак Темир, Тамерлан деген аттар менен аталат?
3. Эмне себептен Самаркан «Тамерландын мамлекети» деп аталган?
4. Амир Темирди дүйнөлүк тарыхта басып алуучу, талап-тоноочу катарын-

да каралайбызбы же адамзаттын өсүп-өнүгүшүн алга жылдырган улуу инсан катары баалайбызбы?

6. Улугбек деген ким болгон?
7. Самаркан шаарына Улугбектин киргизген салымы кандай?
8. Улугбекке мүнөздөмө бергиле, аны Амир Темир менен салыштыргыла.

Обсерватория деген сөздүн маанисине кандай түшүнөсүңөр?

Амир Темир, Улугбек жөнүндө 5-класстан окугандарыңарды эстегиле.

БАТЫШ ӨЛКӨЛӨРҮ

§ 19. ЕВРОПАДАГЫ КАТОЛИК ЧИРКӨӨСҮ ЖАНА КРЕСТТҮҮЛӨРДҮН ЖОРТУУЛДАРЫ

Католик чиркөөсүнүн күч-кубаттуулугу

XI — XIII кылымдарда христиан чиркөөсү Батыш Европада зор күч-кубаттуулукка жетишкен. Ал Европа элдери менен мамлекеттердин турмушуна күчтүү таасир тийгизген. XI кылымдын орто ченине чейин христиан чиркөөсү бирдиктүү болгон. Батыш Европада чиркөө башчысы Рим папасы, ал эми Византияда патриарх эсептелген. Христиан чиркөөсүнө үстөмдүк кылуу жана кирешелерди бөлүштүрүү үчүн папа менен патриархтын ортосунда курч күрөш жүргөн. 1054-жылы христиан чиркөөсү католиктик (батышы) жана православиелик (чыгышы) болуп бөлүнүп калган. Католик чиркөөсү орто кылымда эмгекчилерди ырайымсыз эзип, Батыш Европада айдоо жерлердин үчтөн бир бөлүгүн ээлеген. Епископ менен монастырлардын миндеген кез каранды дыйкандары болгон. Бардык калктан салык жана чиркөөлүк ырым-жырымдар алынган. Рим папалары динге ишенгендердин кылмыштарын акча төлөтүү аркылуу кечирүү укугун алышкан. Чиркөө күнөөнү кечирүү жөнүндө атайын грамоталарды — индульгенцияларды саткан. Индульгенциялар менен соода кылуу папаларга эбегейсиз зор кирешелерди алып келген. Чиркөө канчалык күчтүү болбосун шаардыктар

Индульгенцияларды сатуу

Папа Григорий IX инквизиция жөүүндө жарыялоодо

менен дыйкандардын арасында чиркөөгө каршы чыккан адамдар көбөйгөн. Мындай адамдар еретиктер деп аталган. Еретиктер менен күрөшүү үчүн папа сотун — Инквизицияны уюштурган. Инквизициянын жардамы аркасында чиркөө элдик кыймылга катышкандарды, чиркөөнүн окуусуна каршы болгондорду жазалашкан. XII кылымда Иннокентий IIIнүн тушунда (1198) папалардын бийлиги аябагандай күч-кубаттуу болгон. Иннокентий III «папа кудайдын жердеги наместниги», — деп эсептеген. Орто кылымдарда чиркөө феодалдык түзүлүштүн тиреги болгон.

Кресттүүлөрдүн жортуулдары, алардын себептери жана максаттары

1095-жылдын 27-ноябрь күнү Франциянын Клермон шаарынын чоң аянтында Рим папасы Урбан II калып элдин алдында: «Колунарга кылыч алып, Иса пайгамбардын табытын түрктөрдөн бошотуп алышына керек, ыйык жер-Иерусалимде Иса пайгамбардын табытына чокунганы барган миндеген христиан динин туткан адамдар ай-айлап күндүн аптабында туруп, куугунтук жеп жатышат, — деп жалган айтып, угуучулардын диний сезимине ерт койду. Урбан IIнин сөзүн угуш үчүн Франциянын шаар, кыштактарынан он миндеген кедей томажк дыйкандар, рыцарлар, барондор, графтар, монахтар, поптор кары, жаш дебей чогулган эле. Анткени, Рим папасы Урбан II эл алдына чыгып сүйлөйт деген имиш бир жума мурун эле таркап, ооздон-оозго өткөн

Инквизициянын кыйноочу куралдары

Испаниядагы инквизиция (түстүү гравюра, XIII к.)

Еретиктерди ортоо (XVI к.)

Папа Урбан Шнин
Клермондо чыгыш
сүйлөшү
(миниатюра,
XV к.)

болчу. Летописчинин жазганына караганда жыйын бо-
лоордон бир күн мурда папа Урбан II Клермондун чоң
храмында француз дин кызматчылардын мыктылары —
40 архиепископ, 200 епископ, 400дөй аббат менен чогу-
луш өткөргөн. Эртеси он миндеген элди (көбүнчө «жы-
найлак, жыртык» кийим кийгендер) чыгышка барып,
кайридиндерден Иерусалим шаарын, андагы асыл бай-
лыктарды алып, мусулмандарга каршы күрөшүп, кудай-
дын табытын бошотууга чакырды. Рим папасы Урбан
II дин үчүн күрөшүүчүлөр бүт күнөөсүнөн арылат, ал эми
согушта курман болгондор түз эле бейиштин төрүнө ки-
рип барат, — деп элди ишендирип, чыгышка жүрүш жа-
саган жоокерлер кийимине чүпүрөктөн крест тагып
алышсын, - деп талап кылды.

Атактуу орус жазуучусу А. К. Толстой ал жөнүндө:

*«Ким бул иште чарчап, чаалыгып
Крест кармап, жаны кыйылса,
Бүтүп-бүтпөй каны сарыгып
Жаны учат бейиш багына», — деп айткан.*

Урбан Шнин сөзүнө кулак төшөгөндөрдүн көбү нан-
га, жерге, эркиндикке жетпей жүргөн, жаргак шым-
дарды кийген, жыгач таманы бар, кончу чочконун те-
рисинен тигилген чарык, көпчүлүгү жыңайлак болгон.
Тарыхый чындыкка кайрылсак, Иерусалим — үч дин-
дин — иудей (жөөттөрдүн), христиан жана мусулман-
дар динине сыйынгандардын ыйык борбору болгон.
Мына ушундан кийин Европадан чыгышка 8 жолу чоң

жортуул жасалган. Ошол себептен бул жортуулдар «кресттүүлөрдүн жортуулу» деп аталып калган. Чыгыштын тынч жаткан элине эбегейсиз чоң зыян келтирген бул кандуу согуштар 200 жылга созулуп, тарыхта кандуу из калтырган.

XI кылымдын аягында Европада түшүмсүздүк, малдын жуту, массалык эпидемиялар, ачкачылык, жакырчылык, суу ташкындары көп болуп, кайталанып турду. Христиан чиркөөсү согушта эбегейсиз чоң пайда көргөн. Согушка кеткендердин мүлкүн кайтарып, ээлеп калган. Чыгышта элди кырып, ыйык чиркөөлөрдү талап, жыйылган байлыктын ондон бир үлүшүнө ээ болгон. Рим папалары кресттүүлөрдүн согушунун натыйжасында чыгышта христиан дүйнөсүнө үстөмдүгүн орнотууга умтулган. Византиянын чыгыш болугун (Кичи жана Чыгыш Азия) түрк-селжуктар басып алып, Европанын күчтүү шаары - Иерусалим мусулмандардын колунда калган, ошондуктан папа мусулмандар тепсеп жаткан Иерусалим шаарын бошотууга чакырган, себеби Иерусалим шаарында Иса пайгамбардын сөөгү коюлган. Ошондой эле Византиянын түндүгүнө печенег уруулары кол салып, армиясын талкалап, Константинополго кирип барышкандыктан, Византиянын королу Рим папасы Урбан IIге кат жазып, жардам сураган. Кресттүүлөрдүн согуштарына Англия, Франция, Германиянын королдору жетекчилик кылган. Чыгышка жүрүш жасагандардын ар биринин өз-өзүнчө максаттары, ой-тилектери болгон. Чыгышка жортуул жа-

Кресттүүлөрдүн
Ыйык жерге
жортуулу
(миниатюра, 1200;
Гаага, Королөв
китепканасы)

соодон дыйкандар өз төрөлөрүнөн кутулуу максатын көздөшкөн. Феодалдар бай чыгыш шаарларын талап-тоноого жана чыгышта жаңы ээликтерин түзүүгө үмүттөнүшкөн. Талоончулуктан баюу жана жерге ээ болуу — рыцарлардын көксөгөн ой-тилеги эле. Рим папасы Чыгыш өлкөлөрүн өзүнө баш ийдирүү менен өз бийлигин дагы күчөтүүнү жана кирешелерин көбөйтүүнү каалаган.

XIV кылымдагы рыцардын соотшайманы. (Лондон, Тауэр)

Кресттүүлөрдүн жортуулдарынын жүрүшү жана ага катышуучулар

1096-жылы кресттүүлөрдүн биринчи жортуулу башталат. Иерусалим кайсы жакта экенин билбей миндеген дыйкандар, рыцарлар тамак-аш албай, колуна тийген куралы менен Византияны карай жөнөштү.

Византиянын ошол кездеги императору Алексей I Комнин Франция, Германия жана Италиядан келген дыйкандардан (томаяктардан) тезирээк кутулуш үчүн кемелерди берип, Кичи Азияга өткөрүп жиберген. Ал жактан түрк-селжуктар дыйкандар кошуунун толук бойдон кырып салышкан. Ал эми келген рыцарлар болсо Византиядан Кичи Азияга өтүп, түрк-селжуктардын аскерин талкалаган. Кресттүүлөр жолундагы шаарлардын жергиликтүү элин талап-тоноп, кырышып, рыцарлардын бир тобу кеме аркылуу Жакынкы Чыгышка келишкен. Антиохия шаарын кресттүүлөр жети ай бою камоого алган. Чыккынчынын жардамы менен гана шаарды алышып, ташын талкан кылган. 1099-жылы

Рыцардын шлеми, XIV к. Эдинбург, Шотландиялык музей)

Түрк-селжуктары менен кресттүүлөрдүн согушу. Кресттүүлөрдүн Иерусалимди басып алышы (XIII к.)

кресттүүлөр Иерусалимди камоого алышып, шаарга киришкен. Он миндеген мусулмандарды өлтүрүп, уруп-сабашкан. Ыйык шаардын көчөлөрүндө кан суудай аккан дешет. Кресттүүлөр шаардыктардын үйлөрүн тинтишип, талап-тоношкон. Үйгө киргенден кийин кресттүүлөр анын каалгасына өзүнүн калканын иле коюшкан. Бул «жаны кожоюндун» белгиси эле. Мечиттин ичине чогулган эмчектеги балдарын бооруна кыскан аялдардын, сакалы агарган карыялардын, майыштардын эч кимисин аябастан, мыкаачылык менен өлтүрүшкөн. Кресттүүлөрдүн жортуулунда ыйык католиктик чиркөөнүн кызматчылары мыкаачылык жагынан, ач көздүгү жагынан канкор каракчылардан кем калышкан эмес.

90 жыл бою үч диндин ыйык шаары - Иерусалим католик деп аталган каракчылардын тепсендисинде калган.

XII кылымда мусулмандар курамына Египет, Сирия, Месопатамия кирген күчтүү мамлекет түзүшкөн. Мамлекет башында Салах-ад-Дин туруп, 1187-жылы Иерусалимди бошотуп алган.

Батыш феодалдары «Ыйык шаарды» кайтарып алуу максатында кресттүүлөрдүн үчүнчү жортуулун уюштурушкан. 1189 — 1192-жылдары жортуулдун башында герман императору Фридрих I Барбаросса, Француз королу Филипп II Август, Англиянын королу Ричард I Арстан Жүрөк ушул жылдарда кресттүүлөрдүн жортуулдарына жетекчилик кылып, чыгыш элдерин чон жоготууга

Император Фридрих I Барбаросса кресттүүлөрдүн жортуулуна жөөөдө (миниатюра, 1188)

Ричард Арстан Жүрөк Акрада өлүм жазасына тартылган мусулмандарды көзөмөлдөөдө. (миниатюра, XV к.; Париж, Улуттук китепкана)

учуратты. 1202 — 1204-жылдары кресттүүлөр төртүнчү жортуулду уюштурушту. Рим папасы Иннокентий III бул жортуулдун демилгечиси жана колдоочусу болгон. Византияга кол салышып, он минден ашык кошуун байыркы Константинополь шаарын чаап алышты. Эбегейсиз кооз имараттар, кымбат баалуу маданий эстеликтер талкаланып, миңдеген эң баалуу кол жазмалар өрттөндү. Шаардагы храмдарды, көпөстөрдүн кампаларын басып алышып, талап-тоношту. Христиан дининин башкы храмы Ыйык София соборун да талкалашкан. Кресттүүлөр Латин империясы деген жаңы мамлекет түзүштү.

1261-жылы Латин империясы жок болгондон кийин, Византия кайра көз каранды эмес мамлекеттүүлүгүн орното алган. Кийин миңдеген жаш балдар Германиядан Италияга жүрүш жасашып, кресттүүлөрдүн жортуулун кайталашкан. Генуя жана Марселде жаш балдарды кемеге отургузуп, Түндүк Африканын жээгин карай бет алган. Денизде кемелердин көбү чөгүп кеткен. Аман калган жаш кресттүүлөр кулдукка сатылган. Бара-бара кресттүүлөрдүн катарлары азая берген. Анын себеби мусулмандар менен согушуу оор боло баштаган. Европада болсо дыйкандардын абалы жакшы болуп, рыцарлар королдорго жалданып, кызмат кыла баштаган.

1291-жылы кресттүүлөрдүн акыркы чеби болгон Акра мусулмандарга багынып берген.

Папа Иннокентий III.
(Сакро Спекко монастырындагы
фреска. Субьяко,
Лацио, 1219)

1204-жылы
кресттүүлөрдүн
Константинопольго
чабуулу (Якопо
Тинторетто,
XVI к.; Венеция)

Кресттүүлөрдүн жортуулдарынын жыйынтыктары

Кресттүүлөрдүн жортуулдарынын натыйжасында жүз миңдеген адамдар өлгөн, укмуштай баалуу, тарыхый, маданий эстеликтер жок болду. Византия империясы кайра күчүнө кире алган жок. Кресттүүлөрдүн жортуулдары Европа католиктери менен Чыгыш мусулман өлкөлөрүнүн ортосундагы карама-каршылыктардын пайда болушуна алып келди. Орто кылымдардын аягында католик чиркөөсүнүн таасири өтө төмөн түшүп, жаны диний агымдардын пайда болушуна алып келди. Күч, ырайымсыздык, кан төгүлүү менен жүргүзүлгөн жортуулдар жакшылык алып келген жок.

Батыш феодалдары өздөрүнүн максатына — Чыгыш өлкөлөрүн женип алууга жете алышкан жок.

Натыйжалары

Европалыктар Чыгыш өлкөлөрүнөн дыйканчылыктын жаны өсүмдүктөрү менен таанышты. Европада күрүч, гречиха, лимон, абрикос, дарбыз өстүрүлө баштады. Европада камыш кантын тамак-ашка пайдалана башташты. Европалыктар ысык мончога түшүп, тамак ичердин алдында колдорун жууп, ички жана сырткы кийимдерин алмаштырып кийгенге үйрөнүштү.

Кресттүүлөрдүн жортуулдарынын мүнөзүн аныктагыла

Палестинадагы Акра чеби, 1191-жылы кресттүүлөр басып алышкан. Бул чеп 100 жыл иоанниттердин таяныч базасы болгон.

Маданияттардын жана цивилизациялардын карама-каршылыктары жана өз ара таасирденүүлөрү

Рим папаларынын жана католик чиркөөсүнүн колдоосу менен жүргүзүлгөн кресттүүлөрдүн сегиз жортуулу чыгыштагы мусулман жана жөөт элдерине эбегейсиз чоң зыян алып келди. Чыгышта кресттүүлөр түбөлүккө орношо алган жок. Миндеген адамдар курман болуп, көптөгөн шаар-кыштактар урандыларга айланды. Кресттүүлөр чыгыш элдеринен көп нерселерди үйрөнүштү. Европалыктар чыгыштагы байлардын каада-салттарын, Араб маданиятынын жетишкендиктерин XVIII кылымдын акырына чейин пайдаланып келишти. Абу Али Ибн Сина, Ибн Рушд сыяктуу ойчулдардын эмгектерин колдоно башташты. Чыгыш поэзиясынын берметтери европалыктардын тилине которулду. Өзгөчө «Мин бир түн» чоң таасир көрсөттү. Батыш өлкөлөрү чыгыштан араб тили аркылуу байыркы Грециянын тарыхый эстеликтерин алышты. Алар латын тилине которулуп, бүткүл Европага белгилүү болду. Батышта кресттүүлөрдүн жортуулдарынын негизинде алдыга жылуу байкалып, кийинчерээк өнөр жай төнкөрүшүнө алып келди. XVIII кылымдын экинчи жарымынан Европа мамлекеттери бүткүл дүйнөгө үстөмдүк орнотуу саясатын жүргүзө баштап, техникалык жетишкендиктерде (ачылыштарда) алдынкы орунду ээлей башташат. Жакынкы Чыгыш элдеринин эң чоң жетишкендиктери Европадагы Кайра жаралууга түрткү берип, андан да жогорку жетишкендиктерди пайда кылып, Ренессанс¹ дооруна алып келди.

Цивилизация деген эмне?

Цивилизация менен маданияттын айырмасы барбы?

¹ Ренессанс (фр. Renaissance — кайра жаралуу дегенди билдирет).

Суроолор:

1. Эмне үчүн католик чиркөөсү кресттүүлөрдүн жортуулдарынын демилгечиси болгон?

2. Кресттүүлөрдүн жортуулдарына европалыктардын калкынын кайсы катмары катышкан? Алардын катышуусунун негизги себептерин айтып бергиле?

3. Кресттүүлөрдүн жортуулдарынын кесепеттерин аныктагыла?

4. Эмне үчүн XIII кылымдын аягында кресттүүлөрдүн жүрүштөрү токтогон?

5. Кресттүүлөрдүн басып алуулары Жакынкы Чыгыш жана Батыш Европа элдерине кандай таасир тийгизген?

§ 20. ЧЕХИЯДАГЫ ГУСИТТИК КЫЙМЫЛ

Чех элинин боштондук күрөшүнүн себептери

1. *Чарбанын жогорулашы.* XIV кылымдын орто ченинде Чехия чарбачылык жактан жогорулаган. Көптөгөн жаны жерлер айдалган. Өлкөдө суу жана жел тегирмендер көп болгон. Чехиядан жез, калай жана темирдин жаны кендерин табышкан. Металл эритүү өскөн. Ошол кезде күмүш казып алуу боюнча Европада алдынкы орундарды ээлеген. Кол өнөрчүлүктүн түрлөрү өнүккөн. Чехия Европанын соода жолу болгон. Чарбанын жогорулашы элге жеңилдик алып келген эмес. Тескерисинче, феодалдардын эзүүсү күчөгөн.

XVI кылымда чех кыштагында феодалдык милдеткерликтердин бардык түрлөрү: барщина, натуралай жана акчалай оброк өнүккөн. Кээ бир документерде түшүм оруп-жыюу маалында дыйкандар «пан (феодал) каалаган учурда иштеп берүүлөрү тийиш» деп жазылган. Крепостной дыйкандар феодалдын толук бийлигине өткөрүлүп берилген. Дыйкандар өз чарбасында улам көп азык-түлүк өндүрүшкөн. Дыйкандар эми барщинанын

Чех мамлекети качан негизделген?

ордуна натуралай (азык-түлүк түрүндө) оброк төлөшкөн. Феодалдар салыктарды улам көбөйтүп, жаны алымдарды киргизип турушкан. Бул болсо дыйкандардын нааразылыктарын туудурган.

2. *Шаарлардын өсүшү жана сооданын кеңейиши.*
XIV кылымдын орто ченинде чех королу Карл I (1346 — 1378-ж.) Ыйык Рим империясынын императору болуп шайланган. Карл Iнин тушунда Чехияда шаарлар өскөн. Империянын борбору болуп калган Прагада 40 миңге жакын калк жашаган. Прага — Европанын эң чоң шаарларынын бири деп эсептелген. Анда атактуу Карл көпүрөсү курулуп, Ыйык Вита соборунун курулушу башталган. Эң сонун сарайлар жана храмдар Прага шаарынын көркүн ачкан. Ошол кезде Европадагы эң ири жогорку окуу жайынын бири — Прага университети негизделген. Шаарлардын өсүшү менен дыйкандар соодага тартыла башташкан. Алар өз эмгектери менен алыпкан азык-түлүктөрүнүн ашыгын шаар базарларында сатышкан. Кол өнөрчүлөр жасаган буюмдарды жана чыгыш товарларын сатып алуу үчүн акчага муктаж болгон феодалдар бара-бара барщинаны жана натуралай оброкту акчалай оброк менен алмаштырышкан. Сеньорлор дыйкандардан көп акча алып, аларды керт башынын көз карандылыгынан бошотушкан. Эркиндик алган дыйкан поместьеден кетип кала алган, бирок жерге болгон көз карандылык сакталып калган. Ошондуктан, жер үлүшүн пайдалангандыгы үчүн дыйкандар феодалга акчалай об-

Прага.
(XV к. аягы)
Влтава дарыясынын
жээгинен
орун алган
шаар. Алыстан
көрүнгөү
Град — шаардын
чех королдорунун
сарайлары
жайгашкан
эң байыркы бөлүгү.

рок төлөөгө тийиш болгон. Кээ бир жерлерде дыйкандар акы төлөп бошонуудан жана көп акчалай оброк төлөөдөн баш тартышып, шаарларга качып кетип турушкан. Шаардык бийликтегилер аларды шаардан союл менен кубалап чыгууга буйрук беришкен. Дыйкандардын феодалдарга болгон нааразылыктары дыйкандардын көтөрүлүштөрүнө алып келген. Дыйкандардын көтөрүлүштөрү болгон мезгилде феодалдар менен болгон күрөштө шаардык кедейлер да дыйкандарга жардамдашышкан.

3. *Кедейлерге каршы катуу мыйзамдар.* Феодалдар өз убагында оброк төлөбөгөн жана барщинада жаман иштеген дыйкандарды, аз акы үчүн иштегиси келбеген кедейлерди катуу жазалоону караган мыйзамдарды чыгарышкан. Бул мыйзамдарды бузгандарды таяк же камчы менен сабап, түрмөгө камап, денесине так басышкан. Мындай мыйзамдар элдин кыжырдануусун туудурган.

4. *Католик чиркөөсүнүн күч алышы.* Чехиядагы эн ири жер ээлөөчү — католик чиркөөсү болгон. Ал өлкөдөгү эн түшүмдүү жерлердин үчтөн бирин ээлеген. Чех чиркөөсүнүн башчысы, прагалык архиепископко 14 шаар, 900 кыштак тийиштүү болгон. Монастырлар өзгөчө бай болгон. Чехияга түшкөн кирешелердин бир кыйла бөлүгүн дин кызматкерлери Римге жөнөтүп турушкан. Католик чиркөөсү чех элине индульгенцияларды сатышып, ырым-жырымдар үчүн салыктардын жана ыйык нерселерге сыйынуунун негизинде адамдардан акчаны көбүрөөк алышып, алдамчылыктын жардамы менен байышкан. Католик чиркөөсүнүн эмгекчилерди ырайымсыз эзүүсүнүн негизинде дыйкандар жана шаардын кедейлери католик чиркөөсүнө каршы чыгуу менен бирге феодалдык эзүүдөн кутулуу үчүн күрөшүшкөн.

5. *Салыктардын көптүгү.* Феодалдар жана шаардык байлардын дыйкандардан (натуралай жана акчалай) алган оброктору менен жаны алымдары, ошондой эле немец байлары жана чиркөөнүн кол өнөрчүлөрдөн, шаардык кедейлерден алган сан жеткис салыктары элдин нааразылыктарын күчөткөн.

6. *Немец феодалдарынын бийлиги.* Чехиянын байлыктарына немец феодалдарынын да сугу түшкөн. Ак сөөк немец феодалдары чех королдоруна кызмат өтөөгө

Шаар менен айылдын ортосунда кандай айырма бар?

киришип, сарайда жогорку кызмат орундарын ээлешкен. Алар кызматы үчүн поместьелерди сыйлыкка алышкан. Немец феодалдары рыцарларга кысым көрсөтүшүп, алардын жерлерин тартып алышып, рыцарларды жакырлантышкан. Чехиянын шаарларына немец феодалдары менен мастерлери көчүп келишкен. Алар шаардык өзүн-өзү башкаруу башкармасын ээлеп алышкан. Праганын шаардык кеңешинде бир дагы чех болгон эмес. Чехиянын кеңери да немецтердин колдорунда болгон. Шахта ээлери чех кеңчилеринин өтө оор эмгегинин эсебинен байышкан. Епископтор менен аббаттардын арасында да немецтер көп болгон. Немецтер ал тургай Прага университетинде да кожоюндук кылышкан. Чех кол өнөрчүлөрү менен соодагерлери шаардык башкармага катышууга аракет кылышкан. Бул күрөштү немец байларынын эзүүсүнөн өзгөчө азап чегишкен кедейлер колдошкон.

Ян Гус. Гравюра.

Күрөштүн максаты

Баштондук үчүн күрөшкө чыккан чех элинин максаты көз карандылыкты, феодалдык милдеткердиктерди, салыктарды, жакырчылыкты жана укуксуздукту жоюу, феодалдардан жерди тартып алуу эле. Ошондой эле чет жерликтерден (немец) кутулуу жана католик чиркөөсүнүн эзүүсүн таптакыр жок кылууну каалашкан.

Гуситтик кыймыл

XV кылымдын башында Прага шаарында Прага университетинин профессору Ян Гус жалындуу сөздөрү менен көптөгөн адамдарды, шаардыктарды, дыйкандарды жана рыцарларды өзүнө тарткан. Ян Гус (1371 — 1415-ж.) дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган. Ал жокчулукту жана кыйынчылыкты көп тарткан. Ал Прага университетинен окуп, чехтерден биринчи болуп, Прага университетин башкарып калган. Ян Гус патриот болгон, өз мекенин, өз элин жан-дили менен сүйгөн. Ян Гус дин кызматкерлерин аёсуз ашкерелеген, Чехиядагы индульгенцияларды сатууну катуу айыптаган. Ал: «Папага каршы күч колдонуу керек, согуш менен кылычтын кезеги келди, туугандар» — деп, элди чет жерликтерге каршы күрөшкө чакырган. Чиркөө кызматкерлери Ян Густун

Епископтор деген кимдер? Аббаттар деген кимдер? Епископтор менен аббаттардын ортосунда айырмачылык барбы?

үгүттөөлөрүнө тыюу салган, 1415-жылы Ян Гус өрттөлүп өлтүрүлгөн. Ян Густу өлтүрүү чех элинин кыжырдануусун күчөткөн. Ян Густун жактоочулары элди куралдуу көтөрүлүшкө чакырган. Ян Густун окуусунан эл чечкиндүү тыянактарды чыгарышкан, Ян Густун жолун жолдоочулар өздөрүн гуситтер деп аташкан.

Гуситтик согуштун башталышы.

1419-жылы Прагада кедейлердин көтөрүлүшү чыгат. Кедейлер ратушага кирип келишип, шаардын жек көрүндү башкаруучуларын терезеден ыргытышат. Алар борбордогу бийликти убактылуу алышат. Кедейлер менен кол өнөрчүлөр шаарлардан немец байларын кууп чыгышат. Көтөрүлүшчүлөр монастырларды талкалашкан, чиркөө кызматчыларын өлтүрүшкөн. Алар Чехиянын түштүгүндөгү Табор тоосуна чогулушкан. Ал жерге жаңы шаар курушуп, тоонун аты боюнча – Табор¹ деп аташкан. Көтөрүлүшчүлөр өздөрүн «таборчулар» деп атаган. Таборго келген адамдар атайын челектерге акча ташташкан. Бул каражаттар көтөрүлүшчүлөрдү куралдандырууга жардам болгон. Аларга жакырданган рыцарлар кошулган. Таборчулар гуситтердин биринчи тобун, ал эми экинчи тобун ортозаарлар түзүшкөн. Ортозаарлар оокаттуу мастерлер менен соодагерлер болгон да, таборчуларга караганда солгун аракет кылышкан.

*Табориттердин
идеологиясынын
негизи
эмнеде?*

Реформатор
Ян Густу өрттөө
учуру (Ульрих фон
Рихентал Собордук
хроникасынан
гравюра, 1482,
Констанц,
Росгартен музейи)

Прагадагы
Ян Густун
эстелиги

¹ Табор — орто кылымда чех арабалары менен айланта күзөткө алынып, бекемделген лагерь.

Прага шаарынын
көрүнүшү (XV к.)

Табор шаары.
Орто кылымдагы
сурот боюнча
реконструкция.

Гуситтердин лагери.

Гуситтик согуштуу жүрүшү

Немецтик феодалдар менен католик чиркөөсү Чехиядагы өздөрүнүн байлыктарынан ажырагысы келген эмес. Ошондуктан алар чех элинин эркиндиги үчүн болгон күрөшүн басууну чечишти. Рим папасы гуситтерге каршы кресттүүлөрдүн жортуулун жарыялады. Кресттүүлөрдүн аскерине Германиянын императору башчылык кылган. Жортуулга Европанын көп өлкөлөрүнөн рыцарлар менен жалданма аскерлер катышты.

1420-жылы жүз мин аскер Чехияга басып кирди. Кресттүүлөр шаарды талап-тоноп, өрттөп, кыштак менен шаар калкын өлтүрүштү. Алар Праганы курчап алышты. Кресттүүлөр менен гуситтердин ортосундагы согушта кресттүүлөрдүн мизи майтарылды. Папа мейен император гуситтерге каршы дагы төрт жолу жортуулга чыгышты, бирок ийгиликсиз аяктады.

Гуситтердин жеңишинин сыры эмнеде?

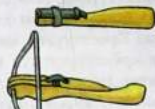
Феодалдык армияларга каршы дыйкандар кол өнөрчүлөр жана шаардык кедейлерден түзүлгөн элдик аскерлер күрөшкөн. Алардын аскерлеринин негизги бөлүгүн жөө аскерлер түзгөн. Жоокерлер темир капталган чынжыр, чалгыдан жасалган найзалар, балталар, темир учтуу союлдар менен куралданышкан. Бул дыйкан куралдары менен гуситтер кресттүүлөрдүн жортуулун талкалашты. Алар рыцарларды атайын сыйыртмактар менен аттан жыгышып, чынжыр менен чырмап коюшкан. Табориттер араба менен тартып жүрүшкөн талаа замбиректерин согушта ийгиликтүү колдонушту. Гуситтердин отряддары чыдамдуулугу, тар-

Гуситтер.

Гуситтердин табору.

типтүүлүгү менен кресттүүлөрдүн аскерлеринен айырмаланган. Элдик аскерди жоокерлердин өздөрү шайлашкан полководецтер башкарышкан. Жакырланган рыцар, тажрыйбалуу жоокер Ян Жижка гуситтер аскерине жетекчилик кылган. Анын жол башчылыгы астында гуситтер Прага үчүн болгон согушта женишке ээ болушту. Салгылашууда Ян Жижка башынан жарадар болуп, сокур болуп калат. Салгылаштарда ал чон тапкычтыкты көрсөтүп, күтүлбөгөн амалдары жана чечимдери менен душмандын шаштысын кетирген. Душмандар Ян Жижканы «Коркунучтуу сокур» деп аташкан. Гуситтер Польша, Венгрия, Германияга чейин жеништүү жортуулдарды жасашты. «Чех уусу» — деп феодалдар менен дин кызматкерлери аташкан табориттердин идеясы бүткүл Европага тарады. Европада дыйкандардын көтөрүлүштөрү башталды.

Гуситтердин курал-жарактары жана арабасы.

Гуситтик согуштун кыймылдаткыч күчтөрү.

Согуштун кыймылдаткыч күчтөрүн шаардык кедейлер, дыйкандар, майда кол өнөрчүлөр, жакырланган рыцарлар түзгөн.

Женилип калышынын себептери

а) Ортозаарлардын чыккынчылыгы;

Кресттүүлөрдүн жортуулдарынын ийгилигинен үмүт үзгөн папа менен император гуситтер кыймылын чехтердин өздөрүнүн жардамы аркылуу басууну чечишти. Алар ортозаарлар менен сүйлөшүп, акы төлөшүп, көп сандаган аскер беришкен.

1434-жылы Праганын чыгышындагы Липанын жанынан ортозаарлар таборчуларга кол салышты. Ортозаарлар өздөрүнүн анткор чегинүүсү менен таборчулардын арабаларын алыстатып, талкалашкан. Туткунга түшкөндөрдү өрттөшкөн.

б) Чех феодалдары менен бай шаардыктардын бийлигинин күч алышы;

г) Таборчулардын куралдарынын жөнөкөйлүгү;

г) Ян Жижка сыяктуу эң мыкты, таланттуу аскер башчысынын жетишсиздиги;

д) Согуш 15 жылга, узакка созулгандыгына байланыштуу элдин алсыроосу ж. б.

Гуситтик согуштардын мааниси

Чех эли 15 жыл бою (1419—1434-ж.) феодалдык эзүү, чет элдик зомбулук жана католик чиркөөсүнө каршы баатырдык күрөш жүргүзүштү. Гуситтик согуш женилип калса дагы, анын таасири бүткүл Европага тийген. Эл католик чиркөөсүнө күчтүү сокку урган. Чехияда чет элдик зомбулук начарлаган. Чех тили мекемелер жана соттон немец тилин сүрүп чыгарган. Гуситтердин алдынкы идеялары Европада эл массасынын феодалдык эзүүгө каршы күрөшүнүн жогорулашына көмөк берген.

Суроолор:

1. Чех мамлекети качан түзүлгөн?
2. Эмне үчүн чех королу Ыйык Рим империясынын императору болуп шайланган?
3. Ян Гус деген ким? Ал эмне үчүн католик чиркөөсүн сынга алган?
4. Таборчулар менен ортозаарлар калктын кайсы катмарларынан турган?
5. Гуситтердин максаттары кандай болгон?
6. Эмне үчүн гуситтер кресттүүлөрдүн армиясын женип турган?
7. Чех эли эмне үчүн Ян Жижканы урмат менен эскершет?
8. Гуситтик согуштун натыйжалары кандай болгон?

§ 21. ФРАНЦИЯ ЖАНА АНГЛИЯ (XI—XIII кк.)

Франциянын биригишинин себептери

1. XI кылымда Франциянын айыл чарбасы көп ийгиликтерге ээ болду. Француз дыйкандары дөңгөлөктүү оор соколорду пайдаланып, саздарды кургата башташты. Ээн жаткан жерлерде жемиш бактары, жүзүм аянттары пайда болду, кыртышты иштетүүдө дыйкандар көп ыкмаларды пайдалана баштады. Түшүм алуу эки эседен ашты. Түшүм көбөйгөн сайын малга жем көбүрөөк болду. Атка каамыт кийгизүү аны пайдалануу мүмкүнчүлүгүн көбөйттү. Өзгөчө атка така кагыла баштаганда ат негизги күч катарында аскер ишинде, жүк ташууда колдонула баштады. Ушуга байланыштуу кол өнөрчүлүк, соода өнүктү. Шаарлар көбөйүп, анда жашаган калктын саны өсө баштады.

2. Париж Франциянын кол өнөрчүлүгү менен соодасынын борбору болуп калган. Эмгектин бөлүнүшүнүн тездешинин аркасында аймактардын өзгөчөлөнүп бөлүнүүлөрү жок бо-

*XV к. чейинки
Франция
мамлекети
жөнүндө
кайталагыла
(§ 4)*

лот. Аларда бири-бири менен соода байланыштырып турган. Бул өлкөнү бириктирүү үчүн шарт түзгөн. Өлкөнүн чарбасына феодалдардын өз ара салгылашуулары жана жолдордогу каракчылык чон зыян келтирген. Франциянын калкынын бардык катмарлары феодалдык бытырандылыкты жоюуга мүдөөлөш болушкан. Күчтүү королдук бийлик гана ээибаш феодалдарды тизгиндеп, өлкөдө тартипти орнотуу алмак эле. Шаардыктар королго кайрылышып, сеньордун бийлигинен кутулуу үчүн күрөш жүргүзүшкөн. Көп шаарлардын калкы ортого акча жыйнап, куралдуу күч топтоп, курал-жарактарды чогултуп, королду колдоп турушкан. Көп учурда король шаардыктарга таянып, көп жеништерге ээ болгон. 3. Королду орто жана кичине феодалдар да колдошкон, себеби дыйкандарды кынк этпей баш ийдирүү күчтүү борборлоштурулган бийликтин колунан гана келмек. Королдук бийликти куралдуу рыцарлар да колдошкон. Алар сеньорлор менен күрөшүүдө запкы жешкен. Рыцарлар королду колдоо менен мансапка, ар түрдүү аскердик наамдарга тезирээк ээ болушкан. 4. Феодалдар дыйкандарга салык өлчөмүн көбөйтүп, жаны алымдарды киргизиш турушкан. Бул дыйкандардын каршылыгын курчуткан. Дыйкандардын көтөрүлүштөрү өлкөнүн кеңири аймактарын кучагына ала баштаган. Дыйкандардын каршылык көрсөтүүлөрүн басыш үчүн феодалдар табына борборлошкон күчтүү бийлик керек болгон. 5. Королдун бийлигин күчөтүүдө чиркөө өтө чон мааниге ээ болгон жана феодалдардын өз ара согуштарынан чиркөө дагы чон жоготууларга учураган. Көп учурларда королдорго кенешчи болуп, чиркөө ишмерлери кызмат кылышкан. X кылымдын акырынан XVII кылымдын акырына чейин Францияда капетингдердин бийлиги өкүм сүргөн. Алгачкы капетингдер баш ийбеген вассалдарды өзүнө каратып, алардын чептерин бузуп, өздөрүн жазалаган. Франция королу Филипп II Августун (1180-1223-ж.). тушунда өлкөнүн аймагы кеңейген. Ал амалкөй, иштерман болгондуктан, душмандарына тымызын түрдө кол салып, амалкөйлүк менен Франция жерин бара-бара көбөйткөн.

Өлкөнү бириктирүү кантип башталган? Робертинг Гуго Капет деген ким болгон, качан король болуп шайланган?

1214-жылы Филипп II Август Франциянын түндүгүндө Бубин шаарынын жанынан душмандарын талкалаган.

Филипп II Август өлгөндөн кийин, өлкөдө королдук бийлик күчөгөн. Король жалпыга тиешелүү мыйзамдарды чыгарып, сот ишин жөндөгөн. Өз ара согуштарга тыюу салган. Королдун буйругу менен жасалган тыйындар өлкөдө соода ишин жеңилдеткен. Ошентип, Франция акырындык менен борборлошкон мамлекетке айланган, борбордук бийлик өлкөнүн бүткүл аймагын өзүнө баш ийдирген.

Франция Филипп IV Сулуунун мезгилинде

Филипп IV Сулуунун тушунда (1285—1314-ж.) Франция аймагы дагы көбөйдү. Королдун аскерлери менен салык жыйноочулардын зөөкүрдүгү Брюге шаарында кол өнөрчүлөрдүн көтөрүлүшүнө алып келген.

Филипп IV Сулуу өлкөдө наркы аз металл тыйындарын чыгарган. Ал Рим папасынын бийлигин четтеткен. Кызматка королдун буйругу менен гана француздар шайланган. Өлкөдө баш аламандыкты жок кылыш үчүн биринчи жолу **Генералдык Штаттарды**¹ чакырып, ага чиркөөнүн, жогорку чөйрөнүн феодалдарын жана ар бир шаардан экиден депутат катыштырды. Бул окуя 1302-жылы 8-апрелде Париждик Кудай Эне соборунда болду. Ошол кезден тартып королдор жаны салык киргизгилери келген сайын Генералдык Штаттарды чакыра турган болуп калышат. Бул жыйын Францияда сословиелик — өкүлдүк монархиянын калыптанышына алып келди. Өлкөнүн бүткүл калкы үч сословиеге бөлүндү.

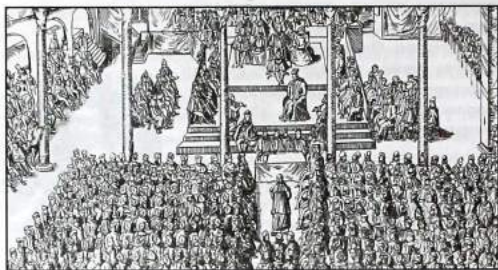

Француз королу Филипп IV Сулуу (Базардын сүрөтү боюнча Франсуа Адольф Брюно Одибрандын гравюрасы, XIX к.)

1214-жылы 27-июлда Бубиндин жанында салгылашууда француздардын англичандарды жеңиши (миниатюрадан фрагмент, Париж, Улуттук китепкана)

¹ Генералдык Штаттар — XIV — XVII кылымдарда феодалдык Франциядагы сословиелик өкүлдүктүн жогорку башкаруу органы.

Генералдык
Штаттардын
кенешмеси
Гравюра (XVI к.)

Дин кызматындагылар биринчи сословие болуп эсептелген. Чиркөө феодалдарынан башка феодалдардын бардыгы экинчи сословиени (дворяндык) түзүшкөн. Дин кызматкерлери жана дворяндар артыкча укуктарга ээ болушуп, королго салык төлөөдөн бошотулган. Калган калктын бардыгы үчүнчү сословиени түзгөн. Үчүнчү сословиеле жетекчилик абалды бай шаардыктар ээлешкен. Король королдук советтин кеңешмесине бай шаардыктарды бат-бат чакырып турган. Бул жыйын борборлоштурулган мамлекеттин саясий өнүгүшүндөгү биринчи баскыч болгон. Себеби королдун бийлиги үч катмардын — чиркөө, ири жана орто феодалдар, бай шаардыктардын колдоосуна таянмайынча башкара албайт эле.

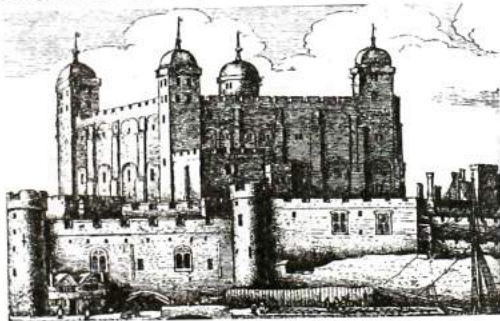
Англиядагы королдук бийлик

1066-жылы Англиянын тарыхында жаңы мезгил башталды. Ушул жылы Нормандиялык (Франциянын аймагы) герцог Вилгельм Англиянын түштүгүндөгү Гастинго деген жеринде англиялыктардын жөө аскерлерин талкалап, англиялык королду кошо өлтүрөт. Англиянын падышалык тагын Вилгельм Баскынчы деген ат менен ээледі. Вилгельмге каршы өлкөнүн түндүгүндөгү дыйкандар өзгөчө каршылыктарды көрсөтүштү. Вилгельм жиберген рыцарлар кыштактарды биротоло өрттөп, тургундарын кырды. Көпкө чейин өлкөнүн түндүгүндө эл жашабай, ээн болуп калган. Вилгельм Баскынчы ири феодалдардын жерлерин тартып алып, ал жерлерди

рыцарларга таркатып берген. Вилгельмдин буйругу боюнча Англияда жашаган тургундарга каттоо жүргүзүлгөн. Дыйкандар көз каранды катарында катталып, жерлердин көбү королдун мергенчилик жайына айландырылган. Нормандиялык жеңип алуу Англияда королдук бийликти күчөткөн жана борборлошкон мамлекеттин түзүлүшүнө негиз салган. Вилгельм Баскынчынын көзү өткөндөн кийин, анын неберелеринин тушунда Англияда жер ээлөөчүлөр, барондор 20 жылга созулган өз ара согушка катышышты. Ошол учурда шаардыктар королдун бийлигин колдошкон. Дыйкандар болсо феодалдарга, дин кызматчыларына жана салык жыйноочуларга каршы узакка созулган күрөшүн башташкан. Алардын көбү өздөрүнүн кожоюндарынан качып кетишкен жана эч коркпостон королдун токоюндагы илбээсиндерди атышкан. Алар эл оозундагы ырларда — балладаларда «Эркин аткычтар» деген ысым менен ырдалып келген. XIV кылымдагы ошол күрөштө атагы чыккан Робин Гуд болгон. Эр жүрөк жана эзилген элдин досу катарында Робин Гуд дайыма байларды жеңип келген.

Генрих II Плантагент король болуп турганда (1154—1189-ж.) Англияда королдук бийлик биротоло бекемделген. Генрих II үч реформаны турмушка ашырган. Ар бир эркин адам жергиликтүү феодалды аттап өтүп, королдук сотко кайрылууга укуктуу болгон. Королдун аскердик күчтөрү чындалган. Жер-жерлерде Генрих II

XI кылымга чейинки Англия мамлекетинин түзүлүшүн кайталагыла. (§ 5)

Вилгельм Баскынчынын доорундагы Тауэр сенили (В. Холлар, гравюра, XVII к.)

шерифтердин бийлигин киргизген. Алар элден салык жыйнап, тартип бузгандарды жазалаган. Жылдан жылга элдин нааразычылыгы күч алып, чон толкундоолорго алып келген.

Боштондуктун улуу хартиясынын кабыл алынышы

Элдин нааразычылыгынын биринчи толкуну Иоанн Жерсиз деген королдун тушунда өткөн. Иоанн феодалдарга каршы күрөшүп, карапайым элден 20 жолу салык жыйнап, Рим папасы менен чатакташып, өлкөнү өтө оор абалга дуушар кылды.

1215-жылы айласы куруган Иоанн калың элдин — барондор, дин кызматчылар, рыцарлар жана шаардыктардын биргелешкен талабына — Эркиндиктин улуу хартиясына¹ кол койду. Хартия барондор, шаардыктар, рыцарлар жана эркин дыйкандарды жазалоодон, мыйзамсыз кызматтардан жана салыктардан, сот чечими болмоюн түрмөгө камоодон, бийлик өкүлдөрүнүн чектен тышкары жасаган мамилесинен коргогон.

Хартия Лондон жана башка шаарлардын эркиндигин тактады. Хартияны иш жүзүндө аткарыш үчүн 25 барондон турган кеңеш түзүлдү. Иоанн Жерсиз өлгөндөн кийин, бийликке анын жаш баласы Генрих III келген. Ал бийликте 56 жыл турду. Англияны Генрих III нүн аялынын туугандары бийлей баштады. Чет

*Шериф
деген эмне?*

Англия королу
Иоанн Жерсиздин
Эркиндиктин улуу
хартиясы (Magna
Charta Libertatum,
1215) (пергамент)

¹ Хартия — англисче «келишим» (лат. «кагаз» деген сөз).

өлкөлүктөр көп жерлерге ээ болуп калышты. Кыялы борпон жана мүнөзү начар Генрих III өлкөнүн акчасын чача баштады. Рим папасынын тилине кирип, ага өлкөнүн кирешесинин үчтөн бирин берди. 56 жылдын ичинде 33 жолу салык жыйнады.

1258-жылы дагы бир жолу салык жыйнаарда барондор, 60 минге жакын куралданган дыйкандар жана кол өнөрчүлөр козголушту. Бул жолу королдун жактоочулары женилишти. Козголоңчуларды жетектеген граф Симон де Монфор Англияны башкарып калды.

1265-жылы өзүнүн бийлигин бекемдөө претинде Монфор биринчи жолу ири дин кызматкерлери, феодалдар, рыцарлар жана шаардыктардын өкүлдөрүн чакырып, жыйын өткөрдү. Жыйын парламент¹ деп аталып калды.

XIV кылымда парламент эки палатага бөлүндү.

Жогорку лорддор палатасында укум-тукуму бай ак сөөктөр жана дин төбөлдөрү кеңеш курду. Төмөнкү обциндер палатасында майда жана орто дворяндар, шаардыктардын өкүлдөрү кеңеш курушкан. Англияда Франциядагыдай болуп рыцарлар менен шаардыктардын арасында өз ара пикир келишпөөчүлүктөр болгон эмес. Англияда королдун бийлигине парламент финансылык көзөмөл жүргүзгөн. Өлкөнүн кээ бир саясий катмарлары сунуштар берүү укугуна, мыйзамдарды чыгаруу иштерине катыша алышкан. Ошондуктан Англияны бекеринен парламенттин башаты деп айтышпайт. Ошентип, XIII—XIV кылымдарда Англияда, андан кийин Францияда сословиелик — өкүлдүккө таянган жекече бийликтин борборлошкон мамлекеттери пайда болгон.

¹ Парламент — французча сүйлөө дегенди билдирет.

Суроолор:

1. Франция менен Англияда XI—XIV кылымдардагы саясий абалдардын негизги айырмасы эмнеде?

2. Францияда калктын кайсы катмарлары королдук бийликти колдошкон? Эмне себептен?

3. Францияда саясий бийликти чындоодо Филипп IVнүн эмгеги эмне үчүн зор болгон?

4. Францияда Генералдык Штаттар кайсы максат менен чакырылган?

5. Генрих Пинн тушууда мамлекетти башкарууда кандай реформалар иш жүзүнө ашырылган?

6. Эркиндиктин улуу хартиясынын негизги мааниси эмнеде?

7. Англиялык парламент кандайча пайда болгон?

8. Генералдык Штаттар менен парламенттин ортосунда окшоштуктар жана айырмалар болгонбу?

§ 22. ЖҮЗ ЖЫЛДЫК СОГУШ.
АНГЛИЯ ЖАНА ФРАНЦИЯ
XIV—XV кылымдарда.

Согуштун себептери, башталышы жана жүрүшү

XIV кылымдын II жарымында Европада узакка созулган согуш болгон. Ал согуш өтө оор болуп, Англия менен Францияны аябай начарлаткан. Согуш тыныгуулар менен жүз жылдан ашуун убакытка созулган жана ошондон улам «Жүз жылдык согуш» деп аталып калган.

Бул согуш эмне үчүн башталган?

Англиялык королдор Францияга тарттырып жиберешкен мурдагы ээликтерин кайтарып алууну каалашкан. Францияда Англиянын Аквитания деген эң чоң ээлиги болуп, ал Англиянын казынасына көптөгөн кирешелерди алып келип турган булактардын бири болгон. Франциянын Фландрия аймагы Англия менен тыгыз экономикалык байланышта эле. Фландриянын шаар тургундары Англиядан жүн алышып, андан калып кездеме токушкан.

Француз королдору Фландрияны өз ээликтерине кошуп алуу үчүн нечен жолу аракеттерди жасашкан, бирок максаттарына жетишкен эмес. Англиялык король Француз королунун туугандарынан болгон, б.а. англиялык король Франциянын королу Филипп IV Сулуунун небереси эле. Филипп IV Сулуунун балдары дүйнөдөн кайткандан кийин (такка Валуа династиясы келген) Францияда түздөн түз мураскорлор калбагандыктан, ал Француз тактысына карата укук дооматын койгон. Мына ушулар жүз жылдык согуштун негизги себептери болгон.

Согуштун жүрүшүндө англиялык аскерлер бир кыйла жеништерге ээ болгон. Англияда атчан рыцарлар жана жөө аскерлер болуп, катуу тартип бар эле. Жөө аскерлердин куралы чоң жаа болгон. Жаа аткычтардын жебелери 600 кадам жерге жеткен, ал эми 200 кадам жерден атканда жебелери рыцарлардын соот-чопкуттарын тешип кеткен. Рыцарлар түз эле королго баш ийген. Аскерлерди король өзү жетектеген.

Франциянын аскерлери болсо рыцарлар менен жалданма жөө аскерлерден турган. Рыцарлар жөө аскерлерди жек көрүшкөн. Француз аскерлеринде биримдик болгон эмес. Ошол себептен алар согуштун алгачкы жүрүшүндө эле чон жоготууларга учураган.

1340-жылы Ла Манш кысыгында Слейс деген жерде англиялыктар француздарды талкалаган.

Кууш кысыкта англиялык аткычтардын таамай атуулары француздардын кемелерин чон жоготууларга учуратты. Бир нече жылдан кийинки башталган согуш Франциянын көп аянтын англичан аскерлеринин басып алышы, дагы бир катар жеништерине алып келди.

Франциянын түндүк-чыгышындагы Кресинин жанындагы салгылашта франциялык тарап 15 рыцарын жана 10 миң жөө аскерин жоготту. Англиянын аскерлери болсо акчага, баалуу буюмдарга ээ болушту. Андан кийин англиялык аскерлер Луаранын түштүгүндөгү Пуатье шаарынын жанында француз аскерлерин дагы бир жолу чон жоготууга учуратты. Жамгырдай жааган жаанын огуна көптөгөн рыцарлар жана жөө аскерлер курман болду. Англиянын аскерлери королду жан-жөөкөрлөрү менен колго түшүрүштү. Француз элинен көп акча жыйналып, королду кулдуктан бошотуп алышкан.

Жакерия

Жүз жылдык согуштун жүрүшүндө француз элинин абалы өтө оордоп кеткен. Салыктын саны, өлчөмү дагы тынымсыз көбөйө берген. Дыйкандарды англиялык жана

Пуатьедеги салгылашууда англиялык аскерлердин жениши (Жана Фруассар хроникасынан иллюстрация; Берлин, Мамлекеттик китепкана)

француздук аскерлер талап-тоношкон. Англиялык аскерлер өлкөдө ээн-эркин жүрүшүп, дыйкандарды мыркаачылык менен кыйнап, зөөкүрчүлүк кылып, кыштактарды өрттөшкөн. Талаалар иштетилбей, жүзүмдүктөр куурап, малдын саны кескин түрдө азайып кеткен. Буга карабастан феодалдар салыктарды убагында төлөтүп алууга көп күч жумшаган. Дыйкандарды «Жак» деп кемсинтишип, «Анкоо жак ит жандуу, ал бардыгына чыдайт», — деп шылдындашчу.

Жазма маалыматтарга караганда дыйкандардын көтөрүлүшү 1358-жылы башталган. Ал тарыхта **Жакерия** деген ат менен белгилүү. Көтөрүлүш стихиялуу түрдө чыккан. 100 миңге жакын дыйкандар көтөрүлүшкө катышкан. Аларга **Гильом Каль** деген дыйкан жетекчилик кылып, дыйкандарды толук тартипке келтирген. Көтөрүлүшчүлөр шаарларды курчашып, көп аймактарды француз феодалдарынан бошотушкан. Чон салгылашуунун алдында феодалдар **Гильом Калды** сүйлөшүүлөргө чакырышып, аны кишенге салышкан. Жетекчисинен айрылган дыйкандарды феодалдар оной эле жеңип алышкан.

Уот Тайлердин көтөрүлүшү

Жүз жылдык согуштун учурунда англиялык дыйкандардын абалы да оордоп кеткен. Феодалдар дыйкандардан акчалай оброк ала башташкан. Шаардыктарга өздөрүнүн азык-түлүктөрүн арзан сатышып, көп зыянга учурашкан. Көп суммадагы акчага дыйкандар эркинди-

Көтөрүлүшчүлөр сепилди курчап алышып, королго коркунуч туудурууда.

гин сатып алышкан. Ошол учурда, Англияны кара тумоо (чума) каптап, жалпы элдин үчтөн бири кырылган. Франция менен согушту улантыш үчүн англиялык королго акча керек болгон. Элден жаңы оор алык-салыктарды жыйнаган. Феодалдык эзүүнүн күчөшү, кедейлерге каршы катаал мыйзамдар жана салыктардын өсүшү элдин кыжырдануусун туудурган. Англияда элдик үгүтчүлөр пайда болгон. Эл ичинде Джон Болл деген үгүтчү, дин кызматчысы өзгөчө кадыр-баркка ээ болгон.

Джон Болл эл арасында үгүт жүргүзүп, феодалдардын зөөкүрлүгүн, епископтордун ач көздүгүн, сот кызматкерлеринин паракорлугун ашкерелеген. Джон Боллду чиркөөдөн ажыратып, бир нече жолу түрмөгө камашкан.

1381-жылы Лондондун түндүгүндөгү бир нече кыштактарда дыйкандар салык жыйноочулар менен королдун кызматчыларына кол салышкан. Аларга Уот Тайлер жетекчилик кылган.

Көтөрүлүшчүлөр балта, айры жана жаа менен куралданышып, топторго бөлүнүп феодалдардын короо-жайларын талкалашкан. Уот Тайлер жүз жылдык согушка катышып, аскер ишин жакшы билген. Көтөрүлүшкө чыккандар Джон Боллду түрмөдөн бошотушкан жана ал көтөрүлүштүн жетекчилеринин бири болуп калган. Көтөрүлүшчүлөр Лондон шаарынын ичине кирип, төбөлдөр, бай кепестердүн үйлөрүн өрттөп, баалуу буюмдарын Темза дарыясына ыргытышкан. «Мени эркиндикке алып

Уот Тайлерди өлтүрүү.

чыгуу аздык кылат, бүткүл Англияны эркиндикке чыгаруу керек», — деп айткан Джон Болл. Король өзүнүн жан-жөкөрлөрү менен Тауэр деген сепилге бекинип алат. Көтөрүлүшчүлөр сепилди курчап алышып, коркунуч туудурат. Үрөйү учкан король дыйкандар менен жолугушууга макул болот.

14 жаштагы король Ричард II көтөрүлүшкө чыккан дыйкандар менен жолугуп, аларга грамота берет. Грамотада Англияда крепостнойлук укукту жана барщинаны жоюуга, эркин соодага уруксат берүүгө, жер үчүн туруктуу өлчөмдөгү акыны бекитүүгө, көтөрүлүшкө чыккандардын бардыгын кечирүүгө убада берген.

Эл королдун жалган убадасына ишенип, Лондондон чыгып кетишет. Экинчи жолу Уот Тайлер башында турган бир кыйла чечкиндүү көтөрүлүшчүлөр король Ричард II менен жолугушат да, талаптарын коюшат. Сүйлөшүүлөр учурунда Уот Тайлерди найза менен өлтүрүшөт. Джон Болл дагы өлүм жазасына тартылат.

Король Ричард II өзү кол койгон грамотадан баш тартты. Миндеген дыйкандар даргага асылып, кыйналып өлтүрүлдү. Бирок, XV кылымда Англияда бардык дыйкандар эркиндикти сатып алышты, жерге төлөө акылары чектелди.

Жанна Д'Арк

Франциянын тарыхында карапайым жаш дыйкан кызы Жанна Д'Арк өзгөчө орунду ээлейт. 18 жашка чыкканда үйүнөн чыгып, душманды жеңерине көзү жетип, эркектин кийимин кийип, эркектердин колунан келбеген ишти баштап, англиялык аскерлерге каршы жоон топ рыцарларга башчылык кылып, Орлеан шаарынын калкына жардамга келди. Ал айыгышкан салгылашууларда амалкөйлүк жана тапкычтык менен душманга катуу сокку уруп, 9 күндөн кийин Орлеан шаарын бошотту.

1429-жыл — Орлеан шаарын курчоодон бошотуу жана француздар үчүн жеништин оту көрүнө баштаган жыл болду. Жанна Д'Арктын катышуусу менен Франциянын эбегейсиз зор аймактары бошотулду. Жаш кыздын эрдиктерин көрө албагандар королдун тегерегине топтолушуп, ага ишенбөөчүлүктү туудурушту. Баатыр кыз аз сандагы аскер менен Парижди ала албай, жарадар болуп калды. Компьен чебинен чыгып, англиялык аскерлер менен салгылашкан учурда, бургундиялыктар Жан-

Жанна Д'Арк
(миниатюра, XI в.)

на Д'Аркты колго түшүрүп, англиянын аскерлерине сатып жиберилген. Жанна Д'Арк бир жылча түрмөдө олтуруп, запкы жеп, азап чекти. Англиялыктарга сатылып кеткен француз дин кызматкерлери Жанна Д'Аркты «Сыйкырчы, ыйык чиркөөгө шек келтирди жана согуштун учурунда эркектин кийимин кийген», - деп айыптап, 1431-жылы 30-майда Руан шаарынын аянтында өрттөп салышты.

Король Карл VII Жанна Д'Аркты куткарыш үчүн эч кандай аракет кылган жок. 19 жылдан кийин Жанна Д'Арктын иши кайра каралып, күнөөлүү эмес деп табылды. XX кылымда Рим папасы Жанна Д'Аркты ыйыктардын катарына кошту.

Жүз жылдык согуштун бүтүшү жана кесепеттери.

Жанна Д'Арк өлтүрүлгөндөн кийин элдик боштондук согуш кулач жайган. Нормандия, Парижде баскынчыларга каршы көтөрүлүштөр чыккан. Көтөрүлүшчүлөр союздар, айрылар менен куралданышкан. Париж баскынчылардан бошотулду. Андан кийин дыйкандар менен шаардыктардын кошууну Нормандия менен Аквитаниянын бошотулушуна алып келди.

Англиялык король Францияга тынчтык келишим сурап кайрылган. Келишимдин шарттары боюнча Француз жеринде англиялыктардын колунда жалгыз гана Кале порту калган.

1453-жылы Аквитаниядагы Бордо шаарынан англиялык аскерлерди француз армиясы сүрүп чыгаргандан кийин 100 жылдык согуш бүттү.

Орлеан шаарын бошотууда Жанна Д'Арктын жеңиши

Жанна Д'Арк жетектеген француздар менен болгон салгылашууда англичандардын жеңиши (Карл VIIIин хроникасы, XV к.; Париж, Улуттук китепкана)

Ошентип, 100 жылдык согуш Франциянын жениши менен аяктады. Согуш өлкөнүн чарбасына зор зыян келтирген. Жүздөгөн кыштактар өрттөлүп, көптөгөн шаарлар бош калган, соода кыскартылган.

Францияда борбордошкон мамлекетти түзүүнүн аякташы

Король Карл VII жалданма туруктуу армияны түзүп, замбиректердин санын көбөйттү. Королдук аскерлерди кармап туруу үчүн бүткүл элге туруктуу салык төлөнө баштады. Феодалдык бытырандылык жок болуп, көпөстөр эркин соода кыла башташты. Шаарлардын саны өстү. Францияда соода кемелери көбөйүп, тышкы сооданын өнүгүшүнө ебөлгө түзүлдү. Борборлошкон мамлекетте жалпы маданият, тил, салт калыптана баштады.

Англиядагы кызыл жана ак розалар согушу.

Англияда өкүлдүк башкаруунун калыптанышы

Жүз жылдык согуш бүтөөрү менен Англияда 1455-жылы Отуз жылдык согуш башталды. Лапкастер уруусунун гербинде кызыл, Йорк уруусунун гербинде ак розанын түспөлү бар эле. Эки уруунун өкүлдөрү айыгышкан катуу салгылашууда бирин-бири кырып жок кыла башташты. Лапкастер уруусунун алыскы тууганы Генрих Тюдор Йорк уруусунан чыккан королдун кызы Елизаветага үйлөнгөндөн кийин согуш токтогон. Королдун гербинде кызыл жана ак розанын сүрөтү кошулган. Генрих VII Тюдор (1485—1509-ж.) мамлекеттик кызматтарга, ишке жөндөмдүү, карапайым адамдарды дайында-

Жанна Д'Аркты туткунга түшүрүү.

Париждеги Жанна Д'Арктын эстелиги

ган. Мамлекеттик казынага салыктардан көп кирешелер түшкөн. Туруктуу армиянын ордуна дыйкандардын жөө кошуну сакталып калган. Генрих VII Тюдордун тушунда парламент ишин уланткан. Король лорддор палатасына өзүнө ишеним көрсөткөн адамдарды шайлаган.

Общиндер палатасындагы рыцарлар жана шаардыктар королдун мыйзамдарын кынк этпестен бекитишип, жаны салыктарды жыйноого уруксат беришкен. Король Генрих VII Тюдор атактуу феодалдарга зор айыптарды жүктөп, казынаны байыткан.

Суроолор:

1. Жүз жылдык согуштун себептерин айтып бергиле.

2. Эмне үчүн Француз армиясы согуштун башында көп жоготууларга учураган?

3. Жүз жылдык согуштун учурунда француз эли эмне үчүн өзгөчө көп запкы жеген?

4. Жакерия согушу эмне үчүн жеңилген?

5. Англиядагы жана Франциядагы дыйкандардын көтөрүлүштөрүнүн кандай окшоштуктары бар?

6. Дыйкандардын согуштары кандай натыйжаларга алып келген?

7. Жанна Д'Арктын эрдигин сүрөттөп бергиле.

8. Борборлошкон мамлекеттердин түзүлүшүн баяндап бергиле.

§ 23. ГЕРМАНИЯ XI—XV кылымдарда.

Айыл чарбасындагы өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшү

Германияда XI кылымдан баштап токойлордун аянты азайып, айдоо жердин аянты көбөйгөн. Айыл чарба техникасы жакшыра баштаган. Дыйкандардын темирден жасаган эмгек куралдары көбөйгөн. Женил соко менен катар дөңгөлөктүү оор соко колдонулган.

Шаарлардын өсүшү азык-түлүккө болгон суроо-талаптардын көбөйүшүнө алып келген. Шаардыктар үчүн тамак-аш азыктарын өндүрүү пайдалуу боло баштаган. Жемиш бактары, огороддор, жүзүмдүктөр көбөйгөн. Дыйкандар кара буудай, зыгыр, кара куурайды көбүрөөк эге баштаган. Түшүмдүүлүк 4, 5 эсеге өскөн. Дыйкан чарбасында уйлар, кой жана өгүздөрдүн саны көбөйгөн.

Өндүргүч күч
деген эмне?
§ (2)

Атка така кагыла баштагандан кийин аны айыл чарбасында пайдалануу кескин түрдө күчөгөн. Ынгайлуу каамытты ойлоп табышкандан кийин атты аскер ишине да, жүк тартууга да колдоно башташкан.

Темир рудасын казып алуу көбөйгөн. Металл эритүү жана иштетүү өркүндөтүлгөн. Темир усталык жана курал жасоо иши өнүккөн. Германиянын калкы кеңир кийимге алымсынбай калышкан. Жүндөн кездеме токуу жайылган. Койлордун жүнүнөн жасалган нооту барабара зыгырдын буласынан жасалган кездемелерди сүрүп чыга баштаган.

Шаарлардын өсүшү

Алгачкы орто кылымдардын мезгилинде Германиянын айыл жерлеринде дыйкандар өздөрүнө керек болгон буюмдарды жана айыл чарба шаймандарын өздөрү жасап алышкан. Кол өнөрчүлүк айыл чарбанын бөлүнгөн эмес. Бирок, дыйкандардын арасындагы маалым адамдар — кол өнөрчүлөр бөлүнүп чыкты. Кол өнөрчүлөр өзүнүн кесибине көп көңүл бөлүп, көбүрөөк буюмдарды жасап чыгара баштады. Кол өнөрчүлөр жасаган буюмдарын азык-түлүктөргө алмаштырган жана сатышкан. Кол өнөрчүлөр эми өзүнүн өнөрү менен оокат кылып кете алган.

Чарбанын өнүгүшү кол өнөрчүлүктүн бөлүнүп чыгышына алып келди. Кол өнөрчүлөрдүн, жасаган буюмдарынын көпчүлүгүн феодал акысыз тартып алган. Ошондуктан кол өнөрчүлөр өзү жашаган жерден качып кетишкен. Алар сатып алуучуларды издеп, бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүшкөн. Алар жолдордун кесилишинде, дарыялардын өткөөлдөрүндө, деңиз гавандарында, монастырлар, сепилдердин жанында отурукташа баштаган. Кол өнөрчүлөр, көпөстөр, королдор, бай төбөлдөр, дин кызматчылары, аймактын башчылары жашаган жерлерде конуш куруп, шаарлардын пайда болушуна өбөлгө түзгөн. Айылдарда элдин санынын өсүшү, түшүмдүүлүктүн көбөйүшү шаарлардын өсүшүнө түрткү болгон. Кол өнөрчүлүктүн айыл чарбасынан бөлүнүп чыгышынын натыйжасында шаарлар өскөн. Улам көбөйүп жаткан калкты бардык буюмдар менен камсыз кылыш үчүн чоң базарлардын пайда болушу, шаарлардын өсө

Шаар кантип пайда болгон? Шаарлардын өсүшү эмне үчүн соодаанын өнүгүшүнө шарттайышына келген?

башташына дагы бир түрткү болгон. Шаарлардын пайда болушу жана санынын өсүшү Европанын маданий-техникалык өсүшүнө алып келди. Германияда шаарлардын көбү Рейн жана Дунай дарыяларынын боюнда пайда болду.

Германиянын шаарлары кичирээк жаралгандыктан борборлошкон мамлекетти түзүүдө чон ролду ойногон. Германия жана Италиядагы шаарлар соода жолдорунун кесилишинде жайгашкан. Шаарларды бай көпөстөр башкарган. Шаар калкы сеньордун бийлиги астында болгон. Сеньор шаардыктарга кепил болуп, алардын граждандык укуктарын коргогон. Шаардын калкы качкын дыйкандардын эсебинен да көбөйгөн. Сеньор шаардыктарга дайыма кысым көрсөтүп турган. Шаардыктар сеньордун бийлигинен кутулууга умтулушкан жана шаардыктар менен сеньордун ортосунда кагылышуулар болуп турган. Сеньордун бийлигинен кутулгандан кийин шаарлар дагы ылдам өсө баштаган. Европанын шаарларында заманга жараша «жаны адам» пайда болду. Ал иштерман, ишине так, жоктон бар кылган, жаны тынбаган адам эле. Кийинчерээк, мындай адамдар улуттук жана европалык рыноктун пайда болушуна зор салым киргизишкен.

Шаар калкы эмне менен кесип кылышкан?

Агрардык мамилелердин эволюциясы¹.

XI—XV кылымдарда герман жерлеринде айыл чарбасында өзгөрүүлөр байкала баштады. Феодалдар кирешелерди көбөйтүш үчүн дыйкандарга оор милдеттерди жүктөөдөн баш тарта башташат. Феодалдар өзүнө тиешелүү жерлерди тын дыйкандарга иштеткенге беришкен. Дыйкандар жердин акысын (рента) төлөшкөн. Кийинчерээк, мындай экономикалык мамилелерди «мейер» деп аташкан.

Батыш жана Ортоңку Германияда басымдуу көпчүлүгүн эркин дыйкандар түзүшкөн. Алар феодалга акчалай оброк төлөөгө өтүшкөн. Бул аймакта эркин дыйкандар ата-бабадан сакталып калган жерге болгон укугун сактап, бекемдеп ала алышкан. Агрардык түзүлүштөгү өзгөрүүлөр герман дыйкандарын эки жикке бөлүнүүсүнө

¹ Эволюция — (лат. wolutio — өөрчүү, өнүгүү) революциядан айырмаланып бир калыпта өнүгүү.

алып келген. Бир нече жер үлүштөрүн топтогон бай дыйкандар колунда жок айылдаштарынын эмгегин ал жерлерди иштетүүдө пайдаланышкан. Кыштактарда жалданып иштеген дыйкандардын саны көбөйө баштаган.

Германиядагы XI—XV кылымдардагы саясий өнүгүүсү

XI кылымда Германиянын саясий өнүгүүсү борбордошкон бийликтин бекемделишине алып келди.

X кылымдын аягында Германияда бардык уруулар жалпысынан немец (дойче) деп атала баштады. Узак убакыт (1024-1125-ж.) Франкон династиясы өкүм сүрдү. Императорлор өзүнүн бийлигин чыңдоодо майда феодалдарга таянган.

Ири немец феодалдары Рим папасы жана бир катар италиялык шаарлар менен союз түзүшкөн. Бул союз немец императорлоруна каршы багытталган. Ири феодалдардын негизги саясаты борбордук императордук бийликти алсыратуу болгон.

Рим папасы Григорий VII менен Герман императору Генрих IVнүн ортосундагы епископторду дайындоо укугу үчүн күрөш көпкө чейин созулган. Григорий VII дин бийлигин бүткүл Европадагы коомдук бийликке таркатып, Генрих IVнү королдук бийликтен ажыраттым деп жарыя салган.

Буга таянып германиялык ири феодалдар король Генрих IVгө каршы көтөрүлүш чыгарышкан. Король папа менен элдешүүгө аргасыз болот. Король Генрих IV өзүнүн жанжөкөрлөрү менен Италияга Каносса сепилине барып, Рим папасы менен жолугушууга аракет кылган. Үч күн бою Генрих IV көйнөкчөн, жылан аяк барып¹ жүрүп, ал папага кирүүгө уруксат алат да, анын тизесине жүгүнүп, жалынып жатып кечирим сурады. Генрих IV Германияга кайткандан кийин ири феодалдардын көтөрүлүшүн басып, күч топтоп, Рим папасы Григорий VIIге каршы жөнөдү. Көп убакыт өтпөй эле папа бекинген шаарга кол салышып, талкалашты. Григорий VII азап-тозокко, ызасына чыдабай, тез эле өлүп калды.

Ушул окуядан кийин епископтор императордун алдында дин кызматчылары тарабынан шайлана баштады.

¹ «Каноссага баруу» деген сөз азыр кемсинтилген келишүүгө баруунун зарылчылыгы деген маанини билдирет.

*Дин кызматынын
курамына
кимдер кирген?*

XII кылымда Германияда мамлекеттик бийлик начарлап, көпкө чейин созулган феодалдык бытырандылык башталды.

Германиянын ири шаарлары өз алдынча башкарууга жетишкенден кийин борбордошкон мамлекет түзүүгө кызыгышкан эмес, себеби соодадан түшкөн кирешенин басымдуу көпчүлүгү мамлекеттин казынасына түшмөк. Германияда дубандык (областтык) экономикалык биргелешүү гана болгон. Мындай байланыш княздар башында турган жер ээликтерине алып келген. Шаарлардын өсүшү, көбөйүшү княздардын кирешелеринин булагына айланып, алардын саясий таасирин күчөттү.

XIII кылымдан немец феодалдары Чыгышка карай баскынчылык саясатын жүргүзө баштайт. Эльба (Лаба) дарыясынын боюнда жашаган славян урууларын кырышып, аман калгандарын саздуу, дөнсөөлүү жерге сүрүшкөн. Кресттүүлөрдүн чабуулдары орус жерлерине чейин жеткен.

1242-жылы 5-майда Тевтон орденинин мүчөлөрүн Чуд көлүндө Новгороддук 20 жаштагы князь Александр Невский талкалаган. Бул Чуд кыргыны деген ат менен тарыхта калган.

Немец калкы басып алган жерлеринде германдаштыруу саясатын жүргүзгөн. «Чыгышка жортуул» саясатын немецтер XX кылымдын I-жарымына чейин улантып келишкен.

Герман жеринде жайгашкан шаарлар өздөрүнүн түндүк германдык Ганза¹ соода союзун түзүшкөн. Ганза союзу Лондон, Брюгге, Берген, Каунас, Стокгольм, Новгород шаарларында кеңселерин негиздепкен.

Германияда саясий бытырандылык мезгилинде Ганза союзу көз каранды саясий күч катарында аракет кылган.

Ганза тышкы саясат майданында Данияга каршы согуш жарыялаган. Ганза союзу 1370-жылдагы Штральзунд келишими боюнча Скандинавиянын түштүгүндөгү бир канча сепилдерди алганы менен Германияда толук бойдон экономикалык жана саясий ордо боло алган жок. Себеби, Ганзага кирген ар бир шаар өзүнүн гана кызыкчылыгын коргогон. Шаарлардын союзу менен рыцарлардын союзу түзүлүп, алар бири-бирине каршы туруп, рыцарлардын жеңиши менен аяктаган.

*Князь деген
ким болгон?*

*Орто
кылымдарда
дин эмне үчүн
адамдарга
чоң таасир
берген?*

¹ Ганза (нем. Hanse — союз, шериктештик) орто кылымдагы немец шаарларынын соода борбору.

XIV—XV кылымдарда Германия жерлеринде борборлошкон саясий бийлик жок эле. Императорго княздар толук баш ийген эмес. Кээ бир учурда рейхстаг (империялык курултай) чакырылып турчу. Рейхстагга жалпы немец жериндеги княздар катышкан. Өлкөдө сот, мыйзам чыгаруу, каржылоо уюмдары болгон эмес. Княздар эки топко бөлүнгөн. Бир тобу императорду шайлоо укугуна ээ болушкан. Аларды курфюрст¹ дешкен, курфюрсттар өздөрү шайлаган император аркылуу өз алдынчалыгын сактап калууга аракеттенишкен.

Карл IV император болуп шайлангандан кийин Ыйык Рим империясынын негизги закону - «Алтын булла» басылып чыккан. Ал документ боюнча княздар сот бийлигин жүргүзүү, салык жыйноо, тыйын чыгаруу, кен байлыктарын иштетүү укуктарын алышкан. Мындан ары герман императору жети курфюрсттун жыйынында шайланып калган.

Ошол эле учурда «Алтын булла» империяны эркин княздардын саясий уюму деп жарыялаган. Княздар Германияда узак убакытка чейин чыныгы кожоюн болушкан.

Суроолор:

1. XI—XV кылымдарда Германиянын айыл чарбасы кандай өнүккөн?
2. Кол өнөрчүлүктүн айыл чарбасынан бөлүнүп чыгышына эмне себеп болгон?
3. Шаар кантип пайда болгон?
4. Агрардык мамиленин өсүшү өлкөгө кандай өзгөрүүлөрдү алып келген?

5. Эмне үчүн жергиликтүү княздар өз алдынчалыгын жоготкусу келген эмес?
6. Ганза союзу герман тарыхында кандай ролду ойногон?
7. «Каноссага баруу», «Чыгышка жортуул», «рейхстаг», «курфюрст» деген түшүнүктөрдү чечмелеп бергиле.

Ыйык Рим империясынын негизги закону - Алтын булла. (1400; Вена, Улуттук китепкана)

Людовик Баварскийдин Алтын печать-булласы (Мюнхен)

¹ Курфюрсттар (нем. кыч-шайлоо, Fürst - княз) «Ыйык Рим империясында» королду шайлоого укуктуу княздар.

§ 24. ПИРЕНЕЙ ЖАРЫМ АРАЛЫНЫН МАМЛЕКЕТТЕРИ XI–XV кылымдарда

Пиреней жарым аралынын өлкөлөрүнүн өнүгүшү христиандардын мусулмандарга каршы күрөшү менен шартталган.

Пиреней жарым аралы арабдардын үстөмдүгүндө.

711—718-жылдары араб баскынчылары Пиреней жарым аралын (түндүгүнөн башкасын) басып алып, Омейяд халифатынын курамында эмират түзүшкөн. Испаниядагы араб мамлекети — Кордова халифатынын башында турган Абдрахман III нүн тушунда (912—961-ж.) бир топ күч алган. XI кылымдын башында арабдардын ээликтери түндүктө Дуэро жана Эбро дарыяларына чейин жеткен, б.а. Испаниянын бир кыйла бөлүгүн ээлеген. Арабдар басып алган ээликтер ислам динин кабыл алышкан жана араб тилин, мусулман каада-салттарын колдонушкан. Мусулман Испаниясында дыйканчылык жана мал чарбачылык өнүккөн. Андалусия жибек жана жүндөн токулган кездемелери менен данкталган. Айнек, тери жана металл иштетишкен. Африка, Багдад халифаты, Италия, Византия өлкөлөрү менен соода жүргүзүшкөн.

Феодалдык коомдун өнүгүшү X кылымдын аягында борбордук бийликти начарлатып, 1031-жылы Кордова халифаты майда көп эмираттарга бөлүнүп кеткен.

*Картадан
Пиреней жарым
аралын чектеп
көрсөткүлө.
Эмне үчүн аларды
арабдар
басып алып,
үстөмдүк кылышкан?*

Кордовадагы
чоң мечиттин
ички көрүнүшү (X к.)
Испан - араб
архитектурасына таа-
сирин тийгизген.

Реконкиста¹

718-жылы арабдарга каршылык көрсөтүү борбору — Астурия королдугу түзүлүп, реконкистага жол ачылган. XI кылымда реконкиста күч ала баштаган. Пиреней жарым аралындагы бардык христиандар душмандарга каршы жалпы күрөшкө чыгышты. Реконкистанын жүрүшүндө феодалдар жаны жерлерди алууга, дыйкандар эркиндикке, шаардыктар ар түрдүү укуктарды алууга умтулушкан. Дин кызматкерлери христиандарды исламга каршы күрөшүүгө, өздөрүнүн таасирин күчөтүүгө чакырышкан. Реконкистага франциялык жана италиялык рыцарлар да катышкан. Реконкистанын жүрүшүндө Пиреней жарым аралынын түндүгүндө Кастилия, Арагон, Наварра королдугу түзүлгөн. Батышында Португалия королдугу Кастилиядан бөлүнүп чыккан. XI—XIII кылымдарда реконкистада эң ири ийгиликтер жаралды. Күрөштүн негизги оорчулугу Кастилияга жүктөлдү, ал 1085-жылы Толедо шаарын ээледі да, бул шаар ушул королдуктун борбор шаары болуп калды. Мусулмандар эки жолу, XI—XII кылымдарда Гибралтар кысыгынын ары жагындагы өздөрүнүн диндештеринен жардам сурап кайрылууга аракеттенишкен, бирок Түндүк Африкалык жаны женип алуучулар реконкистаны узакка токтото алышкан жок. Испаниялык мамлекеттердин бириккен күчтөрү маврларга Лас Навас де Толостун жанында чечкиндүү сокку урду. Испаниядагы маврлардын күчү биротоло начарлады. XIII кылымдын

Реконкиста эмне себептен жүргүзүлгөн? Реконкистага кандай шарттар түрткү берген?

Сеговидегі Альхазар сепілі, 1085-жылы реконкистанын жүрүшүндө Леон жана Кастилиянын королу Альфокс VI көргөнгөн.

¹ Реконкиста (исп. Reconquistar) — кайра тартып алуу дегенди билдирет. VIII кылымда маврлар (арабдар менен берберлер) каратып алган жерди Пиреней жарым аралындагы жергиликтүү калктын VIII — XV кылымдарда кайра тартып алышы.

аягында Испаниянын бүтүндөй аймагында өлкөнүн түштүгүндөгү чакан Гранада эмираты гана арабдык бойдон калды.

Португал королдугунун түзүлүшү

Реконкистанын жүрүшүндө арабдардан бошотулган Португалия аймагы XI кылымдын ортосунда Леон королдугуна өткөн, ал 1143-жылы Португалиянын өз алдынча королдугун тааныган. XIII кылымда Португалия аймагы маврлардан толук бошотулган соң, сословиялык монархия түзүлүп, католик чиркөөсүнүн ролу күчөгөн. Бул мезгилде Португалия эли жана анын маданияты калыптанып, акча-товар мамилелери өнүккөн.

XIV–XV кылымдарда Португал королдору католик чиркөөсүнө таянып, мамлекетти борбордоштуруу саясатын жүргүзгөн. Король Мануэль I башкарган мезгилде (1495—1521-ж) Португалия колониалдык күчтүү империяга айланып, Африка, Бразилия жана Индияны караткан.

Гранаданы багындыруу жана Испанияда борбордошкон мамлекеттин түзүлүшү

Реконкистанын ийгиликтүү жүрүшү көз карандысыз Испания мамлекеттеринин (Леон, Кастилия, Наварра, Арагон королдуктары) биригишин тездеткен. 1479-жылы бирдиктүү Испания мамлекети түзүлгөн. 1492-жылы Пиреней жарым аралындагы мусулмандардын акыркы таянычы болгон – Гранаданы каратып алышты. Бириктирилген Испания королдору – Изабелла менен Ферди-

Вила Викоца, Португал королдорунун резиденциясы (акварел, XXII к.)

Лисабондогу королдун двореци; 1147-жылдан Лисабон Португал королдугуна кирген, 1255-1256-жылдары Португалиянын борбору.

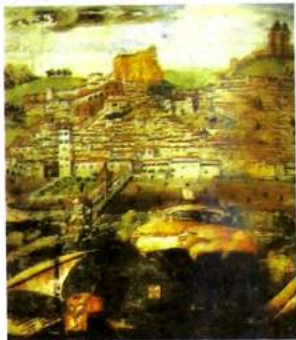
наид ири феодалдардын бийлигин чектейт, феодалдар акча чыгаруу, согуш ачуу укуктарынан ажыратылат. Испанияда абсолюттук монархия калыптана баштайт. Еретиктерди куугунтуктаган инквизиция киргизет.

Испания XVI кылымдын биринчи жарымында борбордук жана Түштүк Американы каратып алып, колониялык империяны түзөт. Америкадан алынып келинген алтын, күмүштөрдүн негизинде Испаниянын экономикасы жогорулаган. Бирок XVI кылымдын орто ченинен баштап, ак сөөктөргө таянган абсолюттук бийликтин калыптанышы, салыктын көп алынышы, өлкөдөгү баа төнкөрүшү, Испаниянын экономикасын начарлаткан. XVI кылымдын экинчи жарымында Испаниянын тышкы саясаты да кризиске учураган.

Суроолор:

1. Арабдар эмне үчүн Пиреней жарым аралын басып алды?
2. Маврлар деген кимдер?
3. Реконкиста деген эмне?
4. Пиреней жарым аралында жашаган элдердин кайсы катмары Реконкистага катышкан?

5. Пиреней жарым аралында кандай христиандык мамлекеттер пайда болду?
6. Реконкиста качан жана кантип аяктады?
7. Реконкистанын мааниси жөнүндө айтып бергиле.

Португалиянын
борбору
Лисабон XVI кылымда
(XVI к).

§ 25. БАТЫШ ЕВРОПАНЫН XI—XV КЫЛЫМДАРДАГЫ МАДАНИЯТЫ

Батыш Европада шаарлардын өсүшү жана борборлошкон мамлекеттин түзүлүшү маданияттын өнүгүшүнө көмөк берген. Алгачкы орто кылымдарга салыштырганда XI—XV кылымдарда мектеп, илим жана искусство алга карай чоң кадам шилтеген.

Мектептер менен университеттердин пайда болушу

Шаарлардын өсүшүнүн натыйжасында соодадан түшкөн кирешелерди эсептөө, шаардык кеңеште иш алып баруу керек болгондуктан, королдук бийликке сабаттуу чиновниктер, соттор, билимдүү адамдар талап кылынган. Шаарларда чиркөөлүк эмес, жеке менчик мектептер¹ ачылган, алар шаардык кеңештердин каражатына күтүлгөн. Жалпы билим берүү орто кылымда калыптана баштаган. Мындай орто мектептин милдетин искусство факультеттери аткарган. Өз алдынча окуу жайы катары жалпы билим берүүчү орто мектеп XVI кылымда гимназия түрүндө ачылган. (Эң алгачкысын 1538-жылы педагог-гуманист И. Штурм Страсбургда негиздеген.) Гимназияларда негизги сабак латын жана грек тилдеринде болгон. Гот жазуусу² колдонулган. Ар кайсы мамлекеттерде орто мектеп ар кандай аталган. Мисалы: гимназия, лицей, колледж ж.б. Орто мектептерде чиркөө мек-

Орто кылымдын башында кайсы маданият үстөмдүк кылып турган?

XII кылымда пайда болгон Европадагы алгачкы жогорку мектептер эмне деп аталган?

Шаардык мектеп
Гравюра (XVI к.)

¹ Мектеп — араб. «мактаб» — кат жазуу турган орун дегенди билдирет. (Латынча *schola* — мугалимдердин жетекчилиги менен жаш муундарды окутуу жана тарбиялоочу мекеме дегенди түшүндүрөт.)

² Гот жазуу — орто кылымда (XII—XVII кк.) латын жазуусунун графикалык түрү. X к. Италияда, XI к. Батыш Европа өлкөлөрүндө колдонулган.

тептерине караганда жазууну, арифметиканы, эне тилди, тарыхты жакшы үйрөтүшкөн, табият таануу боюнча айрым маалыматтарды беришкен. Жалпы билим берүүчү орто мектеп университеттик билим алууга даярдоочу баскыч болгон.

XII–XIII кылымдарда университеттер¹ пайда болгон. Шаардык бийлик менен узакка созулган күрөштө университеттер өзүн-өзү башкарууга жетишишкен, алардын шайланма жетекчилери менен өз соттору болгон. Университеттерде окутуучулар сабактар боюнча бирикмелерге-факультеттерге биригишкен, аларга декандар башчылык кылышкан. Окутуучулар студенттер² менен бирге университеттин башчысын — ректорду шайлашкан. Университеттерде дин окуусун, мыйзамдарды, медицинаны окутушкан. Студенттерге лекциялар окулган, лекциялар диспуттар менен толукталган.

XV кылымда Европада 65 университет иштеген. Париж, Кембридж, Болонья, Оксфорд, Краков, Прага университеттери эң белгилүү болгон.

Орто кылымдардагы илим

Чиркөө илимдин өнүгүшүнө тоскоолдук кылган. «Адам табигаттын сырларын ачып биле албайт, анткени дүйнөдө болгондордун бардыгы кудайдын колунда» деп келишкен.

Университетте лекция угуу (Liber Ethicorum китебинен миниатюра, XIV кылымдын 2-жарымы)

¹ Университет — лат. Universitas — чогуу дегенди билдирет. Ар түрдүү тармак боюнча адистерди даярдоочу жогорку окуу жайы.

² Студент — лат. Studens — ынтызар окуучу дегенди билдирет.

Орто кылымдын маданиятында Европа шаарлары кандай роль ойногон?

Чарбанын өнүгүшү чиркөө окуусу менен байланышы жок билимдердин келип чыгышына алып келген. Дыйкандар жер иштетүүнү жакшыртышып, аба ырайына, жан-жаныбарларга, өсүмдүктөргө байкоо жүргүзүшкөн.

Кол өнөрчүлөр металлдар менен таштардын касиеттерин изилдешкен. Орто кылымдарда астрология жана алхимия сыяктуу илимдер өнүккөн. Астрологдор жылдыздарга карап, келечекти аныктоого болот дешкен. Алхимиктер боёкторду, металл кошулмаларын, дары заттарын алуунун жолдорун ачышкан жана өркүндөтүшкөн. Көптөгөн химиялык приборлорду жасашкан. Шаарларда көз караштары чиркөөнүн окуусуна карама-каршы окумуштуулар пайда болгон.

XIII кылымда Англиялык атактуу окумуштуу Роджер Бекон жашаган, ал байкоолордун жана тажрыйбалардын жардамы менен гана билимге ээ болууга болот деп далилдеген. Илимпоз магнит жебеси жана чонойтуучу айнектер менен тажрыйба жүргүзгөн. Дин кызматындагылар илимпозду катуу куугунтуктаган. Чиркөө илимдин өнүгүшү диндик бийликти бошондотот деп коркуп, алдынкы окумуштууларды куугунтукка алган.

Китеп басып чыгарууну ойлоп табуу

Мектеп окуучулары менен студенттер үчүн окуу китептери керек болгон. Шаардыктар адабиятка абдан кызыгышкан. Кол жазма жолу менен китептерди көбөйтүү элдин керектөөсүн канааттандыра алган эмес.

Прага шаарындагы монастырдын эски китептерди сактоочу жайы (XII кылымда негизделген)

Орто кылымда пайда болгон өзгөчө илимдер кандай аталган?

Англиядагы Оксфорд университети

Париждеги Сорбонна университети

XV кылымдын ортосунда немец **Иоганн Гутенберг** китеп басып чыгарууну ойлоп табат. Ал талыкпаган эмгенин натыйжасында металлдан айрым литерлерди (тамгаларды) куя баштайт, алардан терилген саптарды жана беттерди түзүп, андан кагазга оттиск (көчүрмөсүн) түшүргөн. Ажыратылма шрифти пайдаланып, кандай гана текст болсо да, керек болушунча беттерди терип алууга мүмкүн болгон. Гутенберг басма станогун да ойлоп чыгарган.

1445-жылы И. Гутенберг биринчи басма китепти Германияда чыгарат. Ошондон тартып китеп басып чыгаруу Европага тез тарала баштайт.

Китеп басып чыгарууну ойлоп табуу — адамзаттын тарыхындагы эң улуу ачылыштардын бири болгон.

Ал билимди, илимди жана адабиятты алга жылдырды.

Готика

Готика — герман уруусу готтордун атынан коюлган. Готика стили орто кылымдарда архитектурада (көбүнчө чиркөөдө) кеңири колдонулган курулуш. Орто кылымда батыш Европа өлкөлөрүндө бир катар шаарлар жана чептер готика стилинде курулган. Куруучулардын чеберчилигинен улам жарым тегерек оор шыптар кыйла жеңил жана шуштугуй чатырчалар менен алмаштырылган. Калың-калың дубалдардан турган күнүрт роман храмдарынан айырмаланып, көптөгөн чоң-чоң терезелеринен улам готикалык соборлор жапжарык көрүнгөн. Шуштугуй аркалардын улам кайталануулары, чатырлардын тик капталдары, шиштей учтуу болуп бүткөн бийик мунаралары асманга умтулуп тургандай таасир берген.

Эң чоң готикалык соборлордун мунараларынын бийиктиги 150 метрге жетип, египеттик пирамидалардан да бийик болгон. Соборлордо чиркөө кызматтарынын эле иштери жүргүзүлбөстөн, шаардыктардын чогулуштары өткөрүлүп, диний темаларда театр оюндары коюлуп турган, аларда университеттердин профессорлору лекция окушкан, мамлекеттер ортосунда келишимдерге кол коюлган.

Скульптура

Орто кылымда скульптура архитектура менен ажырагыс биримдикте болгон. Диний темадагы статуяларда алар өздөрүнүн турмушу жөнүндөгү түшүнүктөрүн

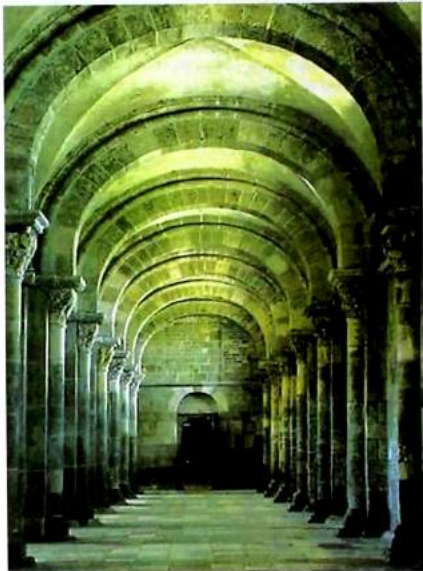
Алгачкы немец китеп басып чыгаруучу Иоганн Фуста Гутенберг (гравюра, 1584; Париж)

Китеп басып чыгарууну ойлоп тапкан адам ким эле?

Шпейердеги собор,
роман стилинде
курулган, Сали
династиясынын
күч-кубатынын
символу.

Роман стилинде
курулган Везаллий
чиркөөсүндү ички
көрүнүшү

Реймстеге собор
(Франция XIII —
XIV к.)

Готика соборунун
ички көрүнүшү.

Сиедеге
готикалы: собор,
2005; Италия.

беришип, адамдын асылдыгын жана жан дүйнөсүнүн туруктуулугун даназалашкан. Чеберлерди өзгөчө эненин балага болгон сүйүүсүн даназалоо кызыктырган. (Батыш Европада аны «Мадонна» деп атаган, бул «менин төрө айымым» дегендикке жаткан.) Романдык статуяларда адамдарды алсыз денелүү жана азапка баткан серт өңдүү кылып, күнүрт тартышса, готикалык статуяларда адамдын турпаты, кийимдин бырышынан дененин түзүлүшү даана байкалып, ар түрдүү кыймылда берилген. Таланттуу чеберлер көп учурда турмушта байкаган нерселерин ишенимдүү көрсөтүүгө жетишишкен.

Живопись

XV—XVII кылымдарда Батыш өлкөлөрүндө готиканы кайра жаралуу искусствосу сүрүп чыгарган. Роман храмдарынын дубалдары «ыйыктар» менен кудайдын өз сыйынып жаткандарды сүрдүү карап турганы чагылдырылган сүрөттөр менен капталган. Бирок готикалык храмдардын дубалдарында живопись сүрөттөрү үчүн орун аз болгон. Зор терезелерди түбүнөн жогору жагына дейре витраждар — кырлары коргошундар менен капталып бекитилген түстүү айнек сыныктарынан жасалган сүрөттөр же оймо-чиймелер ээлеген. Витраждар аркылуу храмдын ичиндеги колонналарга, шыптарга жана астанага жарашыктуу, шаңдуу түс берүүчү жарыктын нурлары түшүп турган.

Китеп миниатюрасы живописстин чон жетишкендиги болгон. Ачык кооз сүрөттөрдө орто кылымдагы адамдын турмушунун бардык жактары көрсөтүлгөн. Көп мезгилдер бою сүрөтчүлөр аралыкты көрсөтүүнү билишпей, алыс менен жакынды бирдей көлөмдө тартышкандыктан миниатюрадагы сүрөттө жалпак болуп көрүнгөн.

Витраждар менен миниатюраларда дыйкандар жана кол өнөрчүлөр көп учурларда иш үстүндө көрсөтүлгөн.

Адабият

Акындар феодалдардын жоокердик эрдиктери жана укмуштуу окуялары жөнүндө бүтүндөй ыр менен жазылган романдарды жана поэмаларды жаратышкан.

Эң атактуу рыцардык поэма «Роланд жөнүндөгү ыр» (1100) орто кылымда жаралган. Анда Роланд башчылык кылган Улуу Карлдын аскерлеринин Испаниядан чегинип келе жатып, Пиреней тоолорунун Ронсеваль капчы-

XIII —
XV кылымда
Батыш Европада
курулган католик
храмдары кандай
аталган?

Антикалык
чеберлерге
караганда орто
кылымдагы
сүрөтчүлөр жана
скульпторлор өз
чыгармаларында
эмнени баса
көрсөтүшкөн?

гайында баскилер (жергиликтүү эл) тарабынан талкала-нышы, граф Роланддын отрядынын баатырдык менен кур-ман болушу баяндалат. Поэмада христиан-баскилер мусулман-маврлар менен алмашылышын, Испанияны басып алуу үчүн жүргүзүлгөн жортуул христиандардын мусулмандарга каршы жүргүзүлгөн согушу катары берил-ген. Роланд тайманбаган рыцарга таандык бардык сапа-ты бар адам катары сүрөттөлөт. Ал жомоктогудай эрдик-терди көрсөтөт жана сеньоруна берген антты бузуу жөнүндө ойлоп да койбостон курман болот.

«Роланд жөнүндө ыр» элдин патриоттук сезими, Францияга болгон чексиз сүйүүсү жөнүндө айтылат. Поэмада мекенине чыккынчылык кылган феодалдар ка-туу айыпталат.

XII кылымда шаарларда адабий чыгармалар пайда боло баштайт. Шаардыктар ыр менен жазылган кыска, күлкүлүү чыгармаларды жакшы көрүшкөн.

Адабий чыгармаларда эзилip, мүнкүрөгөн эл өзүнүн мекенине болгон сүйүүсүн жана феодалдык эзүүгө кар-шы нааразылыгын билдирген.

«Роланд жөнүндө ыр» үзүндү

*Сезген граф, өлүү жакын калганын —
Кучун жыйнап, тура калды бутуна,
Өңү кункуу — окшоп күзгү куурайга.
Кадам шилтеп, тосмо ташты тиктеди,*

*Француздардын
эпикалык поэмасы
эмне деп аталат?*

*Орто кылымда эл
чыгармачылыгында
эң көп дакталган
жана макталган
ким?*

Роланддын Ронсеваль капчыгайында салгылашуусу (миниатюра, Париж, Арсенал китепканасы)

Ада тынча каарданып-булкунуп
 Он жолу ал ага кылыч шилтеди.
 Заң-заң этет кылыч мизи кайрылбай.
 Граф сүйлөнөт: «Кудайым менин, жардам бер,
 Мезгил жетти, дюрандадь¹ сенден айрылмай.
 Биз — экөөбүз далай касты арылттык,
 Биз — экөөбүз кең аймакты багынтык.
 Арсыз душман жаткан алыс коңулда,
 Алар сени албашы керек колуна...»
 Сизди граф — эми өлөр экенин
 Жондон төмөн муздак тердин кеткенин
 Дарман жетпей кадимкидей басууга,
 Көк чөп издейт бир эс алып жатууга...
 Көөдөнүнө койду кылыч, мүйүзүн
 Бетин бурду Испания тарапка —
 Болсун үчүн даана Карл-королго,
 Келгенде ал кайра айланып кол менен
 Жениш менен граф өлгөнүн бу жолдо.

Гуманизм идеялардын жаралышы

Кайра жаралуу доорунда маданияттын негизги маз-
 мунун гуманизм түзгөн. Гуманисттик көз караштарда
 жеке адамдын турмушун жана ан-сезимин чырмаган
 чиркөө идеологиясы четке кагылган. Эркин адамдын
 идеалы даназаланган. Гуманизм феодалдык диний

Граф Роланддын
 өлүмү (миниатюра,
 XIV–XV к.;
 Венеция, Маркиана
 китепканасы)

¹ Дюрандадь — Роланддын кылычы.

идеологияны талкалоодо жана буржуазиялык көз караштын негизин түзүүдө прогрессивдүү роль ойногон жана маданий байлыктардын жаралышына көмөк көрсөткөн. Кайра жаралуу доорунун гуманисттери улуттук аң-сезимдин ойгонушун шарттаган. Бул доордо античтик маданияттын салттары кайра жанданган.

Алгачкы кайра жаралуу искусствосу

Кайра жаралуунун прогрессивдүү гуманисттик маданияттын белгилери театр өнөрүнөн да ачык көрүнөт. Искусствонун бул түрү Италия жана Испанияда көбүрөөк өнүккөн. Бул доордогу театрдын гүлдөп, жеткен чеги Шекспирдин чыгармалары болгон. Музыкада чиркөөнүн таасири начарлап, элдик музыка күчөгөн. Кайра жаралуу доорунун архитектура жана сүрөт өнөрү да орто кылымдын диний идеалдарын четке каккан, адам менен турмушту даназалаган, адамдын эрки менен эс-акылынын күчүнө ишенгендикти билдирген чыгармаларды жараткан. Кайра жаралуу доорунун башталышы жана гүлдөшү Италия менен байланышкан. Бул айрыкча анын адабиятынан ачык көрүнөт. Бул доордогу италия адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрү А.Данте, Ф.Петрарка жана Дж.Боккаччо болгон.

Данте Алигьери — италян акыны. Анын «Ажайып комедия» деп аталган поэмасы орто кылымдагы Италиянын маданиятын, адамдардын тагдырын философиялык жогорку көркөмдүктө көрсөткөн.

Петрарка Франческо — италян акыны. Ал «Менин Италиям» деген лирикасында өлкөнүн бытырандылыгын айыптап, биригүүгө үндөйт. «Махабат» лирикасында орто кылымдык аң-сезим менен дүйнөнү жаныча көрө билүүнүн ортосундагы карама-каршылыкты чагылдырган.

Боккаччо Джованни — италян жазуучусу. Ал «Декамерон» деген чыгармасында католик чиркөөсүн жана дин кызматчыларын шылдыңдаган.

Жотто ди Бондоне — италиялык живописчи. Анын алгачкы эмгектери Ассиздеги Сан-Франческо чиркөөсүнүн фрескаларында, Падуядагы Скровеньи капелласынын росписинде, Санта-Кроче чиркөөсүндөгү Иоани Крестителдин ж.б. капеллалардын росписинде реалдуу дүйнөнү чагылдырууга арналган. Италиянын сүрөт өнөрүндө чындык, адамдын сулуулугу менен күчтүүлүгү даназаланган.

Данте (Санта-Мария дель Фьоре храмындагы фреска)

Ф.Петрарка

Суроолор:

1. Европада XI–XV кылымдарда билим берүү менен илимдин өнүгүшүнө эмне түрткү болгон?

2. Эң биринчи китеп кайсы жылы жана кайдан чыккан?

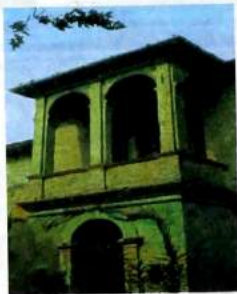
3. Текеттин жана иллюстрациялардын негизинде романдык жана готикалык храмдардын өзгөчөлүктөрүн мүнөздөгүлө.

4. Орто кылымдагы архитекторлор жана скульпторлор өз чыгармаларында кандай ойлорду берүүгө умтулушкан?

5. «Роланд жөнүндөгү ыр» жоокердик парз, рыцардык жана элдик түшүнүктөрдө кандайча чагылдырылган?

6. Эмне үчүн жаңы маданияттын ишмерлерин гуманисттер деп, ал эми алар пайда болгон жана өнүккөн убакты кайра жаралуу деп аташкан?

7. Гуманисттердин көз караштары кандай болгон?

Алгачкы Кайра жаралуу доорундагы италян акыны Франческо Петрарканын үйү

§ 26. БОРБОРЛОШКОН ОРУС МАМЛЕКЕТИНИН ТҮЗҮЛҮШҮ (XV–КЫЛЫМДЫН АЯГЫ XVI КЫЛЫМДЫН БАШЫ)

Орус жерлеринде феодалдык бытырандылык жана анын себептери

Орус жерлеринде XII кылымдын экинчи жарымынан XV кылымдын аягына чейин феодалдык бытырандылык өкүм сүргөн. Феодалдык бытырандылыкты мамлекеттик-саясий уюмдун жаны түрү катарында кароого болот. Бул мезгилде экономикалык жана саясий тармактар өнүгөт. Феодалдык бытырандылыктын учурунда феодалдар Киев мамлекетинен оолактап, өз алдынча болуп, жерлерин балдарына бөлүп берип, княздык жерлердин санын көбөйттү. Ал жерлерге көп сандаган имараттар, чиркөө жана храмдарды салышып, ата-теги бай немелер кооз сарайларды курушту. Ушул учурда кол өнөрчүлөрдүн саны өсүп, алардын жасаган буюмдары кеңири пайдаланылып турду.

Көпчүлүктүн жерлерин байлар, аскер башчылары, чиркөө кызматчылары бөлүп алышып, талап-тоношуп, дыйкандарды өздөрүнө күч менен багындырып, көз каранды кылып алышты. Феодалдар бири-бирине кол салып, зөөкүрчүлүк кылышты.

Феодалдык бытырандылык мезгилинде четтен келген душман орустарды оной-олтоң басып, чаап алып, тынымсыз коркунуч келтирип турду. Чоң княздар кичине княздарды өзүнө баш ийдирип, кызмат кылдырган. Феодалдык бытырандылык феодалдардын кызыкчылыгын өтө коргогон мезгил болгон, себеби, баш-көз болуп, аларды кысымга алган ири мамлекет уюмдары болгон жок. Элден жыйналган салыктар бүтүндөй бойдон алардын колунда калган. Салыктын өлчөмү, саны феодалдардын «алкымына» жараша болгон. Орус княздыктарында натуралдык чарба негизги ролду ойногон.

XIII кылымдын аягында орус жерлеринде 300гө жакын шаарлар болгон, соода өнүккөн. Орус чеберлери жасаган буюмдар Византия, Польша, Чехия, Орто Азия, Түндүк Кавказ жана Болгарияда сатылган.

Орус княздыктары жана алардын өз ара мамилелери

XII кылымдын баш ченинде Киев Русу он беш княздыкка бөлүнүп, алардын ортосунда биримдик болгон эмес. Ар бир княздыкта бийлик княздыктын балдарына

Жыгач жана сөөктөн жасалган көркөм буюмдар

Орус мамлекетинде феодалдык бытырандылык кайсы кылымда башталган?

берилген. Ал эми боярлар, бай адамдардын бийлиги укум-тукумдарына берилбеген. Боярлар княздардын ортосундагы чыр-чатакка азыраак катышып, алардын жортуулдарына ачык түрдө каршылык көрсөтө алышкан эмес. Боярлар менен княздардын ортосундагы пикир келишпестик Орус мамлекетинде көпкө чейин сакталган. Өзгөчө, Новгород, Киев, Галиция жери жана Владимир-Суздалда алда канча курч болгон.

Княздар боярлар менен тирешүүдө өздөрүнүн чарба башкаруучуларына таянып, аларга белек кылып жер беришкен. Дворян катмары ушинтип пайда болгон. Княздар шаардыктарга да кенири таянышкан.

Улуу Новгород

Новгород Киев князынын бийлигин тааныбаган княздыктардын бири болгон. XI кылымда кол өнөрчүлүгү, соода байланыштары кулач жайган, боярлары бар ири шаар болгон. Новгороддун бийлигине анын айланасындагы жерлер жана түндүк-чыгыштагы тайга жерлери баш ийген. Новгород бир нече магистралдуу соода жолдорунун кесилишинде орношкон. Шаардыктардын көпчүлүгү билимдүү болушуп, кайыңдын кабыгына кат жазышкан. (XIII кылымдагы Онфим деген баланын мектеп дептери табылган). Ошол кезде Новгородго Мономахтын небереси Всеволод Метиславич княздык кылган. Ага Новгороддуктар нааразы болушуп, вече чакырышып, князды камакка алышат. Ошол мезгилден тартып эркиндикти каалаган шаар биротоло боярлардын феодалдык республикасы болуп калат.

Киев Русунан биринчилерден болуп Улуу Новгороддун болуп чыгышынын себеби эмнеде?

Биринчи жолу «орус» эли жөнүндө канчанчы кылымда баяндалат

Улуу Новгород.
(1262-ж.)

Киев княздыгы

Мурда Киевдин бийлигинде болгон бардык жерлер андан бөлүнүп кеткенден кийин Киев княздыгы анчалык чоң эмес аймакты ээлеп калган. Киев княздыгын боярлар башкарган. Алар жакпаган княздарды кууп жибергишчү же уу берип өлтүрүп коюшчу, алар Киевдик тактыга өздөрүнө жаккан княздарды отургузушкан. Мындай өз ара чыр-чатактардын негизинде Киев колдон колго өтүп, чыр-чатактар узак убакытка созулган.

Галиция-Волынь княздыгы XII—XIII кылымдарда

Днестр дарыясынын боюнда Галич шаары жайгашкан. Ал жерлер түшүмдүү, бай жерлер болгон. Ярослав Владимирович Осмомыслдын княздык кылган учурунда боярлардын күрөшү күч алган. Кийинчерээк гана Ярослав Осмомысл боярлар менен жарашып, өзүнүн бийлигин бекемдеген. XII кылымдын акырында Галич княздыгы Волынь княздыгы менен биригип калды. Бийликке Роман Мстиславич келди. Анын колунда үч чоң княздыктын аймагы болгондуктан, аянты боюнча Ыйык Рим империясындай болуп калган. Кийинчерээк бийликке Романдын уулу Данилл келген. Боярлар Даниллге өчөшкөндөн кийин, ал аскер кызматындагыларды кенешке чакырып, алардан жардам сураган. Алар жан-дили менен Данилл Романовичти колдогон.

Киевдеги Михаил
Элатоверхтин
чиркөөсү.

Киевдеги
Ионинскийдин
монастыры.

Владимир-Суздаль княздыгы

Бул княздыкта Ростов, Суздаль, Ярослав, Владимир, Юрьев, Дмитров шаарлары пайда болгон. Кучков боярдык кыштагы Москва шаарына айланган. Аймакта дыйканчылыкка ыңгайлуу жерлер көп эле.

XII кылымдын башында Владимир Мономахтын уулу Юрий Долгорукий (узун колдуу Юрий) князь болуп турган кезинде эле дыйкандарды өзүнүн аймагына тартып турду.

Көп жыл бою майда княздар менен күрөшүп, аймактын аянтын кенейткен. Ошон үчүн ал «Узун колдуу» деген атка конгон. Ал Киевдин улуу княздык тактысы үчүн көп жылдарга созулган күрөштөн кийин женишке жетишкен. Бул окуяны майрамдоо үчүн 1147-жылы Юрий Долгорукий өзүнүн жакын адамдарынын бири князь Святослав Ольговичти бояр Степан Кучковдун кооросуна чакырат. Ал жер кийин Москва деп аталат. Бул жыл Москва шаарынын негизделишинин жылы деп белгиленет. Юрий Долгорукий Владимир-Суздаль княздыгына түштүктөн, батыштан көп жерлерди кошту.

Юрий Киевде княздык кылып турган мезгилде баласы Андрей атасынын саясатын улантып, бүткүл орус жерлеринин улуу князынын наамы үчүн далай күрөшкөн.

Андрей Боголюбовский Киев, Новгород, волгалык болгарларга өзүнүн аскерлерин жиберген. Киевди талап-тоногондон кийин, ал жерге бир тууганы князь Глябди дайындаган. Көп убакыт өтпөй эле Глябга уу беришип, өлтүрүп салышкан. Андрей Боголюбовский кудайды жак-

Владимир-Суздаль кремли.

Владимир-Суздаль княздыгындагы Преображенск чиркөөсү. (Жыгач архитектурасы)

шы көргөндүктөн Нерли дарыясынын боюна Покров чиркөөсүн, Владимир шаарынын четине Боголюбово ордосун курдурган. 5 жылдан кийин Андрейдин аскерлери токой, саз, шалбаа менен 8 миң чакырым жүрүшкөн. Жүрүштөрдүн көбү онунан чыккан эмес. Княздар ал жүрүштөргө катышпагандыктан Андрей Боголюбовский көп боярларды жазалаган. Москва шаарынын мурдагы ээлери Кучковдун балдары уюшуп, Андрей Боголюбовскийди түн ичинде кылык менен оор жарадар кылышкан. Андрей балбап болгондуктан, аны зорго өлтүрүшкөн. Бул окуя 1174-жылы болгон. Эки жылдан кийин Юрий Долгорукийдин кичүү баласы Всеволод княздык кылат. Балдары көп болгондуктан, эл аны Чон Уюк (Большое Гнездо) деп аташкан. Орусияда Владимир жана Москваны Иван Грозный жана анын баласы Феодорго чейин Всеволод Чон Уюктун тукумдары бийлик жүргүзгөн. Всеволод Чон Уюктун балдары бири-бири менен аёсуз салгылашкан. 1216-жылы бир туугандар Липицк талаасында айыгышкан кыргын уюштурушту. Салгылашууну жигердүү Мстислав жана Константин утуп алышты. Эл бир туугандардын кагылышууларын айыптаган жана летописке терең кайгыруу менен жазышкан. Чет жерлик баскынчылардын жортуулдары күчөй баштаган мезгилде орус жерлеринде феодалдык бытырандылык өлкөнү коргоого жолтоо болгон. 1185-жылы «Игордун кошуну жөнүндө сөз» чыгармасы жазылган. Ал чыгарма бүткүл орус княздарын биримдикке чакырып, чет жерлик баскынчыларга биргелешип, күрөшүүгө үндөгөн.

*Юрий Долгорукий
Москваны качан
негиздеген?*

Владимирдеги
Дмитриев собору
(XII к.)

Чет жердик баскынчыларга каршы күрөш

1223-жылы 31-майда Крым жарым аралында Калка дарыясынын боюнда биргелешкен орус-кыпчак аскерлери монгол-татарлардын каардуу аскерлери менен жолугушту. Орустарда бирдиктүү аскер башчылыгы болгон эмес. Княздардын ортосунда чыр-чатактар бар эле. Монгол атчан аскерлери кыпчактарга кол салганда, алар бет алды качышкан. Киевдик князь Мстислав Романович өзүнүн көп сандаган жоокерлери менен үч күн добого бекинип жатты. Цубедейдин сөзүнө ишенип, курал-жарактарынан ажырагандан кийин Мстислав Романович калган орус княздары менен кошо кыйналуу менен ажал табышты. Туткунга түшкөн княздардын үстүнө устундарды коюшуп, монголдор өздөрүнүн жеңишинин мааракесин белгилешти. Орус аскерлерин монгол түмөндөрү Днепр дарыясына чейин сүрүп барышты. Андан монгол кошуундары Волганын чыгыш жагындагы талааларда тыныгып, жаны жүрүштөргө даярдык көрүштү. 1237-жылы кышында Чынгыз хандын небереси (Жучинин баласы) Батый 140 миң аскерлери менен орус жерлерине басып кирген.

Рязандын эли башка орус княздарынан жардам сурашты. Эч ким жардам берген жок. Шаардын эли күнүтүнү менен монголдорго каршы салгылашты. Батый улам жаны күчтөрдү салгылашууга киргизип 1,5 күндөн кийин Рязань шаарын биротоло жок кылды. Шаардын тургундарынын дээрлик баарын кырып салышты. Рязандын жанындагы токойлордо жашынып, Евпатий Коловрат монголдорду чоң жоготууларга учураткандыгы тууралуу летописте маалыматтар калган. Коломна шаарынын жанында монгол түмөндөрү орус кошуундарын талкалап, Москваны алып, талап-тоношту.

Волга жана Клязьма дарыяларынын ортосундагы 14 шаарды өрттөп жок кылышты. Миндеген байыркы кол жазмалар, летопистер, кол өнөрчүлөрдүн чеберчилик менен жасаган кооз буюмдары түбөлүккө жок кылды. Кичинекей Козельск шаарынын тургундары монгол баскынчыларына жети жума бою айыгышкан катуу каршылык көрсөтүштү. Шаардын коргонуучуларынын бардыгы курман болгондо гана монгол баскынчылары шаарды алышып, элин толук кырып, шаарды талкалап, жер менен түздөп салышты.

«Игордун кошууну жөнүндө сөз» деген чыгарманын тарыхый мааниси эмнеде?

Калкадагы салгылашуу качан болгон?

Орус аскерлеринин курал-жарактары (XIV к.)

Орус мамлекетин монгол-татарлар кайсы жылдарда басып алган?

Кол өнөрчүлөрдү Батый Монголиядагы Керулен дарыясынын боюна сарай салдырууга айдатып жиберди.

Андан кийин Переяслав, Киев, Галич-Волынь княздыктарын талкалады. Эми монгол аскери үчүн Европага жол ачылды. Орус жерлеринен Новгород, Псков, Полоцк, Минск жерлери гана монголдордун кыргынына дуушар болгон жок.

Батыйдын түмөндөрү орус жерлерин багындырууда алысрагандыктан, Европаны каратып ала алган жок. Монголдун эзүүсү орустардын чарбасын, маданиятын артка тартты. Монголдордун саясий, диний, экономикалык үстөмдүгү орус элинин көкөйүнө тийди. Орус жергесинде кол өнөрчүлөрдүн саны кескин кыскарды.

Аман калгандары түндүк жерлерге ооду. Карапайым элдин абалы өтө оор болду. Орус княздарынын ыйкыткысынан пайдаланып, аларды Алтын Ордонун борбору Сарай-Батуга чакырышып, салык жыйноого жарлык беришкен. Монгол эзүүсүнөн орустар 1480-жылы гана бошоно алышты. 1240-жылы орус жерлерине швед феодалдары да чон күч жыйнап, Нева дарыясына чон кемелер менен сүзүп келишти. Ошол кезде Новгороддо Всеволод Чон Уюктун небереси 18 жаштагы Александр князь болуп турган. Тайманбаган аскер башчы Александр шведдерге капысынан кол салып, шведдердин аскерлерин талкалайт. Шведдердин аскер жетекчиси Биргердин бетине Александр кылыч менен тамга баскан. Бул эрдиги үчүн Александрга эл Невский деген ардактуу ысымды берген. 1242-жылы 5-апрелде Чуд көлүнүн жанында Александр Невский немец рыцарларын күтүп кала алган. Салгылашууну таланттуулук менен уюштургандыктан, немец рыцарлары женилишти. Оор жарактуу рыцарлар муз үстүндө салгылашкан. Муз жарылып, рыцарлардын көбү чөгүп кетишкен. Аман калган рыцарларды жети чакырымга чейин кубалап барышкан. 50 рыцар туткунга алынган. Ошентип, Новгород менен Псков орус тарыхынын өтө оор учурунда өз алдынчалыгын сактап кала алган. Орус элинин жүрөгүндө Александр Невский өзгөчө орун ээлейт. 1725-жылы 21-майда жана 1942-жылы 29-июлда анын урматына аскер жетекчилерин сыйлаш үчүн Александр Невский ордени чыгарылган.

Ошондой эле 1410-жылы 15-июлда Польша жери Грюнвальдда Тевтон орденинин рыцарлары менен поляк-литва-орус жоокерлеринин ортосунда чоң салгылашуу болот.

Александр Невский (Кориндин сүрөтүнөн)

Тевтон орденинин рыцары

Салгылашуунун учурунда жакшы даярдиктан өткөн, замбирек менен куралданган Тевтон орденинин рыцарларына Смоленск, Витебск, Полоцк жерлеринен келген орус жоокерлери, польшалык атчандар туруштук берген.

Польша королу Владислав II Ягелло командалык кылган аскерлер улуу магистр Ульрих Фон Юнгинген башкарган Тевтон орденинин рыцарларын Грюнвальдда талкалаган. Бул катуу сокку Тевтон орденинин рыцарларынын чыгышка агрессиясын токтоткон. Ошентип, Грюнвальд салгылашуусу орто кылымдардагы Европада эң ири салгылашуу болуп эсептелет. 1960-жылы Грюнвальд салгылашуусу өткөн жерге Польша өкмөтү эстелик тургузган.

Грюнвальд салгылашуусунун 535 жылдыгына чыгарылган белги

Орус мамлекети менен Алтын Ордо

Алтын Ордо менен Орус мамлекетинин ортосунда мамилелер өтө татаал болгон. Алтын Ордо орус жерлерин өзүнүн аймагына кошкон эмес. Алтын Ордонун борбору Сарай Бату шаарын 1254-жылы Волга дарыясынын куймасы Ахтубанын жээгине курушкан. Алтын Ордого монголдор басып алган жерлер кирген. Монголдордун түзгөн империясы Орус жерлерине караганда экономикалык жактан төмөн болгон. Алтын Ордо улустарга бөлүнгөн. Батыйдын бир туугандары империянын негизги кызматтарын ээлешкен. Чыгыштагы жерлер Көк Ордо, батыштагы басып алган жерлер Алтын Ордо деп аталып, Орус мамлекетинен салык жыйнап турган. Орус княздары Алтын Ордо менен мамилелерин бузбай,

Грюнвальд

салык төлөп турушкан. Орус чиркөөсү да өзүнүн буюмдарын коргоого ордодон кепилдик алгандан кийин, орус княздарынын саясатын колдоп, монголдор менен жакшы мамилелерди түзгөн.

1262-жылы Орус мамлекетинин түндүк-батышындагы шаарлардын калкы монголдорго колдоо көрсөткөн орус княздарын өлтүрүшүп, көтөрүлүш чыгарышкан. Ордо көтөрүлүштү баса алган жок.

Жыл өткөн сайын Алтын Ордону кыпчактар бийлеп, мусулман дини негизги ролду ойноп калды.

Москва княздыгынын күч алышы.

XIV кылымдан Москва княздыгы күч ала баштайт. Княздыкка Коломна, Можайск, Переяславль-Залесский кошулат. Москванын князы Иван Калита (1325–1340-ж.) орус жерлеринен салык жыйноого хандан жарлык алат. Жарлык алуу менен Москва княздыгына жана башка орус жерлерине ордонун кол салуусун узакка чейин токтоткон. Иван Калитанын небереси Дмитрий Иванович (1359-1389-ж.) Москва княздыгын башкарып турганда калган орус жерлеринен атаандаштарын жок кылат. Москва княздыгы Алтын Ордонун үстөмдүгүнөн кутулуш үчүн даярдык көрө баштайт.

1378-жылы Рязань жеринде Воже дарыясынын боюнда москвалык аскерлер мырза Бегич жетектеген ордонун баскынчыларын талкалап салышты. 1380-жылы Мамай хан Ордонун бардык колун жыйнап, орус жерлерине бет алды.

Кимдер 1240-жылы Невада салгылашкан?

1242-жылдагы немец рыцарлары менен орустардын ортосундагы салгылашуу эмне деп аталат?

Муз үстүндөгү салгылашуу качан болгон?

Грюнвальд салгылашуусунун славяндар жана литвалыктар үчүн кандай тарыхый мааниси бар?

1960-жылы Грюнвальд салгылашуусу өткөн жерге тургузулган эстелик

Орус кошуундарына Дмитрий Иванович башчылык кылып, Куликова талаасында душмандарын тосуп алышты. Орус кошуундары Дон дарыясынан өткөндөн кийин көпүрөнү Дмитрий Иванович буздуруп салган. Донго Непрядва дарыясы куйган жерге орус кошуундары тизилишти. Оң жана сол жагынан дарыялар болгондуктан, монгол баскынчылары түз чабуул жасоого мажбур болушту. Смолка дарыясынын боюнда токойдо буктурмадагы атчандарды Боброк-Вольнец жана Серпухов князы Владимир Андреевич жетектеп турду. 1380-жылы 8-сентябрда орто кылымдардагы эң чоң салгылашуулардын бири Куликова талаасында болду. Монголдор салгылашуу башталганда орустардын алдынкы аскерлерин кырып салышты. Чоң полктун аскерлерине монгол баскынчылары кирип барганда, алар туруштук беришти. Анда Мамай өзүнүн атчандарын сол жактан чабуулга жиберди. Монгол атчандары орустардын оң колунун катарына киргенде, буктурмадагы орус атчандары капасынан катуу сокку урду. Монголдордун атчандары артка чегинип, өздөрүнүн жөө аскерлерин ат менен тепсе тишти да, баш аламан кача баштады. Орус аскерлери жапырт чабуулга өтүштү. Аз сандагы аскер менен Мамай Крым хандыгынын аймагына кире качып, кийинчерээк ошол жактан ажал тапты.

Куликова талаасында миндеген мыкты, тандалган орус жоокерлери набыт болду. Алар кол өнөрчүлөр, дыйкандар, шаардыктар эле. Куликова талаасындагы жеңиш Москва княздыгынын бүткүл орус жерлерин бириктирүүчү борбору катарында маанисин тастыктады.

Дмитрий
Донской

Куликово
талаасындагы
салгылашуу

Көрүнүктүү уюштургуч жана аскер башчысы катарында өзүн көрсөтө алган Дмитрий Ивановичке Донской деген наам берилди. Салгылашуу учурунда Дмитрий Иванович жөнөкөй жоокердин жарак-жабдыгын кийип, катарда салгылашып, оор жарадар болгон.

Алтын Ордодо бийлик Токтомушка өткөндө, ал Москвага чоң жортуул жасады. Рязандык князь Олегдин чыккынчылыгы менен Токтомуштун түмөндөрү Москваны курчап алды. Ал мезгилде Дмитрий Донской жаны аскер топтоого, түндүк орус жерлерине кеткен. Үч күнү москвалыктар Токтомуштун түмөндөрүнүн чабуулдарына туруштук беришти. Токтомуш шаарга кирип, бүтүндөй калкты кырып, Москваны өрттөп салган. Миндеген кол жазма китептер күлгө айланды. Москванын тегерегиндеги жерлерди тоноп жатканда Дмитрий Донскойдун жакындап калганын угуп, Токтомуш ордого шашылды. Эми Москва башында турган орус жерлери туруктуу өлчөмдөгү салыкты ордого төлөй баштады. Мындан ары жарлык дайыма Москва княздарынын колунда калды. Өлөрүнүн алдында Дмитрий Донской бийликти улуу баласы Василий Дмитриевичке (1389—1425-ж.) берди.

Бирдиктүү Орус мамлекетинин түзүлүшү жана чыңдалышы

Дмитрий Донскойдун тукумдары орус жерлерин Москвага кошуу саясатын уланта беришти. XIV кылымдын аягында Муром, төмөнкү Новгород княздыктары, Түндүк жана Волга боюндагы элдер, Ярославль жана Ростов

Улуу Москва княздыгынын князы Василий Дмитриевич (1389-1425)

Күмүш акчалар

Куликова талаасындагы салгылашуунун тарыхый мааниси кандай

Куликова талаасында салгылашуунун женишинин урматына тургузулган эстелик

Куликова талаасында салгылашуунун женишин майрамдоо

княздыктары Москвага кошулду. Кийинчерээк Новгород феодалдык республикасы жоюлуп, боярлардын мүлкү, жери борбордук дубандарга көчүрүлдү.

1480-жылы Чоң Ордонун ханы Ахмат хан польшалык-литвалык король Казимир IV менен келишим түзүп, орус жерлерине чоң аскердик күч менен кирип келди. Иван III ушул учурда Крым хандыгы Менгли — Гирейди Казимир IVгө караган Украина жерлерине чабуул жа-соого ынандырды.

Ахмат хан жетектеген Чоң Ордонун түмөндөрү Угра дарыясында бир ай бою кыймылдабай турду. Дарыянын бул бетинде орус аскерлери согушка толук даярдыкта турду. Ордолуктан коркуп, дарыядан өтүүгө даай алган жок. Ушинтип, 1480-жылы монгол-татар баскынчыларынын орус жерлериндеги эзүүсүнүн күнү бүттү. Орусия көз каранды эмес мамлекет болуп калды. Ага Тверь, Пеков княздыгы кошулуп, улуу князь Орусия мамлекетин Боярдык Думанын жардамы менен башкарган. Улуу княздын бийлигин калктын бардык катмары, христиан чиркөөсү да катуу колдогон. Бүткүл Россияга бирдей администрация, сот мекемелери киргизилген.

1497-жылдагы Судебникти түзүү чоң мааниге ээ болгон. Судебник дыйкандар үчүн Юрьев күнүнө чейин бир жума мурун же бир жума кийин кожоюнуна кетүү укугун белгилеген. Юрьев күнү талаа жумуштары бүткөндө 26-ноябрга туура келген. XVI кылымдын башында Орусия борборлошкон, бирдиктүү мамлекет болуп калды. Бул өлкөнүн чарбасы жана маданиятынын өнүгүшүнө шарт түздү.

Орус мамлекетинин маданияты

Орус эли дүйнөлүк маданиятка чоң салым киргизди. Жүздөгөн жылдар мурун эле адабияттын, сүрөт искусствосунун жана курулуштун өлбөс-өчпөс жаркыраган эстеликтерин жараткан.

Элдик маданияттын үлгүлөрү катарында ырлар, жомоктор, макал-лакаптар, табышмактар жана башкалар эсептелет. Элдин арасынан чыккан кол өнөрчүлөр жыгачтан, таштан оймо-чиймелерди, кооз буюмдарды жасашкан.

XIII кылымда таш курулушу кайрадан жанданган. Куликова талаасындагы кандуу салгылашууга арналган

Иван III
Васильевич

Иван III нун
мамлекеттик
мөөрү, (1497)

*Москваны хан
Токтомуш
кайсы жылы
өрттөгөн*

«Задонщина», «Мамай салгылашуусу тууралуу айтыш» чыгармалары жаралган.

Владимир, Суздаль, Звенигород, Москва шаарларында храмдар курулган. Андрей Рублев, Феофан Грек, Кара Симеон, Кара Даниш жана башкалар тарткан иконалар жекече адамдын ички дүйнөсүн өтө чеберчиликте көрсөтөт.

Аталган сүрөтчүлөр Москва жана Новгороддогу чиркөөлөрдү фрескалар менен кооздошкон. Үч периште-уландын сүрөттөрүн тарткан Андрей Рублев өзүнүн чыгармасында жөнөкөй адамдардын ойго шыктануусун жана өтө маанилүү, татаал маселелерди чечүүгө даяр экендигин бере алган. Учурда бул сүрөт мамлекеттик Третьяков сүрөт галереясында сакталып турат.

Иван Калитанын тушунда башталган Москва Кремлинин курулушу Иван III нүн мезгилинде уланытылып, Василий III нүн тушунда (1505-1533-ж.) аяктады. Куруучулар Москванын чиркөөлүк таш курулушунда Киев, Новгород, Владимир, Переяслав, Залесский эски орус шаарларынын бай тажрыйбасына таянышкан. Барган сайын Москва орус жерлеринин маданий борборуна айланды.

Василий III
Иванович

XIV-XV кылымдарда орус маданиятынын өнүгүшү кандай мааниге ээ болгон?

Князь Василий Ивановичтин мезгилиндеги Москва кремли (гравюра, XVI к.)

Суроолор:

1. Эмне үчүн феодалдык бытырандылык пайда болду?
2. Феодалдык бытырандылыктын Орус мамлекети үчүн кандай кесепети болгон?
3. Орус княздары эмне үчүн бири-бири менен тирешкен?
4. Орус жерлеринин башкаруусунда кандай өзгөчөлүктөр болгон?
5. Эмне себептен орус жерлерин бириктирүүдө Москва княздыгынын мааниси жогорулаган?
6. Москванын негизделиши жөнүндө аңгеме түзүлө.
7. Орус жерлеринин үстүнө Алтын Ордонун бийлиги кандайча уюштурулган?
8. Эмне үчүн монголдордун үстөмдүгү бүткүл орус элинин биригишине түрткү берген?
9. Александр Невскийдин аскер башчылык чеберчилиги жөнүндө баяндама түзүлө.
10. Грюнвальд салгылашуусундагы элдердин эркиндиги, достугу жөнүндө аңгеме түзүлө.

11. Куликова салгылашуусундагы жеңиштин мааниси эмнеде болгон. Дмитрий Донской жөнүндө аңгеме түзүлө.

12. Вирдиктүү борборлошкон орус мамлекетинин түзүлүшүндө кандай обөлгөлөр болгон?

13. Иван III жана Василий IIIнун мамлекеттик ишмердүүлүгү жөнүндө баян жазгыла.

14. Орусия мамлекети үчүн 1497-жылкы судебиниктин кандай мааниси бар?

15. Байыркы орус жерлериндеги маданияттын өнүгүшү кандай багытта жүргөн?

16. Улуу Новгороддун өнүгүшү, маданияты эмне үчүн обочолонгон?

17. XIV-XV кылымдарда орус маданиятынын өнүгүшүнүн негизги мазмуну эмнеде?

18. XIV-XV кылымдарда орус маданиятынын дүйнөлүк мааниси эмнеде?

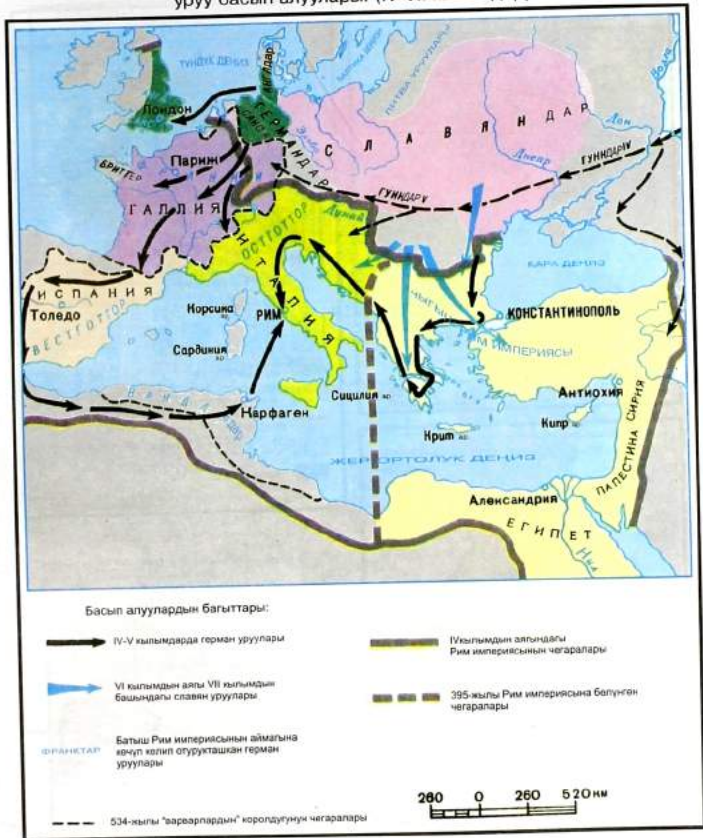
19. Улуу орус сүрөтчүлөрү жөнүндө аңгеме түзүлө.

Москва кремлинин
Успенск собору

Георгий собору
(1230-1234)

Рим империясы, славян жана герман уруу басып алуулары. (IV-VII кылымдар)

Франк империясынын түзүлүшү жана анын кыйрашы

а. Франк королдугунун түзүлүшү.

б. XIII кылымдан аңгы IX кылымдын башындагы Франктардын жерги алуулары.

в. Франк империясынын бөлүнүшү.

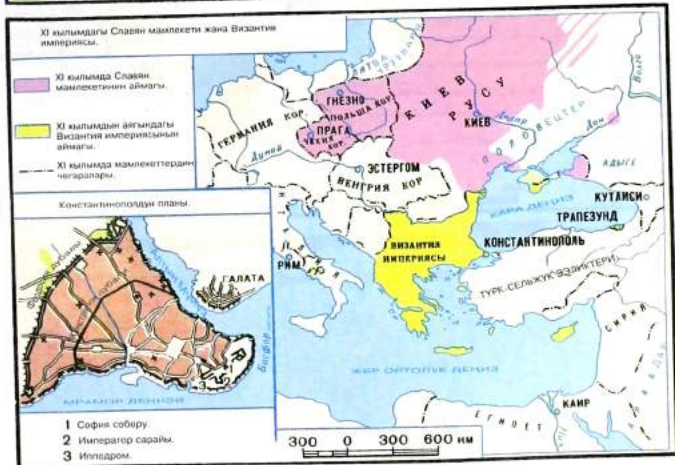

- а. Франктардын VII кылымга чейинки жашаган аймагын жана алар басып алган жерлерди көрсөткүлө.
- б. Картадагы жебелер (строкталар) эмнеги билгизет? Роланддын отряды курман болгон жерди тапкыла.
- в. 843-жылдагы жана XI кылымдын башындагы мамлекеттердин чегараларын салыштыргыла (7 картаны кара). Эмне өзгөрдү?

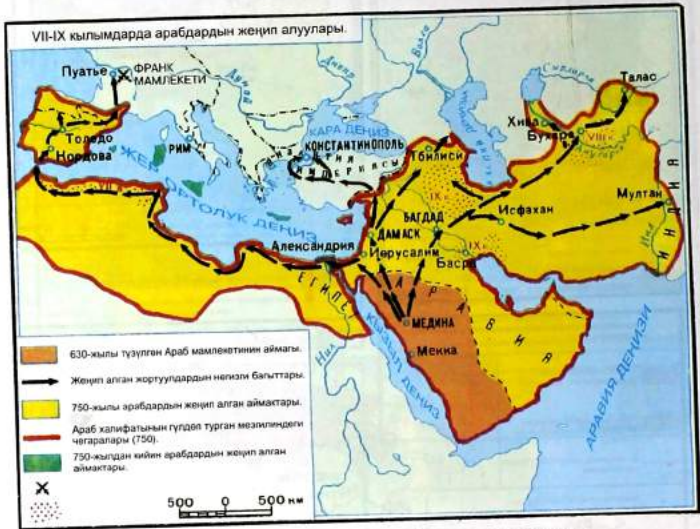
Византия империясы жана славяндар (VI-XI кылымдар)

Болгар падышачылыгынын кеңейишинин мөжгүлүн көрсөткүлө.

Араб халифаты

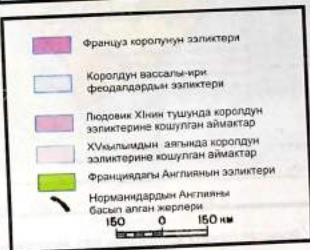
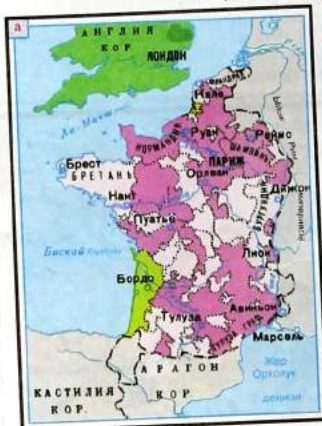
Халифаттагы ири элдик көтөрүлүштөр болгон райондорду картадан тапкыла.

Араб халифатынын кулашы

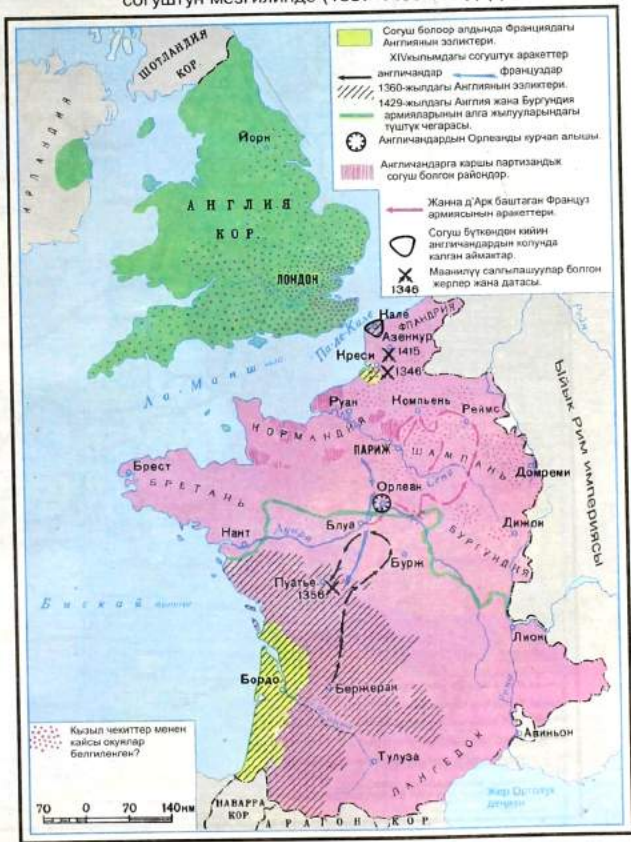

Франктар согушта арабдардын алга жылууларын токтотушкан ордун картадан көрсөткүлө.

Франциянын биригиши

Англия жана Франция жүз жылдык согуштун мезгилинде (1337-1453-жылдар)

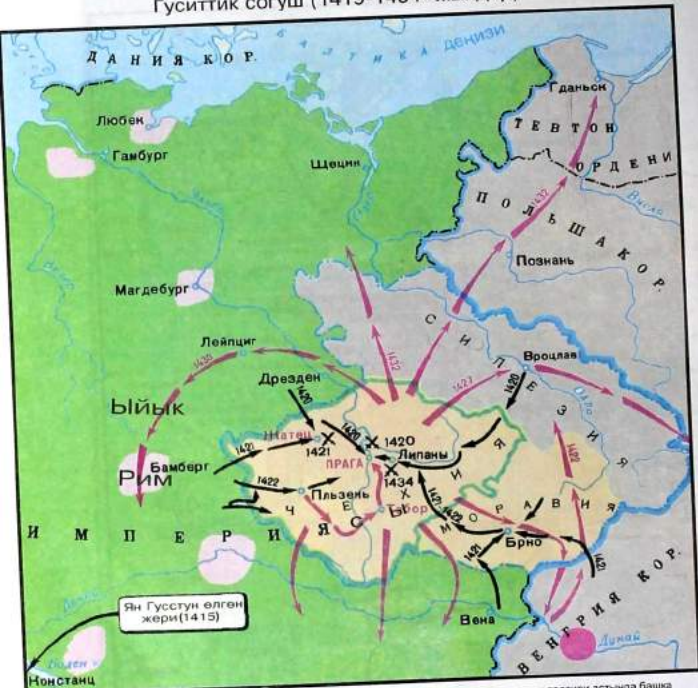
ХІ кылымдын аягы ХІІІ кылымдын башындагы

Еуропадагы кресттүүлөрдүн жортуулдары

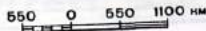

Гуситтик согуш (1419-1434- жылдар)

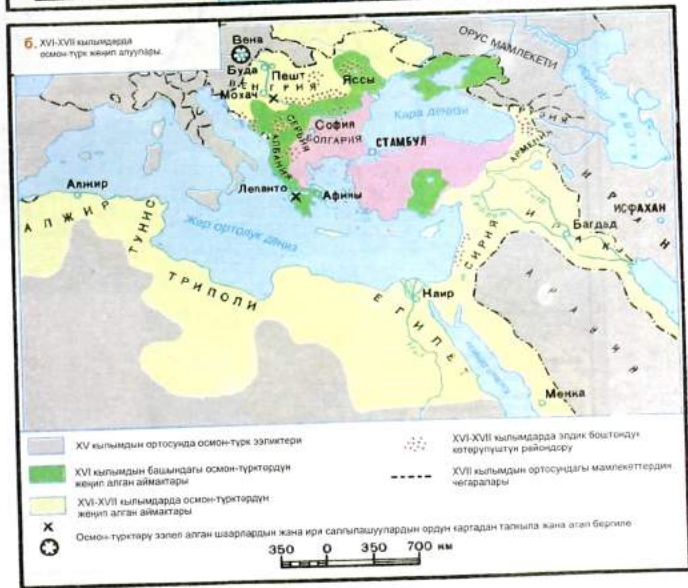

- Табор** Гуситтик кыймылдын негизги борборлору
- Гуситтерге каршы кресттуулордун жортуулу
- 1420- жылы Праганы коргоого жардам көрсөтүү үчүн Ян Жижка башындагы табориттер жортуулу
- Табориттердин чет элдик жортуулдарынын негизги багыттары.
- 1420 Маанилүү согуштардын жылдары жана жерлери.

- Гуситтер кыймылынын таасири астында башка өлкөлөрдө революциялык чыгуулардын райондору
- XIV кылымдын башындагы Чех королдугу
- XV кылымдын башындагы Чех королдугунун чегарасы
- Чехиянын өзүнүн чегарасы
- "Ыйык Рим империясынын" чегарасы

Осмон империясы (XIV-XVII кылымдарда)

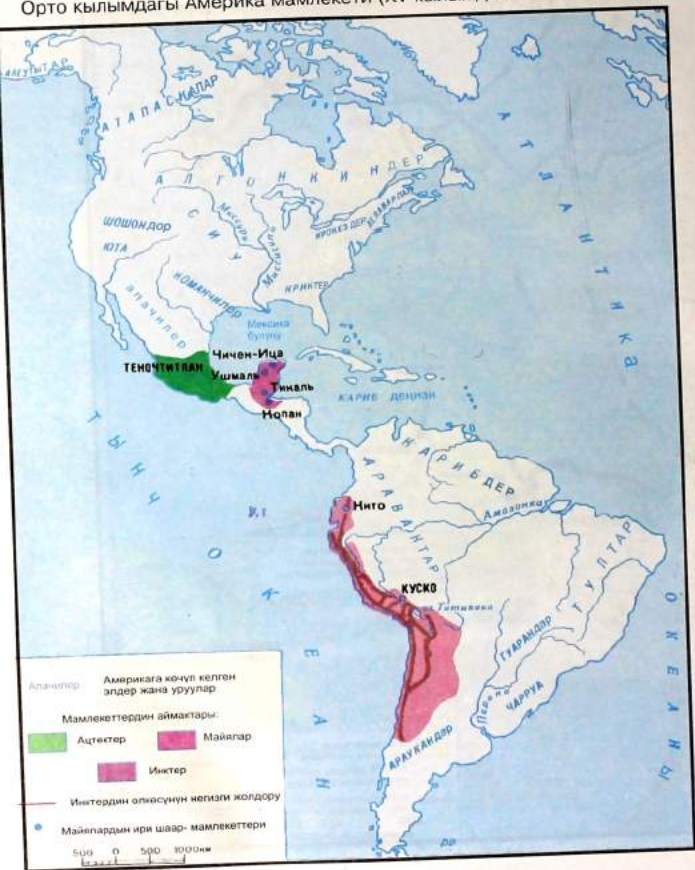

Индия жана Кытай XI-XVI кылымдарда

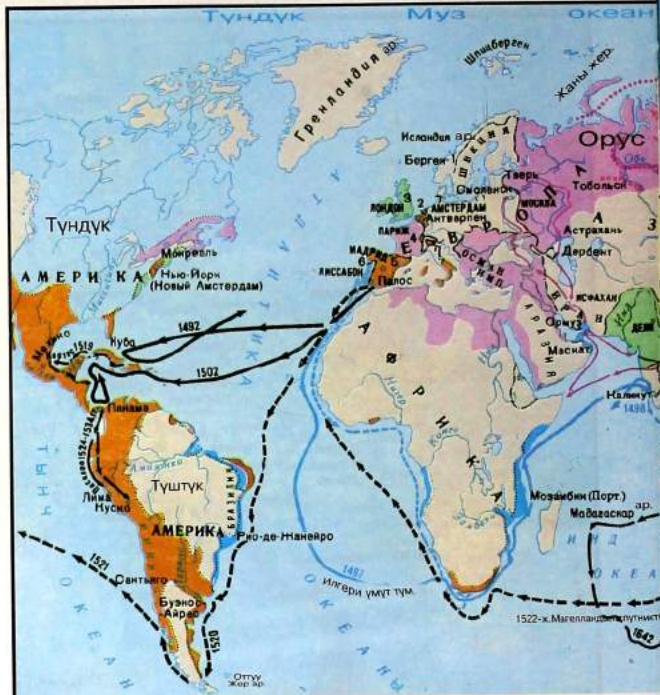
Орто кылымдагы Америка мамлекети (XV кылымдын аягына чейин)

XII-XVI кылымдарда Европадагы маданияттын негизги борборлору

XV-XVII кылымдардын ортосундагы географиялык

XV-XVII кылымдардын ортосундагы саякаттардын маршруттары

- ← Афанасий Никитин (1466-1472)

← Бартоломео Диаш (1487-1488)
(Инд океанына ачылган жолдор).
- ← Христофор Колумб (1492-1493-жылдар жана 1502-1504-жылдар)
(Америку ачуунун башталышы).

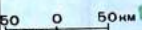
← Васко да Гама (1497-1499)
(Индияга деңиз жолунун ачылышы).

Ачылыштар жана колониялык басып алуулар

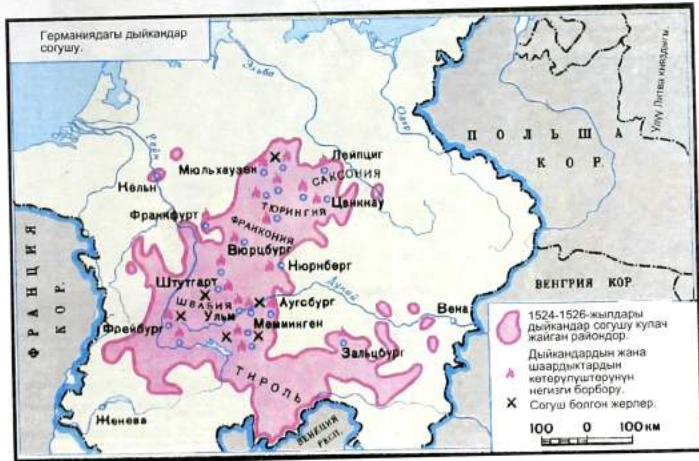
XVI кылымда Англияда капиталисттик өнүгүүнүн башталышы

"Жеңилбес армаданын" жолу.

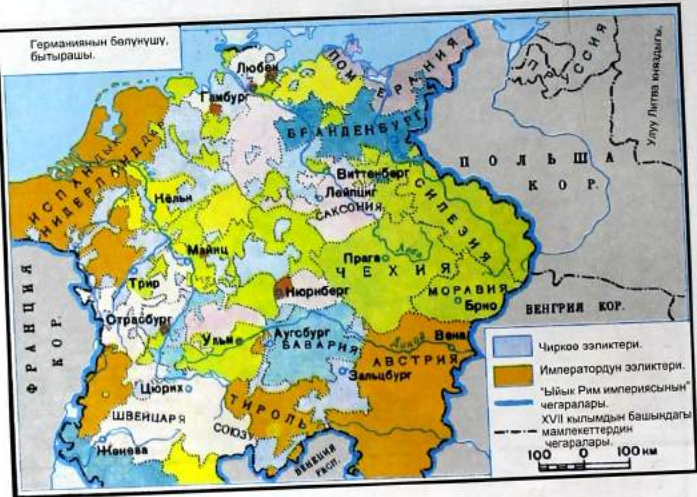
- Мануфактура өнөр жай борборлору
- Жүндөн кездеме токуу өнөр жай борборлору
- Металл иштетүү жана зритүү райондору
- Таш көмүр өндүргөн жерлер
- ⚓ Негизги соода порттору.
- Роберт Кеттин жетекчилиги менен 1549-жылдагы дыйкандардын кетерүлүштөрү болгон райондор

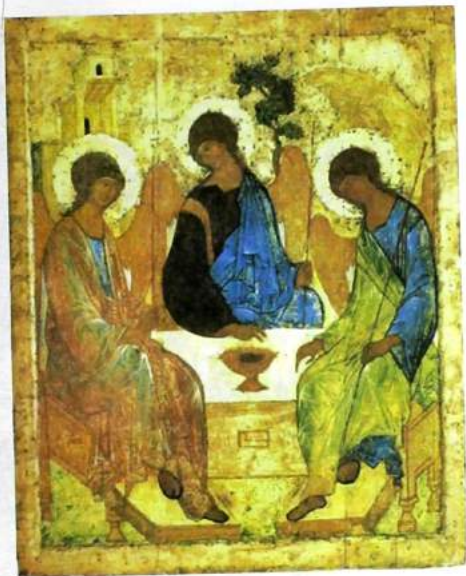
Германиядагы дыйкандар согушу

Германия реформация мезгилинде

Германиянын бөлүнүшү, бытырашы.

«Троица».
Андрей
Рублевдун
иконасы.
(XV к.)

Феофан Грек
Успен иконасы
(1392-ж.)

Москва Кремли

Москва
Кремлиндеги
музей

Москва
Кремлиндеги
Д. Донской
колонасы

§ 27. ОРТО КЫЛЫМДАРДАГЫ АМЕРИКА МАМЛЕКЕТТЕРИ

Америка материгинин ачылышы

Эч ким байкабаган Түндүк Американын түндүк-чыгыш жээгин жана Гренландия аралын Скандинавиялык моряктар (викингдер) 1000-жыл чамасында ачса да, Европанын башка өлкөлөрүндө бул жөнүндө билишкен эмес. 1492-жылы жай мезгилинде батыш тарапка сүзүп жүрүп олтуруп, Индияга барууга болот деген божомолдоолордун негизинде Индияга жетүүгө аракет кылган 90 кишиден турган үч каравелла Христофор Колумбдун жетекчилиги менен Европадан батышты көздөй сүзүп жөнөйт. Жумалар өтөт, жердин карааны көрүнбөйт, учкыйрына көз жетпеген океан созулуп жатат. Матростордун нааразылыктарына карабастан, Христофор Колумб белгиленген жол боюнча кемелерди алып жүрүп олтурат. Арадан 70 күн өткөндөн кийин танга маал кемелердин биринин мачтасынан матростун «Жер!» — деген кыйкырган үнү угулат. Испандык кемелер кичинекей аралга келип токтойт. Жээкке Испаниянын желегин сайып, Колумб андан ары алтын издеп, түштүккө карай жөнөйт жана чон аралдарды — Куба менен Гаитини ачат. Саякаты аяктаган кезде үч кемеден бирөө гана калат. Колумб Испанияга ошол кеме менен кайтат. Өмүрүнүн акырына чейин Колумб жаны материкти ачкандыгын билген эмес. Өзү ачкан жерлерди «Индия» деп, анда жашаган адамдарды «индейцтер» деп атаган. Американын өзүндөгү жергиликтүү адамдар ошол ат менен

*1492-жыл —
дүйнөлүк
тарыхтагы улуу
дата. Бул жылы
эмне окуя болгон?*

*Эмне себептен
1000-жылы
викингдер
Американы
ачышына
караганда
орто кылымдагы
Американын
ачылышы
маанилүү болгон?*

Америка аймактарынын ачылышын көрсөткөн Мартин Вальдземюллердин дүйнөлүк картасы (1513; Вена, Улуттук китепкана)

аталып кала беришти. Ошондон көп өтпөй эле италия-лык саякатчы Америго Веспуччи Колумб тарабынан ачылган жерлердин жаны материк экендигин далилдейт. 1507-жылы жаны материк Америконун аты боюнча — Америка деп аталган.

Калкы

Американын калкы мурдагы европалыктардын тукумдарынан, кул катары алынып келинген африкалыктардан, жергиликтүү индеецтерден келип чыккан.

Америкада көп сандаган уруулар жашаган. Алардын эң көбү европеиддер болгон. Андан сырткары метистер, мулаттар, негроиддер, индеецтер бар. Англис тилинде сүйлөшөт, элинин жарымынан көбү протестанттар, калгандары католиктер.

Чарбасы

Калктын көпчүлүк бөлүгү анчылык жана балык уулоочулук менен кесип кылышкан. Түндүк Американын түштүгүндө, Борбордук жана Түштүк Американын дөнсөөлөрүндө дыйканчылык өнүккөн. Алар Европада али белгисиз болгон картошканы, жүгөрүнү, помидорду, какаону, тамекини өстүрүшкөн. Алар айбандарды колго үйрөтүүнү билишпеген. Америкада жылкы болгон эмес. Түндүктө иттерди, түштүктө ламаларды колго үйрөтүшкөн. Американын элдери сокону, дөңгөлөктүү арабаны жасаганды билишкен эмес. Алардын эмгек куралдары жөнөкөй болгон. Курал-жаракты жыгач, таш жана колодон жасашкан.

*Орто кылымда
Европада
Американын
кандай
айыл чарба
өсүмдүктөрү
белгилүү болгон?*

Коомдук, саясий түзүлүшү

Американын калкынын негизги бөлүгү алгачкы общиналык түзүлүштө жашашкан. Чарбасы менен маданиятынын өнүгүшү боюнча майя, ацтек жана инктер Американын башка элдерине караганда жогору турушкан. Алардын арасынан ак сөөктөр, жрецтер бөлүнүп чыга баштайт. Андан кийин катардагы общиначылар, кулдар турган.

Майялардын шаар-мамлекеттери

Майя эли Борбордук Америкадагы Юкатан жарым аралында жашаган индеец калкы. Майялардын негизги кесиби — дыйканчылык. Дини — католик. Алар Мексиканын түштүк-чыгыш бөлүгү, Гондурас жана Гватемалада жашап, Америкадагы эң байыркы цивилизацияны түзгөн. 1-мин жылдыкта майяларда таш имараттуу шаарлар пайда болуп, жүздөн ашык шаар-мамлекеттери белгилүү. Алардын эң ирилери — Тикаль, Копан, Чичен-Ице, Ушмаль ж.б. Майялардын шаар-мамлекеттеринде кол өнөрчүлүк, соода кенири өнүккөн. Майялар өз учуру үчүн өнүккөн маданиятты түзгөн элдерден болгон. Илим өнүккөн. Математика, астрономия, медицина ж.б. илимдерин турмушта колдонушкан. Дыйканчылыктын муктаждыктары календарды түзүүнү талап кылган, бул календарь байыркы элдердин эң так календарларынын бири болгон. Математиканын өнүгүшү календарь менен байланыштуу болгон. Майялар нөлдү индиялыктардан мурда пайдаланышкан. Алар астрономиялык байкоолорду жүргүзүшүп, жылдын жана айдын узактыгын, күндүн, айдын тутулууларын так эсептешкен. Медицинада хирургия, диагностика, фармакология ж.б. тармактар өнүккөн. Татаал операцияларда наркоз каражаттарын колдонуп, дарылоодо 400дөн ашык өсүмдүктүн түрүн пайдаланышкан. Майя өзүнүн иероглиф жазмасын түзгөн. Алар иероглифтерди кисточка менен кагазга түшүрүп, кол жазмаларды сүрөттөр менен кооздошкон. Жазууларды бийик таш мамыларга жана храмдардын бооруна да чегип жазышкан. Жрецтер мифтерди, тарыхый окуяларды жазып турушкан. Архитектурасы өнүккөн. Башкаруучулар

Уулдун кабыгына түшүрүлгөн майялардын календары (Принстон Университеттин китепканасы)

Майялардын Чичен-Ицелдеги храмы. (XII — XIII кк.) Храмга алып баруучу төрт тепкичтеги баскычтардын саны жогорку баскыч менен кошо алганда жыл ичиндеги күндөрдүн санына — 365 келет. Ар бир таратылган эки жагындагы 18 км майялардын календарындагы айлардын санына туура келет.

жана жрецтердин көрсөтмөлөрү боюнча общиначылар тунт токойлордун арасына тепкичтүү пирамида-храмдарды жана бийик пайдубалдарга дворецтерди курушуп, аларды рельефтер жана кудайлардын статуялары менен кооздошкон. Алар жылмаланган таш плиталары төшөлгөн жолдорду салышкан. XVI кылымда испандардын басып алышынан улам майялардын шаар-мамлекеттери талкаланып, маданияты кыйраган.

Ацтектер империясы

Ацтектер Мексикада, деңиз деңгээлинен 2000 метр бийиктиктеги бөксө тоолордо жашашкан.

Алар 2-миң жылдыктын башында Борбордук Мексикадагы тольтектер уруусун жана айланасындагы бир нече урууларды багынтып, алардын маданиятын талкалап, өздөрүнүн аймагын кеңейтип, бийлигин чындаган. Мурастан мураска калган бийлик башында башкаруучу болгон. Ацтектер 1325-жылы азыркы Мехико шаарынын ордуна храм-пирамидалар менен кооздолгон Теночтитлан шаарын негиздешкен.

XV кылымда Ацтектер империясы бүткүл Борбордук Мексиканы өз бийлигине баш ийдирген. Баш ийдирилген элдердин эмегин пайдаланышып, ацтектер саздарды кургатышып, бактуу, огороддуу жерлерге айландырышкан. Борбору Мехико чон көлдүн ортосундагы аралдан орун алган. Шаарды кесип өткөн каналдар түптүз көчөлөрдү түзгөн. Каналдардын жээктеринде храмдар, ак сөөктөрдүн үйлөрү зангырап турган.

Кун дискиси форма-сындагы ацтектердин календары; борборунда - кун кудайы (базальт, 1470-жылы реконструкцияланган; Мехико, Антропологиялык музей)

Америка континентине отурукташуу качан башталган?

Ацтектердин Коатликуэ кудайы (1450-1521; Мексика, Улуттук антропологиялык музейи)

Ацтектердеги сууун кудайы (III-IX кылымдар)

Ацтектердин чиркөөсү

Ацтектерде кол өнөрчүлүк жана соода өнүккөн. Алар металл, таш жана жыгачты иштетүү боюнча мыкты устаттар болушкан. Кол өнөрчүлөр мозаика менен кооздоп, таш жана жезден жасалган ар түрдүү буюмдарга оймо-чийме түшүрүп, чоподон карапа идиштерин жасашкан.

Ацтектердин дини – католик болгон.

XVI кылымда испандыктардын басып алуусунун натыйжасында ацтектер империясы кулаган, маданияты талкаланган.

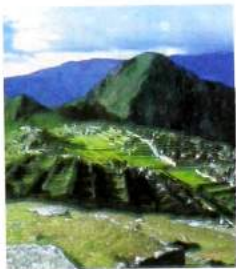
Инк падышачылыгы

Түштүк Американын батыш жагындагы катаал Анд тоолорунда миндеген километрге созулуп, инктердин өлкөсү – Перу орун алган. XV кылымда инктер баштаган индеец уруулары коншу аймактарды каратып, 1438-жылы өзүнчө Тауантийсуйу мамлекетин түзгөн. Алардын негизги кесиби – дыйканчылык жана балык уулоочулук болгон. Алар айдоо аянтын үч бөлүккө бөлгөн: бир бөлүктүн түшүмү кечилдерге берилген. Экинчи бөлүктүн түшүмү башкаруучуга берилген, үчүнчү бөлүктүн түшүмү гана общиначыларда калган. Общиначылар тоолордун тик капталдарында айдоо үчүн аянттарды түзөтүшкөн, ал эми суунун шар агыны жерди жеп кетпеси үчүн айдоонун четин таштар менен бекемдешкен. Алардын өлкөсүн тоннелдүү жана түпсүз тунгуюктар аркылуу өткөн асма көпүрөлүү эки жол кесип өткөн. Өлкөдө почта байланы-

Перунун түндүгүнөн табылган алтын маска (1000-1400; Лима)

Суротторду пайдаланып, Америка элдеринин маданиятындагы башкы жетишкендиктерге мүнөздөмө бергиле. Бул маданияттын эмнеси силердин коңул үрдү бурду?

Инктердин Мачу – Пикчу шаар калдыгы (1450)

Кусконун борбордук аянты

Ацтектердин
Күн храмы

Майялардын
Чичен-Ицдеги
аскерлер храмы

Инктердин
Перудагы храмы.

шы уюштурулган, жанылык жана шашылыш кабарларды жөө күлүк чабармандар таратып турушкан.

Инктерде кол өнөрчүлүк жана соода өнүккөн. Алар чоподон оймо-чиймелүү, кооз карапа буюмдарды жасашкан.

Кездемени көрктөп токуу жана металл буюмдарды жасоо өнөрү да өнүккөн.

Архитектуралык курулуш да айрыкча инктердин тутушунда (XV—XVI кылымдарда) өрүш алып, Кускодогу күн храмы, сепилдер ж.б. имараттар курулган. Алар да католик динин тутушкан.

XVI кылымдын башында испандар индеецтердин катуу каршылыктарына карабастан, Перуну каратып, аны сырьё булагына айландырышкан.

Суроолор:

1. Эмне үчүн Америка материги Америка делип аталып калган?

2. Европалыктар келгенге чейин майя, ацтек жана инктердин өздөрүнө мүнөздүү маданияты болгонбу?

3. Американын элдери европалыктардан эмне жагынан артта калган?

4. XV кылымда Американын элдеринин коомдук турмушунан Англиянын эл-

деринин коомдук турмушу эмнеси менен айырмаланган?

5. Американын кайсы ачылышы маанилүүрөөк натыйжага ээ болгон: X кылымдагыбы же 1492-жылдагыбы?

6. Эмне үчүн испандыктардын анчалык чоң эмес отряддары көп сандаган калкы бар Американын кеңири өлкөлөрүн басып ала алышты?

Саксауаменде инктердин чеби

ФЕОДАЛДЫК КООМДУН БУЗУЛУШУ

(XVI—XVII КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫ)

3

Бул мезгилде феодалдык мамилелер бузулуп, капиталисттик мамилелер пайда болгон. Техникалык жаңы ачуулар жана ойлоп табуулардын негизинде капиталисттик мануфактуралар пайда болгон. Колонияларды басып алуу, дүйнөлүк соода өнүккөн. Жаңы таптар — буржуазия менен жалданма жумушчулар келип чыгышкан. Буржуазиянын жана элдин феодалдык түзүлүшкө, католик чиркөөсүнө каршы реформация кыймылы пайда болгон. Борбордошкон мамлекеттер өзгүчү, абсолюттук монархия күч алган. Кайра жаралуу маданияты: искусство, адамдын сырларын ачкан илим менен билим күч алган.

§ 28. ЕВРОПАДАГЫ КАЙРА ЖАРАЛУУ ЖАНА ГУМАНИЗМ ДООРУ

Кайра жаралуу Европа өлкөлөрүнүн жалпы маданий өнүгүшүндөгү өз алдынча доор болгон. Ал орто кылым маданиятынан жаңы заман маданиятына жол салган өткөөл мезгил катары тарыхка кирген.

Италиядагы кайра жаралуунун башаттары жана өбөлгөлөрү

Кайра жаралуу доору Италияда XIV кылымда башталган. Италиянын бай шаарларында алгачкы мануфактуралар¹ түзүлгөн. Буржуазия² пайда болгон. Буржуазия дүйнөгө жаңы көз караш менен караган.

Феодалдар каракчылык согуштар жана жерлерди басып алуу менен байыса, буржуазия соода жана мануфактураларда жалданма жумушчуларды эксплуатациялоо менен байлык топтогон.

Буржуазия ишмер жана демилгелүү болгон. Ал көпөстөрдү алыска, коркунучтуу саякаттарга чыгууга мажбур кылган.

Ишкер адамдар: «Адам өмүрүн уйкуда өткөрүү үчүн эмес, аракет кылуу үчүн туулган», — деген эрежени колдонушкан. Буржуазия илим менен техниканын өнүгүшүнө бөтөнчө кызыккан. Ишканалардын ээлери бири-бири менен атаандашып жаңы техникаларды жана жабдууларды киргизишкен.

Кыска мөөнөттүн ичинде зангыраган имараттарды тургузушуп, чептерди, портторду, каналдарды курушкан.

Бай шаардыктар сарайларынын кооздугу, үйлөрүнүн аземдүү жасалгаланышы жана кийген кийимдери менен бири-бирине атаандашкан.

Алар көркөм чыгармаларга заказ бере баштаган. Өсүп жаткан шаарларга билимдүү адамдар - бухгалтер, юрист, инженер, техник, мугалим жана дарыгерлер улам көбүрөөк талап кылынган. Байлардын заказдары боюнча архитекторлор зангыраган кең үйлөрдү курушкан, ал

¹ Мануфактура (лат. manus — кол жана factura — өндүрүү) — эмгектин бөлүнүшүнө жана кол өнөр техникасына негизделген капиталисттик ишкана.

² Буржуазия (фр. bourgeoisie, лат. burgus — чеп шаар) өндүрүш куралдарын менчиктеп, жумушчулардын жалданма эмгегинин эсебинен байыган, капиталисттик коомдогу үстөмдүк кылуучу тап.

*Батыш
Европадагы
кайра жаралуу
деген эмне?*

*Орто кылымда
интеллигенция
деп
кимдерди
аташкан?*

эми скульпторлор менен сүрөтчүлөр имараттарды картиналар жана статуялар менен кооздошкон.

Шаарларда интеллигенция – акыл эмгеги менен эмгектенген адамдардын бөтөнчө тобу пайда болгон.

Италияда маданияттын жогорулашы жаны таптын — буржуазиянын пайда болушу менен байланыштуу болгон.

Гуманизм жана гуманисттер

Кайра жаралуу маданиятынын негизги мазмунун гуманизм¹ түзгөн. Гуманизм феодалдык коомго, орто кылымдагы диний көз караштарга каршы болгон. Гуманизм буржуазиялык көз караштардын негизин түзүүдө прогрессивдүү роль ойногон жана айтылуу маданий байлыктардын жаралышына көмөк көрсөткөн.

Гуманисттер адамдардын жекече эркиндигин жактап, диний окууга каршы чыгышкан, адамдын жыргал жашоого болгон укугун даназалашкан. Кайра жаралуу доорундагы белгилүү гуманисттер: Петрарка, Данте, Леонардо да Винчи, Бруно, Рабле, Монтень, Коперник, Шекспир, Бекон ж.б. материалисттик көз караштын калыптануу процессине чоң салым кошкон. Бирок алар эзилген элдин революциялык кыймылынан жана мүдөөлөрүнөн алыс турушкан.

Гуманисттер динден кол үзүшкөн эмес жана динге ишенген адамдар бойдон калган.

Кайра жаралуу доорундагы искусствонун улуу ишмерлери

Леонардо да Винчи. Италиялык кайра жаралуунун улуу ишмерлеринин бири флоренциялык Леонардо да Винчи (1452—1519-ж.) болгон. Леонардо да Винчи ар нерсеге абдан шыктуу, акылман, живописчи, инженер, архитектор, скульптор, музыкант жана акын болгон.

Ал бала кезинен эле өзүн талыкпас эмгекчил кылып тарбиялаган. Анын турмушундагы кыйынчылыктар эркин майтарбастан, кайра күч берген.

Гуманисттер деген кандай адамдар?

Леонардо да Винчи.

¹ Гуманизм — (лат. humanus — адамгерчилик) тарыхый жактан өзгөрүп турган көз караштардын системасы.

Өзүнүн окуучуларына «Ким көп эмгектенсе, бакыт ошого конот» — деп айткан.

Леонардо да Винчи «Живопись искусствонун башкы түрү», - деп эсептеп, живописке изилдөөчү катары мамиле кылып, анын жардамы менен адам дүйнөнү таанып билет деген. Ал өлүктөрдү жашыруун казып алып көргөн, адамдын денесин туура тартыш үчүн анын денесинин түзүлүшүн билүүгө аракет жасаган. Ал көчөлөрдү жана аянттарды көпкө чейин кыдырып, адамдардын жүзүнө тигиле карап, натурадан божомол сүрөттөрүн түшүргөн. Аны адамдардын бет түзүлүшү, колдорунун кыймылдары даана көрүнгөн кубанычтуу же кайгылуу учурлары өтө кызыктырган.

Леонардо да Винчинин сүрөтчү катары адам жана анын сезими баарынан көп кызыктырган. Анын бүткүл дүйнөгө белгилүү болгон «Мона Лиза» (же «Джоконда») деген портретинде аялдын тышкы окшоштугун гана эмес, мүнөзүн, өзгөрүп турган маанайын да бере алган.

Леонардо да Винчи
Мадам Бенуа

Леонардо да Винчи
Мона Лиза
(1503; Париж, Лувр)

Микеланджело

Кайра жаралууну улуу ишмери скульптор, живописчи, архитектор, аскер инженери жана акын Микеланджело (1475—1564-ж.) болгон. Ал анатомияны мыкты билгендиктен адамдын денесинин күчтүүлүгүн жана сулуулугун тартууда зор ийгиликке жетишкен.

Скульптор мрамордун зор кесегинен 5,5 метр келген «Давид» статуясын чегип жасаган. Замандаштары бул статуяны «алп» деп аташкан. Бул эмгегинде Микеланджело коркунучтуу дөө менен жекеме жеке чыгып, таш менен таамай уруп жыккан укмуштуудай баатыр жаш койчуну көрсөткөн.

«Давид» Флоренциянын борбордук аянтына орнотулуп, шаардын коргоочусу болуп эсептелип калган.

Микеланджело Римдеги Ыйык Петрдун соборун курууга катышкан. Бул соборду эң көрүнүктүү архитекторлор бир канча ондогон жылдар бою курган. Микеланджело анын зор куполунун долбоорун иштеп чыккан.

Ыйык Петрдун собору кайра жаралуу архитектурасынын эң данктуу эстеликтеринин бири болуп саналат.

Рафаэль

Кайра жаралуунун эң мыкты сүрөтчүлөрүнүн бири Рафаэль (1483-1520-ж.) болгон.

Жаш кезинде Флоренция, кийин Римде жашап, өзүнүн көптөгөн картиналарын түзгөн. Ошондой эле

Микеланджело.

Рафаэль

Микеланджело.
Давид (мрамор,
1501-1504; Флоренция,
Галерея АХ)

Сикстиндик мадонна
(Рафаэль, 1515-1519;
Дрезден галереясы)

Римдеги Ыйык Петрдун собору (1506-жылдан XVIII кылымдар аралыгында курулган) 1546-жылдары собордун курулушун Микеланджело жетектеген.

Диспут (Ватикан дворецинин залында Рафаэлдин тарткан сүрөттөрүнөн фрагмент, 1509-1511; Рим)

Римдеги Ыйык Петр дун соборунун курулушуна да жетекчилик кылган.

Рафаэлдин мадонналарды тарткан көп картинасы сакталып калган. Анын картиналары орто кылымдык чеберлердин икондоруна көп окшобойт.

Рафаэлдин эн атактуу картинасы — «Сикстиндик мадонна» анчалык чон эмес шаарлардын бириндеги Ыйык Сикстин монастыры үчүн тартылган. Бул гениалдуу чыгарма адамдардын бактысы үчүн өзүнүн эн кымбат нерсесин — өз баласын курмандыкка берүүгө барган адамды данктаган.

Германиянын, Нидерланддын жана Испаниянын искусствосунун улуу чеберлери

Италиядагы Кайра жаралуу искусствосу Европанын башка өлкөлөрүнүн искусствосунун өнүгүшүнө да таасирин тийгизди. Италиялык чеберлердин жетишкендиктерин өздөштүрүү менен Германиянын, Нидерланддын жана Испаниянын улуу сүрөтчүлөрү дүйнөлүк искусствого көп жаңылык киргизди.

Альбрехт Дюрер

XVI кылымдын аягында Кайра жаралуу искусствосунун гүлдөшү Германияда реформация, феодалдык эзүүгө каршы күрөш менен байланыштуу болгон. Неметтик гуманисттер феодалдык тартиптерди жана католикттик чиркөөнү кескин айыпташкан.

Германиянын алдынкы сүрөтчүлөрүнүн башчысы Альбрехт Дюрер (1471-1528-ж.) болгон. Ал Германия, Италия жана Нидерланд өлкөлөрүнө көптөгөн саякаттарды жасап, бул өлкөлөрдүн чеберлеринин жетишкендиктери менен таанышкан. Неметтик сүрөтчүлөрдүн арасынан ал талантынын күчтүүлүгү жана билими менен айырмаланып турган. Дюрер сүрөтчү, инженер, архитектор жана акын болгон. Сүрөтчүлөр сүрөттөрдү жыгачка оюп тартып же аларды жез такталарга кислота менен ойдуруп түшүрүшкөн, аны боёп, кагазга бастырышкан. Ошентип, гравюралар түзүлгөн.

Ал өспүрүм кезинен тартып эле басма китептерди иллюстрациялоо үчүн гравюраларды түзгөн. Дюрердин гравюралары менен картиналары зор ийгиликтерге жетишкен.

А. Дюрердин автопортрети.

Альбрехт Дюрер.
Троицанын таазим
кылышы (1511;
Вена, тарых музейи)

Дюрер — портрет тартуудагы эң зор чеберлердин бири. Ал аралыкты үйрөнүп, адамдын келбетинин так берилишине жетишкен. Адамдын ички дүйнөсүнүн байлыгын көрсөтүүгө умтулуп, эрки күчтүү, кайраттуу жана таланттуу адамдардын портреттерин тарткан.

Рембрандт ван Рейн

Нидерландда (Голландия) искусствонун гүлдөшү буржуазиялык революциянын жениши менен байланыштуу. Эми картиналарга заказдарды чиркөөлөр эмес, өзүлөрүнүн үйлөрүн кооздоону каалаган бай шаардыктар берген. Аларды туулуп-өскөн жерлеринин жаратылышы, турак жайлары, тиричилик түйшүктөрүнүн сүрөттөрү кызыктырган. Нидерландда живописстик портрет, пейзаж, натюрморт сыяктуу жанрлар өнүккөн. Живописстин улуу чебери Рембрандт ван Рейн (1606 — 1669-ж.) болгон. Анын жүздөгөн картиналары жана гравиюралары, бир жарым миң сүрөтү бизге чейин жетти. Рембрандттын эң мыкты картиналарынын бири — «Тентиген уулдун кайтып келиши» өлөөрүнө аз убакыт калганда тартылган.

Нидерланддык байлар даанышман сүрөтчүнү өз мезгилинде баалай алышпады. Биздин күндөрдө Рембрандт-

Рембрандт
ван Рейн

Рембрандт.
Түнкү чалгындоо
(1642, Амстердам,
Мамлекеттик музей)

тын чыгармачылыгы менен Нидерланд өлкөсү гана эмес, бүткүл адамзат сыймыктанат.

Диего Веласкес

XVI кылымдын аягында Испания искусствосунун гүлдөшү башталып, ал жүз жылга жакын уланды. Бул мезгилди испан маданиятынын «алтын кылымы» деп аташат. Испаниядан көптөгөн мыкты жазуучулар менен сүрөтчүлөр чыккан.

Диего Веласкес (1599-1660-ж.) Испаниянын эң көрүнүктүү сүрөтчүсү болгон. Мадридде Испаниянын королу Филипп IV нүн хан сарайында сүрөтчү болуп, кырк жыл иштеген.

Королдун, анын үй-бүлөсүнүн жана жогорку төбөлдөрдүн шандуу портреттерин тартканда, Веласкес эч убакта заказчыларга жасакерленген эмес. Алардын чыныгы кебете-кешпирлерин көрсөтүп, мүнөздөрүн аёсуз чагылдырган, ал калп жеринен чындыкты бурмалап, кооздоп тарта алган эмес. Ошентсе да «жандуу» тартылгандыгы аларга жаккандыктан король жана ак сөөктөр өздөрүнүн портреттерине ыраазы болушкан.

Веласкестин чыгармаларында испандык живопистин эң мыкты белгилери абдан жакшы чагылдырылган. Анын мурзөсүнө коюлган эстелик ташка: «Чындыктын живописчисине» деген сөздөр чегилип жазылган.

Диего
Веласкес

Веласкес, Испания
королю Филипп IV
(боюн, 1630; Мадрид)

Веласкес.
Вакха салтанаты
(Мадрид, Прадо)

Батыш европанын улуу гуманист-жазуучулары
Көптөгөн гуманист жазуучулар феодалдык тартиптерди жана католиктик чиркөөнү кескин айыпташкан.

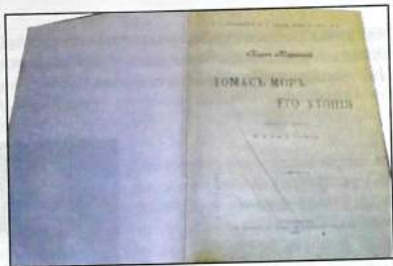
Томас Мор

Англиялык мамлекеттик ишмер, гуманист жана жазуучу Томас Мор (1478—1535-ж.) мыкты билим алып, байыркы тилдерди жакшы билген. Атасынын жолун жолдоп, ал юрист болгон. Камкор жана боорукер Мор дайыма бей-бечараларды жактаган.

1516-жылы «Мамлекеттин мыкты түзүлүшү жана Утопия аралы жөнүндө алтын китеп» жарыкка чыкты. Анда Мор жерлерди корукка алууну жана селсаяктар менен жакырларга каршы кандуу мыйзамды катуу айыптаган. Жазуучу жеке менчикти элдин бардык кырсыгынын жана азап-тозогунун күнөөкөрү деп эсептеген. Ал өкмөттү «өзүнүн жеке пайдасы үчүн кам көргөн байлардын заговору» деп атаган. Мор алыскы Утопия аралындагы (грекчеден которгондо «эч жердеги», «жок жер» деген мааниде) өзү ойлоп чыгарган бактылуу өлкөнү, анын кооз шаарларын жана гүлдөгөн талааларын, укмуштай тартиптерин жана мыйзамдарын сүрөттөп жазган. Утопияда жеке менчик, бирөөнү бирөө эксплуатациялоо, байлар, кедейлер да жок. Аралдын бардык адамдары эмгектенүүгө милдеттүү. Утопиялыктар күнүнө 6 саат иштесе да, аларда азыктүлүк мол, анткени анда иштеген качкындар да, жалкоолор да жок.

Томас Мор

К.Каутскийдин
Томас Мор жана
анын утопиясы
деген китеби.

Коомдук кампалардан аралда жашагандар өздөрүнө керектүүнүн баарын акысыз алышат. Аралда жашагандар бош убактыларында илим, искусство жана спорт менен алек болушат.

Утопияда жашагандардын үйлөрү дайыма ачык — алар уурулуктан коркушпайт. Адамдарда ач көздүк пайда болбос үчүн алар ар бир 10 жылда өз үйлөрүн жана буюмдарын өз ара алмашып турушат. Утопиялыктар акчаны жек көрүшөт, асыл таштар балдар үчүн оюнчук катары пайдаланылат, алтындан кылмышкер үчүн чынжыр жасалат. Мор болочокто адамдарга керектүү көп машиналар пайда болоорун алдын ала көрө билген эмес. Утопиянын мыйзамдарын бузгандарга жүктөгөн.

Томас Мор болочоктун адилеттүү, түзүлүшүн өзү элестеткендей сүрөттөп жазган. Бирок ал, адамдар мындай түзүлүштү кантип түзүшөрүн билген эмес. Ошондуктан Мордон кийин ишке ашпаган тилекти, турмуштан ажырап калган кыялды утопия деп атап калышкан.

Франсуа Рабле (1494—1553-ж.) өз өлкөсүнүн турмушун жакшы билген. Көп саякат жасап, Италияда бир нече жолу болгон. Ал жазуучу, дарыгер жана педагог.

Ушул убакка чейин чоң кишилер да, балдар да Франсуа Рабленин «Гаргантюа жана Пантагрюэль» деген романын кызыгып окушат.

Романында Франсуа Рабле феодалдык кыйратуучу согуштарды айыптаган. Өз бийлигин бүт дүйнөгө орнотууга акылсыздык менен аракет кылып, букараларынын канын төккөн баскынчы королду мыскылдаган. Дворяндарды жек көрүүчүлүк менен сындаган.

*Кайра жаралуу
доорунда
Европадагы
маданият
борборлору
кайсылар?*

Франсуа Рабле

алардын көйрөндүктөрүн жана наадандыктарын шылдындаган. Ал сотун, чиновниктердин жана феодалдык мамлекеттин адилетсиз мыйзамдарынын бетин ачып ашкерелеген.

Вильям Шекспир

XVI кылымдын акырында англичандардын сүйгөн искусствосу театр эле. Бул убакта Лондондо онго жакын театр болгон. Театрдык оюндар жөнөкөй эл массасын өзүнө тарткан. Кээде королева Елизаветанын өзү да жашыруун келип көргөн.

Улуу жазуучу Вильям Шекспирдин (1564—1616-ж.) өмүрү театр менен байланыштуу болгон. Алгач актер, кийин лондондук Глобус театрынын ээлеринин бири болуп калат. Шекспир пьеса, трагедия, комедия жана тарыхый драмаларды (37), ошондой эле көптөгөн ырларды жазган.

Ал адамдын улуулуугун терең сезе билген. Шекспирдин улуу трагедиясынын каарманы Гамлет күчтүү сезим менен мындай деген: «Адам — эмне деген чебер түзүлүш. Акылы кандай асыл. Иш-аракеттери канчалык так жана укмуш. Ааламдын көркү!»

Шекспир өзүнүн «Гамлет», «Отелло», «Король Лир», «Ромео менен Джульетта» жана башка трагедияларында жакшылык жана адилеттик жөнүндө эр жүрөк, асыл адамдардын тилеги кандайча ишке ашпай калганын көрсөтөт. Ал күчтүү жана тайманбас баатырларды, алар-

В.Шекспир.

Лондон панорамасы. Темзанын сол жээгиндеги бийик имарат - Глобус театры (гравюра, 1616; Лондон, Британ музейи)

дын бийик сезимдерин даназалаган. Улуу жазуучу адамдардын мүнөзүн чындык менен сүрөттөп, элдик сөздү кенири пайдаланган. К. Маркс Шекспирди «адамзаттан чыккан эң улуу даанышмандардын бири» деп эсептеген.

Дүйнөлүк адабиятта ушул кунго чейин атагы чыгып жүргөн драматург ким?

Сервантес

Испандык улуу гуманист жазуучу Мигель Сервантес (1547—1616-ж.) оор турмушта жашап өткөн. Ал жакырланган дворяндын үй-бүлөсүндө туулган. Университетти бүткөндөн кийин көп убакыт өтпөй жоокер болуп калды. Түрктөр менен болгон салгылашуусунда ал оор жарадар болот. Сервантес мекенине кайтып келаткан кемени каракчылар колго түшүрүп алып, Алжирге алып келишет. Болочоктогу жазуучу беш жыл бою туткунда болду, бир канча жолу аракет кылып, качып кете албады. Үй-бүлөсү толук жакырланып отуруп, акыр аягында аны акча төлөп туткундан куткарып алышты. Жашоого акча табыш үчүн Сервантес салык жыйнагыч болуп иштеп, элдин турмушун билди. Ага дүйнөлүк атак алып келген башкы чыгармасы – «Дон Кихот» романы. Китептин каарманы – жакырланган дворянин, рыцардык романдарды көп окуп, көптү үйрөнүп, азал чеккендерди жана эзилгендерди коргоо үчүн сапарга чыгат. Дон Кихот адамдардагы кемчиликтерди оңдоп, дүйнөгө дароо эле адилеттүүлүктү орноткусу келет. Ыгы жок тартайган, узун бойлуу, арык Дон Кихоттун артынан анын ишенимдүү курал көтөрүп жүрүүчүсү жоон, кичирээк бойлуу Санчо Панса калбай ээрчип жүрөт. Сервантестин дүйнөдөгү жамандык менен адилетсиздикке каршы аябастан күрөшүүгө чакырган романы ар түрдүү өлкөлөрдүн элдеринин сүйүктүү китеби болуп калды.

М.Сервантес.

Илим менен чиркөөнүн ортосундагы күрөш

1. Илимдин өнүгүшү

Капиталисттик өндүрүштүн муктаждыктары табият таануунун өнүгүшүнө түрткү болду. Медицина алдыга жылды. Колумбдун, Васко да Гаманын жана Магелландын саякаттарынан кийин деңизде сүзүүчүлөр океандардын чексиз мейкиндиктерине жол салууну токтотушкан жок. XVII кылымдын башында дагы бир жаны материк — Австралия ачылды. Орустун мерген-

чилери менен казак-орустар Түндүк Азиянын изилденбеген жерлерине чейин барышып, Тынч океандын жээгине чыгышты. Кайраттуу саякатчылар кургак жерлердин, деңиздердин жана океандардын зор бөлүгүн изилдеп чыгышты. География илими укмуштай ийгиликтерге жетишти.

2. Николай Коперник

Польшалык улуу окумуштуу Николай Коперник (1473—1543-ж.) ааламга карата болгон диний көз караштарга кыйраткыч сокку урган.

Коперник эң жөнөкөй куралдардын жардамы менен 30 жылдан ашуун убакыт асман жылдыздарына байкоо жүргүзгөн. Татаал эсептөөлөрдү жасоо менен окумуштуу жер күндүн тегерегинде жана ошону менен бирге өзүнүн огунун тегерегинде айланат деген корутундуга келген. Ал жер — планеталардын бири экендигин, алардын баары күндүн тегерегинде айланаарын аныктаган.

Коперник өзүнүн ачкандарын көп жылдар бою жашырып жүргөн, жаңы окуунун натыйжасында ал чиркөө тарабынан куугунтукталышы гана эмес, жалпы айыптоого жана шылдыңга туш болушу мүмкүн эле. Күн жердин айланасында тегерене тургандыгына бүткүл дүйнө ишенген, бирок Коперник гана биз көрүп турган нерсе чындыкка карама-каршы келет деп эсептеген.

Коперник 1543-жылы «Асман сфераларынын айланышы жөнүндө» деген китебин чыгарууну чечет. Анын достору китептин биринчи нускасын алып келип, окумуштуунун муздап бараткан колуна карматканда, ал өлүм алдында жаткан болучу. Коперниктин ачуулары илимге бурулуш жасаган. Анын илими диндин баркын кетирген.

3. Джордано Бруно

Италиялык улуу ойчул Джордано Бруно (1548—1600-ж.) чыныгы баатыр, илим үчүн күрөшүүчү болгон. Коперниктин окуусун улантып, ал «Аалам учу-кыйыры жок, чексиз жана өлчөмсүз» деп ырастаган. Жер тургай күн да дүйнөнүн борбору эмес. Аалам — сансыз көп жылдыз, алардын ар бири — бизден алыс турган күн. Бул күндөрдүн тегерегинде өзүнүн планеталары айланып жүрөт. Джордано Брунонун бул тартынбас ою кийин илим тарабынан толук ырасталды.

Николай Коперник (XVI к.; Лейпциг, Университеттин китепканасы)

Күн системасынын борбору күн экендигин илимий жактан далилдеген биринчи европалык адам ким?

Николай Коперник жер жөнүндө кандай жыйынтыкка келген?

4. Галилео Галилей

Венециянын калкы толкунданып, шаардагы башкы чиркөөнүн жанына топурап чогулуп алышкан. Алардын ар бири собордун конгуроо кагылуучу жерине окумуштуу Галилео Галилей (1564–1642-ж.) орноткон телескопту көргүсү келген.

Галилей телескоп менен асманга байкоо жүргүзгөн биринчи окумуштуу болгон. Ал телескоптун жардамы менен көзгө көрүнө турган буюмдарды 30 эсе чоңойтууга жетишкен. Жылдыз кадимки эле көз менен көрүүгө мүмкүн болгондуктан, алда канча чон экендигине окумуштуунун көзү жеткен. Айда жердегидей эле тоолор бар болуп, Юпитер планетасын спутниктер курчап жана күндө да тактар бар болуп чыкты. Галилей телескоптун жардамы менен дагы башка көп жаңылыктарды ачты. Мына ушулардын бардыгы Коперниктин жана Джордано Брунонун окуусун ырастады.

Өмүрүнүн акыркы күнүнө чейин Галилей инквизициянын көзөмөлүнүн астында болгон. Алар окумуштууга жазууга жана китеп басып чыгарууга тыюу салышкан. Бирок Галилей ааламдын түзүлүшүнө болгон жаңы көз караштардын тууралыгына ишенген бойдон калган.

Мына ошентип, илим динге каршы көтөрүлгөн жана анын туткунунан бошонуп чыккан. Дүйнөнү түшүндүрүү жана жаратылыштын мыйзамдарын ачуу үчүн окумуштуулардын алдына чексиз мейкиндиктер ачылган.

Галилео Галилей.

Г. Галилейдин «Жылдыз кабарчысы» чыгармасынын титулдук баракчасы (1610)

Суроолор:

1. XIV кылымдан тартып Италияда маданияттын жогорулашы эмнеден келип чыккан?

2. Эмне үчүн жаңы маданияттын ишмерлерин гуманисттер деп, ал эми алар пайда болгон жана өнүккөн убакты Кайра жаралуу доору деп аташкан?

3. Гуманисттердин динге жана феодалдарга көз караштары кандай болгон?

4. Кайра жаралуу доорундагы гуманисттерди атап бергиле.

5. Леонардо да Винчинин живописке киргизген жаңылыгы эмнеден көрүнгөн?

6. Үч улуу чебердин (Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рафаэль) чыгармаларында кандай жалпылык болгон?

7. Батыш Европада искусствонун жогорулашы эмнеден келип чыккан?

8. Шекспир өзүнүн чыгармаларында кандай адамдарды данктаган?

9. Эмне үчүн К. Маркс Шекспирди «Адамзаттан чыккан эң улуу даанышмандардын бири» деп эсептеген?

10. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын маданиятында Шекспирдин чыгармаларынын алган орду кандай?

11. Коперник менен Брунонун көз караштарын Галилей кандайча ырастады жана өнүктүрдү?

§ 29. УЛУУ ГЕОГРАФИЯЛЫК АЧУУЛАР ЖАНА КОЛОНИЯЛЫК СИСТЕМАНЫН ПАЙДА БОЛУШУ

Улуу географиялык ачуулардын өбөлгөлөрү

Эмгек куралдарынын жакшырышы жана ири ишканалардын пайда болушу менен Европа өлкөлөрүндө товар өндүрүү өскөн. Бул соода ишинин андан ары карай кеңейишине алып келген. Монеталарды жасоо үчүн кымбат баалуу металлдар көп керектеле баштайт.

Европа өлкөлөрүндө алтын, күмүш, кымбат баалуу металлдар аз казылып алынып, жетишсиз болгон.

XV кылымдын ортосунда европалыктар алтын издеп, белгисиз алыскы өлкөлөргө барууга экспедицияларды жабдый башташат.

Европалыктарды абдан кызыктырган өлкө Индия болгон. Алардын океандарда жүрүүгө ылайыктуу жел кемелерди (каравеллаларды) жасашы, компастарды, деңиз карталарын өркүндөтүшү, жер шар түрүндө деген пикирдин улам көбүрөөк ырасталышы жана башкалар улуу географиялык ачууларга өбөлгө түзгөн.

Колумбдун сүзүүлөрү жана жаңы дүйнөнү ачышы

XV кылымда деңизде сүзүүчүлөр жер шар формасында экендиги жөнүндөгү байыркы окумуштуулардын божомолдоолоруна кызыгып калышкан.

Кээ бир окумуштуулар батыш тарапка сүзүп жүрүп олтуруп, Индияга барууга болот дешкен. Бул жолду эң кыска жол деп жанылыш эсептешкен. Батышты көздөй сүзүп олтуруп, Индияга жетүүгө аракет кылган Европа-

*Эмне үчүн
Улуу географиялык
ачуулар деп
айтабыз?*

Испандык каравелла.

лык биринчи денизде сүзүүчү Христофор Колумб болгон. Ал 1454-жылы Генуяда токуучунун үй-бүлөсүндө туулган. Италиян, испан, латын, португал тилдерин жакшы билген.

Колумб жаш кезинде бир канча ирет дениз соода саякатына катышат, андан кийин географиялык карталарды түзүү боюнча иштеген. 1476—1484-жылдары Португалияда жашаган. Жердин шар формасында экендиги жөнүндөгү байыркы түшүнүктөргө жана батыш эл кыска дениз жолу аркылуу Индияга барууга болот деген ката божомолдоолорго таянып, Атлантика океаны аркылуу Индияга баруучу дениз жолунун долбоорун түзгөн. Долбоорду Португалия королу Жуан II колдобогон сон, Кастилияга келет.

1492-жылдын жай мезгилинде 90 кишиден турган командасы бар «Санта-Мария», «Пинта», «Нинья» («Детка») кемелери менен Атлантика океанын алгачкы ирет кесип өтүп, Багам аралдарына, Куба жана Гаитинин түндүк жээктерине чейин жетет. Бул жыл Американы ачуу жылы болуп саналат.

1493-жылы Колумб «Мария-Галанта» деген 200 тонналык кеме менен экинчи жолу саякат жасап, кичи Антилдеги айрым аралдарды, Пуэрто-Рико, Ямайка аралдарын жана Кубанын түштүк жээгин ачкан. 1498-жылы 3-чү жолку саякатка чыгып, Тринидад аралдарын жана Түштүк Америка материгин ачат. Х.Колумб 1502-1504-жылдары 4-чү жолу сүзүүсүндө Борбордук Американын Атлантика жээктерин изилдейт, б.а. Кубанын түштүгүндөгү материкти ачкан. Өмүрүнүн акырына чейин

Христофор Колумб.

Каравелла деген эмне, ал башка кемелерден эмнеси менен айырмаланат?

Х.Колумб 1492-жылы 12-октябрда өзү ачкан Сан-Сальвадор аралын (Багам аралынын архипелагы) Испаниянын ээлиги деп жарыялоодо. («Улуу саякат» китебинен иллюстрация, 1594)

Х.Колумб Жаны материкти ачкандыгын билген эмес. Өзү ачкан жерлерди «Индия» деп, анда жашаган адамдарды «индеецтер» деп атаган.

Американын өзүндө жашаган жергиликтүү адамдар ошол ат менен «индеец» деп аталып кала беришет. 1506-жылы 20-майда Х.Колумб ооруп, дүйнөдөн кайткан. Х.Колумб өлгөндөн кийин көп өтпөй эле италиялык саякатчы Америго Веспуччи Колумб тарабынан ачылган жерлердин жаны материк экендигин далилдейт.

Индияга карай деңиз жолунун ачылышы. Португалиялыктар Чыгыш Индияга ездөрүнүн үстөмдүгүн орнотуу үчүн шашылышкан. Башында Бартололиу Днаж турган португалиялык саякатчы, Африканын түштүк тумшугун айланып өтүп, Инд океанына чыгат. Бирок, алыскы жолдо чарчаган матростор андан ары сүзүүдөн баш тартышат. Африканын түштүгүндөгү деңизге терең кирип турган тумшукту португалиялыктар Илгери Үмүт – жакынкы арада Индияга баруу үчүн деңиз жолунун ачылышына үмүт кылуунун тумшугу деп ат коюшкан.

Васко да Гама. 1497-жылы Индияга бара турган деңиз жолун издөөгө португалиялык король Мануэла I Васко да Гама башында турган жаңы саякатты жөнөтөт. Саякатка жөнөгөн «Сан-Габриэл», «Сан-Рафаэль», «Берни» деген кемелер жакшы приборлор менен жабдылып, алардын тажрыйбалуу матростору болгон. 1497-жылдын 1-ноябрында 4 ай сүзгөндөн кийин португалиялыктар Африканы айланып өтүп, европалыктар болуп көрбөгөн Африканын чыгыш жээгине чыгышат. Катуу

Индияга деңиз жолун ачкан адам ким болгон?

Х.Колумбдун саякатына испаниялык колониячылардын бир нече жолку тоскоолдуктарынын натыйжасында, 1500-жылы Санто-Домингодо иниси Бартоломео экөө кишейделип, камакка алынууда. (Теодора де Бринин гравюрасы, XVI к.)

бороон чапкындар, каршы аккан деңиз агымы сүзүүгө кыйынчылык келтирген. Матростор тропиктик ысыктан азап чегишкен, оорулардан өлүшкөн. Васко да Гама тажрыйбалуу лоцманды (деңизде узатуучу адам) Ахмед Ибн Мажитти таап алат, ал лоцман анын кемелерин Инд океаны аркылуу алып өтөт. Ахмед Ибн Мажит Васко да Гамага келип «Силер эңсеген өлкө, мына бул» деп көргөзгөн.

1498-жылы 20-майда португалиялык кемелер Индиянын Каликут шаарына жетет. Васко да Гама Каликутун жергиликтүү башкаруучусу — самуридин кабыл алуусунда болуп, матросторго жээктен даамдуу татымалдарды сатып алууга буйрук берет. Каликутта араб көпөстөрү Түштүк Индиянын тышкы соодасын колдоруна кармап турушкандыктан, португалиялыктарды камакка алууга самуридинди көндүрүшөт. Буга жооп претинде Васко да Гама анын кемелерин көрүп жүргөн бир нече ак сөөк индиялыктарды кайта жибербей кармап калат. Ошондо самурин камактагыларды бошотуу жана индиялыктарды алып келүү үчүн кайыктарды жиберет. Бирок, Васко да Гама ал кайыктарды ок атуу менен тосуп алат жана туткундарды кайтарып берүүдөн баш тартат. Португалиялыктар кемелерине даамдуу татымалдарын жүктөп алышып, кайра кайтышат. Индиядан алып келинген таттуу даамдардан турган жүк португалиялыктардын саякатты уюштурууга жумшаган чыгымынан 60 эсе кымбат турган.

Магелландын алгачкы болуп дүйнөнү кезип чыгуусу. Фернан Магеллан (фамилиясы Магальянш) Португал

Васко да Гама
(бир тууган
Шумандардын
гравюрасы, 1818,
Цанкау)

*Самурин деген
ким болгон?*

*Кайсы жылы
Васко да Гама
Индияга түшкөн?*

Илгери Үмүт тумшугу
(голландиялык
гравюрадан фрагмент,
XVII к.; Вашингтон,
Конгресс китепканасы)

1498-жылы Васко да
Гама Каликут
башкаруучусу,
самуридин кабыл
алуусунда
(гравюра)

дениз саякатчысы. Анын экспедициясы жер шарын биринчи айланıp чыккан. 1519-жылдын 20-сентябрынан 1521-жылдын 27-апрелине чейин испаниялык экспедицияны 265 адамдан турган «Тринидад», «Сан-Антонио», «Консепсьон», «Виктория», «Сантьяго» кемелери башкарган. Анын максаты батыш жак менен Молукк аралдарына баруу эле. Экспедиция Оттуу жер жана Түштүк Америка материгинин ортосундагы кысык (Магеллан кысыгы) аркылуу кесип өтүп, Тынч океанга чыгышкан. Төрт ай бою сүзүүнүн убагында аба ырайы жакшы (тынч) болуп турган. Ошондуктан моряктар океанды Тынч океан деп аташты. Акыры саякатчылар Филиппин аралдарына келишти. Бул жерде жергиликтүү калк менен кагылышууда Магеллан курман болгон. Магелландын экспедициясынан калган Хуан Севастьян Элькано башкарган «Виктория» кемеси 18 орундуу моряк менен Африканын түштүгүн айланıp өтүп, Испанияга келген. Бул саякаттын негизинде жердин шар формасында экендиги жана бирдиктүү дүйнөлүк океандын бар экендиги биротоло далилденген.

Ф. Магеллан

Тынч океан алкагындагы географиялык ачылыштар.

Тынч океан – жер шарындагы океандардын эң чоңу жана терени, башка океандарга салыштырганда аралдарынын көптүгү боюнча (10 миңден ашык) биринчи орунда турат.

Тынч океанды изилдөө б.з.ч. бир нече кылым мурда башталып, азыркы мезгилге чейин улантылууда. Анын алкагындагы географиялык ачылыштар Магелландын саякатынан башталган. Себако жана Конба аралдары, Никол, Уприк, Коронада, Гольфо-Дульсе, Палагайо, Фонсека, Теуантепек Никарагуа, Манагуа көлдөрү, кысыктары ачылган.

1519-жылдан кийин Патолония кысыгы, Оттуу Жер аралы, Магеллан кысыгы, Филиппин аралдары, Мексика, Гватемала, Калифорния жарым аралы, Перу, Галапагос архипелагы, Түштүк Чили ж.б. ачылыштар болгон.

Дүйнөнү айланıp чыккан биринчи саякатчынын урматына арналган гербде «Сеп мени биринчи жолу айланıp чыктым». — деген латын тилинде жазуу бар.

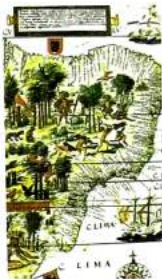
Колониялык басып алуулардын башталышы жана колониялык империялардын түзүлүшү

Колониялык баскынчылык XV—XVII кылымдарда башталган. Башка жерлерди зордоп басып алуу жана

талоо, анда эзүүнүн феодалдык жана кулчулук формаларын тамырлатуу колониалдык саясаттын башкы максаты болгон.

Испаниянын өкмөтү алтын табуу жана индеецтерди багындыруу үчүн Америкага жаны экспедицияларды жөнөтүүнү уланта берди. 1519-жылы 400 кишиден турган отряд Мексиканын жээгине барып түшөт. Отряддын башында Кортес деген дворянин турган. Ал өзүнүн отрядынын күчү менен Мексиканын жергиликтүү калкын (ацтектерди) баш ийдирет. Ацтектердин кымбат баалуу буюмдарын, алтындарын талап-тоноп алышат. Экинчи ырайымсыз баскынчы Франсиско Писарто 200 адамдан турган отряды менен түштүктүн бай мамлекети — Перуга кол салат. Алар Перунун жергиликтүү калкын (инктерди) кырып, Перунун борборундагы байыркы храмдарды талап алышкан. Алтын менен күмүштөн жасалган буюмдарды эритип алышкан. Испандык баскынчылар Америка элдеринин байыркы маданиятын варвардык менен жок кылышкан. Түштүк Американын чыгыш бөлүгү — Бразилия жерлерин тартып алышып, жергиликтүү калкты кулга айландырышкан. Куба жана Кариб деңизинин аралдарындагы жергиликтүү калкты кырышкан.

Испания XVI кылымдын 1-жарымында колониялык империяны түзгөн. Португалиялыктар да согуш флотилияларын Инд океанына биринен сала бирин жөнөтүп турду. Индияга деңиз жолун ачып, Африканын батыш

1519-жылдагы Португалия картасы; куш кабатынан кооздолуп жасалган Бразилия жана анын тургундары - индеецтер.

Алтын иштетүү (гравюра, 1595; Аугсбург)

жана чыгыш жээгине таяныч пункттарын түзгөн. Түштүк Чыгыш Азиядагы Молукк аралдары жана Бразилияны басып алган. Алар басып алган шаарлардын калкын кырып, ал жерлерге чептерди курушкан. Чыгыш товарларын соодалоодон зор киреше алышкан. Португалиялыктар басып алган аймактарын өздөрүнүн колонияларына айландырышкан. XVI кылымда Португалия күчтүү империяга айланган.

Улуу географиялык ачуулардын натыйжалары. Улуу географиялык ачылыштар алыскы материктердин ортосундагы соода байланышынын түзүлүшүнө жана кеңейишине алып келди. Европага Америкадан какао менен тамеки, ал эми Азиядан чай менен кофе жеткириле баштады.

Географиялык ачылыштар соода жолдорунун Жер Ортолук деңизден океандарга көчүшүнө алып келди. Венеция менен Генуя жаны соода жолдоруна четте калышты. Колониялар менен соода кылуу Португалия, Нидерланд жана Англиянын портторуна топтолду. Дүйнөлүк соода борбору Нидерланддагы чоң порт – Антверпен болуп калды. Антверпендин гавандарында күнүнө 200-250 кеме жүктөрүн түшүргөн.

Европага колониялардан алтын жана күмүш көп ташылып келип жатты. Бул байлыктардын көп бөлүгү Испания менен Португалия королдорунун жана феодалдарынын колдоруна өтүп турду. Бирок бул өлкөлөрдө өнөр жай дээрлик жок, артта калган өлкөлөр болгон. Ошондуктан, феодалдардын колундагы алтын башка өлкөлөрдөн кымбат баалуу буюмдарды сатып алууга жумшалчу. Колониялардан талап алынган байлыктар Европанын бир кыйла өнүккөн өлкөлөрүндөгү көпөстөр, банкирлер жана ири ишкана ээлеринин колдоруна топтолгон.

Географиялык ачылыштар менен колониялык басып алуулар Европа өлкөлөрүндө товарды өндүрүп чыгаруунун өсүшүнө көмөкчү болду.

Европалыктар чыгыш өлкөлөрүнөн кандай товарларды алып турушкан?

Африка менен Америкада алгачкы колонияларды ээлеп алган биринчи өлкөлөр кайсылар?

Вазадагы гүл. Орто кылымда (1620) көрүнүктүү Нидерландык сүрөтчү Ян Брейгелдин натюрморту (Антверпен)

Суроолор:

1. Улуу географиялык ачуулардын себептерин түшүндүргүлө?

2. Х.Колумб деген ким болгон? Эмне үчүн Колумб Индияга жол издеп, батышка жөнөгөн?

3. Картаны пайдаланып, Васко да Гаманы экспедициясы жөнүндө айтып бергиле.

4. Жер шарын айланым чыккан биринчи саякатчы ким болгон жана ал жер шар формасында эквидигин кантип далилдеген?

5. Тынч океан алкагындагы географиялык ачылыштарды картадан көрсөтүп бергиле.

6. Эмне үчүн испандыктардын аңчалык чоң эмес отряддары көп сандаган калкы бар Американын өлкөлөрүн басып ала алышты?

7. Географиялык Улуу ачылыштар Европанын жана колониялардын элдери үчүн кандай натыйжаларды алып келди?

8. «Колония» деген терминди жана «Тынч океан алкагындагы» деген сөздүн маанисин чечмелеп бергиле.

Фернан Магеллан
Оттуу Жер жана
Түштүк Америка
материянын ортосундагы
кысыкты кесип
отүүдө (түстүү гравюра,
Аугсбург, Мамлекеттик
китепкана)

Фернан Магеллан
Оттуу Жер жана
Түштүк Америка
материянын
ортосундагы кысык
Магелландын иسمى менен
аталды (Ле Тестюну аалам
Космографиясына иллюстрация)

§ 30. ГЕРМАНИЯДАГЫ РЕФОРМАЦИЯ ЖАНА ДЫЙКАНДАР СОГУШУ

Германиянын экономикалык жана саясий өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү

XVI кылымдан баштап Германияда экономикалык өнүгүү күч ала баштайт. Өзгөчө тоо-кен өндүрүшү, кездеме токуу, айнек идиш, кагаз чыгаруу өнүгүп, капиталисттик мүнөздөгү ишканалар көбөйөт. Бай адамдар при ишканаларды сатып алышып, эбегейсиз көп акчаларды колдоруна топтоп алышкан. Түштүк немец шаарларында при ишканалар пайда болот. Түндүк немец жерлеринде при айыл чарбалары уюштурулган. Германиянын жеринде саясий бытырандылык өкүм сүрүп турган. Эркин шаарлар сооданын өнүгүшүнүн негизинде байый баштаган. Княздар өздөрүнүн ээликтеринде өз бийликтерин жүргүзүшүп, өлкөнү бириктирүүгө жолтоо болушкан. Княздар дыйкандарга акчалай оор салыктарды жүктөп, жамааттын жерлерин ээлеп, дарыялардан, көлдөрдөн балык уулоого тыюу салышкан. Дыйкандар жерлерин сатып, шаарларга кете алышкан эмес. Карапайым адамдар чиркөөгө кирешенин ондон бир бөлүгүн берип турушкан. Европадагы мамлекеттердин ичинен Рим папасы эң чоң кирешени Германиядан алган. Католик чиркөөсү эбегейсиз чоң жер аянттарын ээлеп алышкан. Герман калкынын басымдуу көпчүлүгү католик чиркөөсүнө нааразы эле. Ага карабастан жылдан-жылда шаар-кыштактарда чиркөө имараттары эң кооз болуп курулуп, эбегейсиз көп каражаттарды элдин эсебинен топтоп байышкан.

Реформациянын¹ өбөлгөлөрү. Мартин Лютер

XVI кылымдын башында Германияда элдик реформациянын себептери бышып жетидди. Германияда Рим папасынын бийлигин колдогон католик дин кызматчылары индульгенция кагаздарын кенири сатуу жана

Германияда капитализмдин өнүгүшүнө эмне тоскоол болду?

XVI кылымдын башында Германияда элди эзүүчүлөрдүн башчылары кимдер?

Мартин Лютер
(Лукас Крапах Улуу,
1532; Регенсбург
шаарындагы музей)

¹ Реформация — (лат. reformatio — кайра куруу, өзгөртүү, оңдоо) чиркөөнү кайра куруу үчүн болгон күрөш же чиркөөнү реформалоо дегенди билдирет.

карапайым элдердин эсебинен баюнун көп жолдорун табышкан. Алар нике кыюу, наристелерди чокундуруу, маркумдардын жаназасын окугандыгы, ыйыктардын буюмдарын кармагандыгы жана чиркөөдө кызмат орду саткандыгы үчүн зор кирешелерди алып келген пайдаларды көрүшкөн. Чиркөөгө өткөргөн майрамдар, чиркөөнү кооздоо үчүн кеткен каражаттар жыл сайын көбөйө баштаган. Католик чиркөөсүнө болгон элдик нааразылыктан шаардын бай адамдары пайдаланууга аракеттеништи. Чиркөөнүн көптөгөн жерлерин ээлөө — алардын негизги максаты эле. Княздар чиркөөлөрдү өздөрүнө багындырууга аракеттенишкен. 1517-жылы окумуштуу — кечил, Виттенберг университетинин кудай таануу боюнча профессору **Мартин Лютер** (1483 — 1546-ж.) индульгенция кагаздарын сатууга каршы чыгып, «95 тезис» жарыя кылды. Лютердин ою боюнча кудай менен адамдардын ортосунда оргомчулар болбош керек, католик чиркөөсү Рим папасы болбосо деле иштей берет деп чыкты. Рим папасы Лютерге наалат айтып, ага чиркөөдөн чыгарылгандыгы тууралуу «булла» (буйрук кагазын) жиберген. Топтолгон калын элдин көзүнчө Лютер булланы өрттөп салды.

Карапайым эл чиркөөлөргө киришип, чиркөөгө тиешелүү имараттарды талап-тоношуп, буюмдарын үйлөрүнө ташый башташты. Элдик реформация негизинен феодалдык мамилелерге да каршы багытталган. Бирок, Лютер элдик толкундоолордон коркуп, элди эн каардуу бийлик болсо да, баш ийгенге чакырып, күрөштөн баш тартты.

Лютер чиркөөдөн чыгарылгандыгы жөнүндөгү папанын «булласын» (буйрук кагазын) өрттөп жатат.
Гравюра (XVI к.)

Немистик реформация. Томас Мюнцердин окуусу.

Германиядагы элдик реформация мезгилинде дин кызматчысы Томас Мюнцер дыйкандарды жана шаардыктарды куралдуу күрөшкө үндөп, бардык бийлик эмгекчил элдин колунда болуш керек деген. Ал бир аймактан экинчи аймакка өтүп, жашыруун уюмдарды түзүп, өзүнүн көз карашын айкындаган каттарды таркаткан. Мюнцер католик чиркөөсүнүн жана феодалдын үстөмдүгүнө каршы күрөшкөн. Элдик реформациянын мезгилинде Германияда католик чиркөөсүнө каршы күрөш дыйкандардын согушуна өсүп чыккан.

1525-жылы алты топтун ичинде 40 миңден ашуун дыйкандар көтөрүлүшкө чыгып, алар алты топко бөлүнгөн. Реформация мезгилинде көтөрүлүшкө катышкандардын өздөрүнүн пикирлерин айкындаган программалары болгон.

1. Мартин Лютердин «95 тезиси» католик чиркөөсүн кайра курууга багытталган. Бул диний программа алгачкы христиандардын окуусуна жакын болуп, жекече адамдын турмушу жана коомдук тартип адамга, динге берилүүгө шарт түзмөк.

2. Томас Мюнцер жана анын колдоочулары элди феодалдардын үстөмдүгүнөн бошонууга чакырып, алардын чептерин жана монастырларын жок кылууга үндөгөн.

3. Дыйкандардын бир тобу «12 бап (статья)» деген программасында жекече эркиндикти жогору баалап, дыйкандардан алынуучу салыктардын көлөмүн азайтууну ураан кылган.

Немец теологу
Томас Мюнцер.
Граюра (XVII к.)

*Германияда
реформация
деген эмне?*

1. Германияда реформацияны ким баштаган?
2. Томас Мюнцер «жердеги кудайлар падышалыгы» деп эмнени эсептеген?

Томас Мюнцердин
баракчасы

4. Жаңы калыптанып келе жаткан буржуазия Германияда бирдиктүү акча чыгарууну, өлкө ичинде бажы акысын алып таштоону, императордун бийлигин күчөтүүнү сунуш кылышкан. Бул чаралар Германияны бирдиктүү мамлекетке айландырып, капиталисттик өндүрүштү жана сооданы өнүктүрүүгө шарт түзмөк.

Тюрингия жана Мюльхаузен жерлеринде өтө чечкиндүү аракеттерге өтүшкөн согушка катышкан дыйкандарды тоо-кен жумушчулары, шаардык кембагалдар колдошкон. Томас Мюнцер шаардык кенешти өзүнүн адамдары менен толуктап, чиркөөнүн конгуроолорунан замбирек куюшуп, аскердик даярдыктарды көрө баштады. Бирок, козголоңчулар өтө чон аскер бөлүктөрүн түзө алышкан эмес. Алардын катарында баш аламандык, тартипсиздик көп болгон. Согушка катышкан дыйкандар дворяндарга ишенишкен. Франкенхаузен шаарынын жанында тоонун этегинде 8 миң аскери менен Томас Мюнцер курчоого алынган. Замбиректердин огуна чыдай албай дыйкандар чон жоготууга учураган. Дворяндардын жалданма аскерлери 5 миңден ашуун көтөрүлүшчүлөрдү кырып, башынан жарадар болгон Томас Мюнцерди колго түшүрүшкөн. Ал мыкаачылык менен кыйналып, өлтүрүлгөн. Көтөрүлүштү басуу учурунда 100 миңден ашуун дыйкандар набыт болгон, кыштактарга эбегейсиз көлөмдөгү доолорду коюшуп, феодалдар дыйкандардын согушун баскан.

Элдик реформациянын жана дыйкандардын согушунун натыйжасында феодалдык түзүлүш кыйратылбагандыктан, дагы 300 жыл Германия саясий быты-

*Мартин
Лютер менен
Томас Мюнцер
өздөрүнүн
окууларында
кимдин көз
карашы
пайдаланган?*

1525-жылы
Германияда
көтөрүлүшкө
чыккан дыйкандар,
солдаттар
монахтарга жана
аксөөктөргө каршы
согушууда
(Эрхард Шён)

рандылыктын кучагында болуп, күчтүү, бириккен мамлекеттерге кез каранды болуп келди. Германияда дыйкандардын согушу Европада феодалдык тартиптерди элдик төнкөрүш аркылуу жок кылууга багытталган биринчи жолку аракет эле.

Европа өлкөлөрүндөгү протестанттык реформация.

Германиядагы элдик реформация Европанын башка өлкөлөрүнө да таасирин тийгизди. Католик чиркөөсү өзүнүн күчүн жоготуп, ишенимден кетти. Реформациянын бардык тарапкерлери протестанттар, ал эми жаңы чиркөө протестанттык чиркөө деп аталды. Түндүк Германияда Лютер сунуш кылган үлгү боюнча чиркөө реформаланды. Княздар монастырларды жаап, чиркөө жерлерин ээлешип, чиркөө башчысы болуп калышты. Протестанттык чиркөө Лютерандык чиркөө деп аталып, Лютердин немец тилине которулган Библиясы (христиандардын ыйык китеби) лютерандардын негизги куралы болуп калды. Германияда католик княздары менен протестант (реформациянын жактоочулары) княздарынын ортосунда айыгышкан, узакка созулган согуш 1555-жылы гана Аугсбург диний тынчтык келишимине кол коюлгандан кийин токтоду.

Англия, Дания жана Швецияда реформациянын негизинде чиркөөнүн башында мамлекет башчылары (король) туруп калышты. Швейцарияда жана Нидерландда (Голландия) реформацияны таасири күчтүү буржуазия өз кызыкчылыгына пайдаланды. Швейцарияда протестанттык чиркөөнү француз Жан Кальвин жетектеди. Ал «Христиан

Германиядагы дыйкандар согушу эмнеге алып келген?

Өлүм салтанаты
(Питер Врейгель
Улуу, 1562-1563;
Мадрид, Прадо)

ыйманындагы колдонмо» жана «Чиркөөлүк туруктуу тартиптер» деген эки эмгек жазып, кальвинизм багытын негиздеди.

Жан Кальвин: «Ким бейишке чыгып, тозокко түшөт, кудайдын буйругу менен болот», — деп айткан.

Германияда башталган реформация бүткүл Европаны кучагына алып, кийинчерээк дүйнөдөгү эң при, прогрессивдүү өзгөрүүлөргө алып келди. Англия, Нидерландда (Голландия) протестанттарда акчаны үнөмдөө, жакшы, талыкпастан эмгектенүү, ынтымакты сактоо, үй-бүлөнүн ээси билимдүү болуп, тамак ичердин алдында дайыма Библиядан үзүндүлөрдү окуу адатка айландырылган. Келечекте бул шарттар азыркы кездеги рынок экономикасынын калыптанышына өбөлгө түзүп, дүйнөлүк прогресстин алдына чыгууга алып келди.

Католик чиркөөсүнүн реформацияга каршы күрөшү

1540-жылы реформация менен күрөшүү үчүн папа «Иисус коомун» же иезуиттердин орденин¹ түзгөн. Орденди католик дининин жактоочусу, испаниялык дворянин Игнатий Лойола негиздеген.

Иезуиттер Рим папасынын элпек аткаруучулары болушкан. Алар айлакердик жол менен элди өздөрүнүн таасирине баш ийдирүүгө аракет кылышкан. Иезуиттердин ордени алдамчылык менен байлык топтогон.

Реформация менен күрөшүүдө католик чиркөөсү душмандарын массалык түрдө кырууну колдогон. Францияда католиктер протестанттарды массалык түрдө өлтүрүшкөн.

1572-жылы 23-август түнү (ыйык Варфоломей күнүнүн алдында) Париждин чиркөөлөрүнүн биринчи конгуроосу кагылган. Ушул белги боюнча католиктер протестанттарды кырышкан. Аялдарды, балдарды тошөктө жаткан жеринен эле бычактап, үйлөрдүн терезелеринен ыргытышкан. Варфоломей түнүндө 3 миңдей адам өлсө, эки жуманын ичинде 20 миңден ашуун адам кырылган. Бул каргашалуу түн Варфоломей түнү²

Вартбургда
Мартин Лютер
Библияны немец
тилине
каторууда
(гравюра, 1530)

*Иезуиттер деген
кимдер?*

*Европадагы
протестантизм
деген эмне?*

¹ Ордендер — орто кылымдагы кечилдердин уюмдары.

² «Варфоломей түнү» — деген түшүнүк каршылаштарын ырайымсыз катуу жазалоо деген мааниде айтылат.

деп аталып калган. Рим папасы Григорий XIII бул кыргынды кубаттаган.

Католик чиркөөсү Польша, Италия жана Түштүк Германиядагы реформацияларды баса алган жок. Католик чиркөөсү женген өлкөлөрдө феодалдык тартиптер реформация жүргүзүлгөн өлкөлөргө караганда узак сакталган.

Реформация Батыш Европа цивилизациясын түзүүчү негиздердин бири

Реформация Германиядан башталып, Батыш Европа мамлекеттерине таркап, чоң кулач жайды. Реформация католик чиркөөсүнө чоң сокку урду. Лютердин окуусу боюнча кудайга жекече ишенүүдө, кудай менен динге ишенген адамдардын ортосунда ашыкча уюмдар, монастырлар, кечилдердин ордендеринин (уюмдары) кереги жок деп айткан. Чиркөөнүн байлыктарын элге таркатууну туура көргөн. Адам өзүнүн жүрүш-турушуна өзү жооп бериш керек деген.

Европа орто кылымдардан баштап, ар бир адамдын эмгегине таянгандыктан, техникалык ачылыштардын чордонуна айланып, өнөр жай төнкөрүшүнө жол салды.

«Варфоломей түнү» деген эмне?

XVI кылымдын башында буржуазиялык диний көз караштарга баарынап кимдин көз карашы жакын болгон?

Кандуу кыргын (Варфоломей түнү) учуру, демилгечи Екатерина Медичи болгон, 20 миңден ашуун гугенот өлгөн (гравюра)

Реформация женген өлкөлөрдө өнөр жай төнкөрүшү техника жана сооданын өнүгүшүнө шарт түздү. Реформация жүрүш-турушу ак ниет эмгек менен байланыштуу болгон жаны инсандарды жаратты.

Реформация европалыктардын аң-сезимине чон таасир тийгизди. Реформация женген Батыш Европа өлкөлөрүндө капитализмдин женишине ыңгайлуу шарттар түзүлдү.

Ошентип, реформация «европалык кереметти» капитализмди пайда кылып, Батыш Европа өлкөлөрүнүн дүйнөлүк үстөмдүктү орнотуусуна өбөлгө түздү.

Суроолор:

1. Реформациянын негизги себептерин айтып бергиле.

2. Реформацияга катышкан социалдык катмарлардын максаттары кандай болгон?

3. Ян Гус менен Мартин Лютердин окуусунда кандай окшоштуктар бар?

4. Ян Жижка менен Томас Мюнцердин аракеттерин эмне бириктирет?

5. Эмне үчүн реформацияга дыйкандар согушу кошулуп кетти?

6. Дыйкандардын согушунун тушундагы көтөрүлүшчүлөр кандай прогрессивдүү талаптарды койгон?

7. Эмне үчүн реформация католик чиркөөсүнө жаны диний окуулардын пайда болушун алып келди?

8. Жан Кальвиндин окуусунун турмушка тийгизген пайдалуу жактары барбы?

9. Эмне үчүн реформациядан кийин Батыш Европа жаны цивилизациянын «европа кереметинин» чордонуна айланды?

10. Реформациянын тарыхый мааниси эмнеде?

§ 31. БАТЫШ ЕВРОПА ӨЛКӨЛӨРҮНҮН
XVI-XVII КЫЛЫМДАРДЫН БИРИНЧИ
ЖАРЫМЫНДА СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК
ӨНҮГҮШҮ

**Техниканын өнүгүшү жана эмгектин жаңыча
уюштурулушу. Капиталисттик мануфактура**

Дүйнөдө капиталисттик ишканалар алгач Англия, кийин Нидерланд жана Францияда пайда болгон. Англияда капиталисттик өндүрүш женил өнөр жайында өнүгө баштайт. Дыйкандар койлорду көп өстүрүп, жүндөрүнөн ар кыл буюм жасап сатышчу. Кийинчерээк ноотуну көп сурай баштаганда, дыйкандар жүндү көбүрөөк сатышкан.

Көпөстөр жүндү айылдык ийрип-токуучуларга өздөрү таркатышып, алардан даяр ноотуну алып кетишкен. Нооту чыгарууну адистештирүү анын көлөмүн көбөйтүүгө, сапатын жакшыртууга алып келди. Эми бай көпөстөргө бүтүндөй бир кыштактын кол өнөрчүлөрү иштеген. Көзөмөл жүргүзүш үчүн көпөстөр аларды бириктирип, бир имаратта иштеткен. Улам байыган сайын көпөстөр кол өнөрчүлөрдүн санын көбөйтүп, алар үчүн чоң ишканаларды курган.

Кол өнөрчүлөр иштеген ишкана — мануфактурага, ал эми кол өнөрчүлөр жалданма жумушчуларга айланган.

Эмгек өндүрүмдүүлүгүн күчөтүш үчүн жумушчулар чакан гана жумушту аткарышкан. Башкача айтканда, эмгекти бөлүштүрүү башталган. Бирөөлөр жүндү кайнатса, калгандары аны муздак сууга салып жуушкан. Жип ийригендер жүндөн жип даярдап, аны кездеме токууга беришкен. Аягында даяр кездемени боешкон. Жумушчулар бир беткей жумушка көп жыл иштеген учурда жөндөмдүү адис болуп калган. Эмгек өндүрүмдүүлүгү жыл сайын жогорулап, чыгарылган ноотунун сапаты жакшырган. Мануфактуранын ичиндеги шаймандар, имарат, жүн жана даяр кездемелер кожоюнга тиешелүү болгон. Жумушчулар өздөрүнүн кол күчүнө, жөндөмүнө жараша эмгек акысын акчалай алышкан. Жумушчуларга аз акча төлөп, даярдалган товарларды белгилүү бир өлчөмдө кымбат сатып, кожоюн бара-бара эбегейсиз зор суммадагы акчанын ээси болуп калган. Кожоюн ишкананы алгач өздөрү башкарып, кийинчерээк атайын башкаруучулар-

*Техниканын
өнүгүшү
эмне себептен
чыгыш өлкөлөрүндө
эмес
батыш өлкөлөрүнөн
башталган?*

*Мануфактура
деген эмне?*

га (менеджерге) тапшырышкан. Капиталисттик мануфактуралар тоо-кен, металлургия, курал-жарак жасоо жана китеп басып чыгаруу иштеринде пайда болду. Жумуш күнү узак жана иш акысы аз болгон. Ачкадан өлбөй, үй-бүлөсүн багыш үчүн жумушчу талыкпастан, күнү-түнү иштөөгө аргасыз болгон.

1764-жылы англиялык токуучу Джеймс Харгривс дүйнөдө 1-жолу Дженни деп аталган жип ийрүү машинасын конструкциялаган. Ал эмгек өндүрүмдүүлүгүн 18-20 эсеге көбөйткөн. Бирок, мындай механизмдер колдун күчүн кыймылга келтирген.

1771-жылы Ричард Аркрайт жогортодон түшкөн суунун күчүн жип ийригич машиналарга колдонгон, башкача айтканда машина суу барасынын жардамы менен кыймылга келип иштетилген ишканаланы негиздеген.

Эми машиналар негизги жумушту аткаргандыктан, мануфактуралар фабрикага айлана баштайт. Бир нече миң чөлмөктөрдү 300 киши гана башкарган. Фабрикада кишинин саны азайып, чыгарылган продукциянын саны, сапаты жогорулаган сайын кожоюндун кирешеси аябай өскөн.

1763-жылы Англиянын Глазго шаарында механик жана лаборант Джеймс Уатт кыймылдаткыч буу машинасын ойлоп тапты. Ошентип, ийрип-токуучу механизмдерди шаарларга, каалаган бардык жерлерде пайдала-

Мануфактурадагы эмгек кол өнөрчүлүктөгү эмгектен эми үчүн өндүрүмдүү болгон?

Жумушчуларды эзүү кандай жолдор менен күчөтүлгөн?

Дженни жип ийрүүчү машина

Кол күчү менен иштеген жип ийрүүчү машина

нууга мүмкүнчүлүк болгон. Алардын эмгек өндүрүмдүүлүгү кескин түрдө өскөн. Ушундан баштап, **өнөр жай төңкөрүшү**¹ башталды. Электр тогунун кубаттуулугу ватт менен ченелет. Бул Джеймс Уаттын урматына аталган. Уаттын ойлоп тапканы жүз жылдан ашык убакыт колдонулган.

Техникалык ойлоп табуулар жумушсуздуктун өсүшүнө алып келди. Жумушсуздуктун көбөйүшү Батыш Европа өлкөлөрүндө социалдык абалдын күчөшүн, карама-каршылыктын өсүшүн шарттаган.

Акча-товар мамилелеринин өнүгүшү

Кол өнөрчүлүктөн мануфактурага, мануфактурадан фабрикага өтүү акчанын баркын, ролун кескин түрдө жогору кетердү. Көпөстөрдүн колуна чоң суммадагы акчалар топтоло баштагандан кийин, алар өндүрүштүн бардык процесстерине акча жумшоо менен ири ишканалардын ээлери болуп калышкан. Алар жүндү сатып алып, аны жип ийрүүчүгө жеткирип, андан кийин токуучуга токутуп, даяр болгон ноотуну рынокко жеткиришкен. Бардык учурда акча менен эсептешип турушкан. Ар бир жумушчуга азыраак акча төлөп, акырында чыгарылган товарды кымбатыраак сатышкан.

Эгерде Англиядан 1350-жылы 32 миң мүшөк жүн ташылса, 1550-жылы 6 миң мүшөк жүн ташылган. Демек, жыл сайын өндүрүлгөн жүндүн көлөмү көбөйсө, анын баарынан нооту жасашкан.

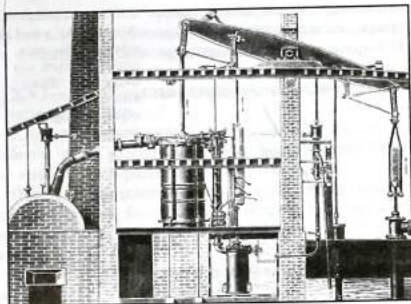
Ошол эле 1350-жылы 5 миң үзүк нооту ташылса, 1550-жылы 120 миң үзүк (руллон) нооту ташылган. Жүнгө караганда ноотудан эбегейсиз көп пайда түшкөн. Кийинчерээк, Англиялык парламент жүндү Англиядан ташып алып кетүүгө биротоло тыюу салган. Демек, ишкер адам жумушчунун кошумча эмгегин өзүнө бекер алып, кошумча эмгектин натыйжасында өндүрүлгөн буюмду саткандан кийин **кошумча наркка** ээ болуп калган. Мына ошол кошумча нарк ишкер адамдын менчиги болуп, аны белгилүү өлчөмдө чексиз байыткан. Кошумча наркты ишкер адам өндүрүштү ого бетер кенейтүүгө жумшап, өзүнүн байлыгын көбөйткөн.

Өнөр жай төңкөрүшү деген эмне?

Англиядан 1350-жылы караганда 1550-жылы эмне үчүн жүн аз ташылган? Ал эми ошол эле 1350-жылы нооту аз ташылса, 1550-жылы эмне үчүн нооту көп ташылган? Мунун себептери эмнеде?

Жалданма жумушчулар цехтик кол өнөрчүлөрдөн эмнеси менен айырмаланган?

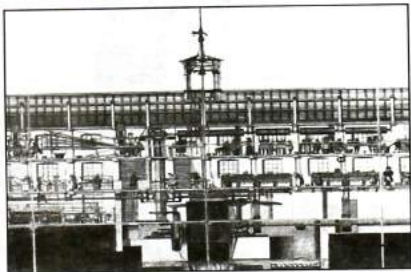
¹ Өнөр жай төңкөрүшү — бул кол эмгегинен машинага, мануфактурадан фабрикага гана өтүү болбостон, буржуазия менен жумушчулардын жаңы негизги коомдук таптарга айланышын тездеткен.

Джеймс Уаттын буу
машинасы
(кесцлогграфия XIX к.)

Ричард Аркрайт
конструкциялаган
жип ийрүүчү машина
(модель)

Бедворт жип
ийрүүчү фабрика.
Суу барасынын
жардамы менен
кыймылга келген
жип ийрүүчү машина.

Ишкер адам буржуазиянын катарын толуктап, жалданып иштегендер жумушчунун катарын толуктаган. Жылдан жылга бул эки таптын ортосундагы карама-каршылык күчөп, толкундоолорго, куралдуу кагылышууларга, кээ бир өлкөлөрдө революциялык төнкөрүштөргө алып келген.

Батыш Европа өлкөлөрүнүн социалдык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр

Англияда XVI кылымдан айыл жерлеринде чон социалдык өзгөрүүлөр башталат. Реформация учурунда король үч миңден ашык монастырларды жаап, кечилдерди таркатып жиберген. Монастырлардын жерлери королдун колуна топтолгон. Ал жерлерди бай шаардыктар жана дворяндар сатып алышып, жер иштеткен жалданма жумушчуларга беришкен жана кой багышкан. Алар фермер деп аталышкан. Англияда жеринен ажыраган адамдардын, кечилдердин саны көбөйгөн. Ушул социалдык өзгөрүүлөрдүн учурунда жаны дворяндар — джентри жана аларга жалданып иштеген айыл-чарба жумушчулары-батрактар пайда болду. Ири жер ээлери — лендлорддор дыйкандардын натуралдык төлөөлөрүн акчалай төлөөлөргө өткөрүү менен бирге анын көлөмүн да көбөйтүшкөн.

Дворяндардын балдары соода ишине өтө баштады. Рыцарга караганда соода менен оокат кылган дворяндар тез байыды. Дворяндар көпөстөр менен биригип, кемелер менен соода жүргүзүп, океан мейкиндиктеринде каракчылык кылып, кийин Африкадан кара адамдарды Түндүк Америкага алып барып, кул сатуу менен соода кыла баштаган.

Ошентип, капитализмдин жаны башталган учурунда акча табуунун жолдору көп болгон. Алгачкы капиталды топтоо учурунда талап-тоноо, каракчылык, киши өлтүрүү жана башкалар кадимки көнүмүш адатка айланды. Англиялык, португалиялык, испаниялык жана голландиялык каракчылар эбегейсиз зор колонияларды басып алышып, алардын элин эзип, жаратылыш байлыктарын ээлеп, өздөрүнүн өлкөлөрүн байытышты.

Шаарлардын саны да, калкы да өскөн. Шаарларда буржуазия жана жумушчулар, андан тышкары мугалим, адвокат, дин кызматчы, соодагер ж.б. кызматчылардын саны өстү. Шаардын өсүп бара жаткан калкы айыл-чарба азыктарын көп талап кыла баштагандыктан, шаар

XVI кылымда Англияда «койлор адамдарды жеп койду» деген сөз тараган, бул эмнени түшүндүргөн?

Жаңы дворяндар деген кимдер жана алар кантип пайда болгон?

менен кыштактын ортосундагы соода мамилелери өнүгө баштайт. Бул экономикалык шарттар бирдиктүү улуттун калыптана башташына жол ачкан.

XVI—XVII кылымдардагы абсолюттук монархиялар

XV кылымдын аягында эч кандай мыйзам менен чектелбеген жеке адамдын (королдун) бийлиги — абсолюттук монархия Франция жана Англияда пайда болду.

Өлкөдөгү бардык бийликти колго алып, Франциянын королу өкүлдүк башкарууну — Генералдык Штаттарды чакырбай, алар менен кенешпей, чексиз бийликке ээ болду.

Людовик XI өзүнүн душмандарын биротоло жок кылып, өлкөнүн аянтын көбөйтүп, туруктуу аскер бөлүктөрүн түзө баштады. Король элге жыл сайын төлөнүүчү салык киргизди. Ал өлкөнү көп сандаган кызматчылар аркылуу башкарып, герцог, граф, бай төбөлдөрдү өз таасиринен ажыратты.

Франциядагы абсолюттук бийлик кардинал Ришельен (1624—1642-ж.) тушунда күч алган. Ришелье Франциядагы католик чиркөөсүн башкарган. Анын жашыруун тынчылары көп болгон, ошондуктан өлкөдө анын зор таасири бар эле. Ошол эле учурда Ришелье биринчи министрдин кызматында тургандыктан, эрки начар Людовик XIII ага толук ишенген. Ришелье католик дининин душмандарын ырайымсыздык менен кырган, өлкөнүн аймактарына өзүнө ишенген адамдарды дайындап, салыкты өз убагында жыйнап, королдун буйрукта-

Франция королу Людовик XIV (Гиацинт, Риго, Лувр, Париж)

Парижде Франция королу Людовик XIV Француз Академияны ачууда. (боек, Шарль Лебрен, XVII к.)

Кардинал Ришелье

Кардинал Мазарини
(Робера Нантеянын
гравюрасы)

рын токтоосуз аткарууну талап кылган. Францияда өзгөчө Людовик XIV нүн тушунда (1643—1715-ж.) Мазарини кардинал, премьер-министр жана башкаруучу болуп турганда, абсолюттук монархияны ого бетер бекемдеген.

Мазарини улуту италиян болгонуна карабастан, королдун душмандарынын аскерлерин талкалап, королдун туугандарынын күрөшүнүн мизин майтарган. Людовик XIVнүн тушунда королдун сарайында эмгек кылбаган, жакшы кийинген, казынадан маяна алган адамдардын саны өтө көбөйгөн. Тойлор, шаан-шөкөттөр казынадан эбегейсиз зор каражаттарды талап кылган.

*Франциядагы
чексиз монархияны
кайсы таптар
жана эмне
үчүн колдогон?*

*Ришелье
деген ким?*

Людовик XIV «мамлекет — бул мен» деп жарыя салган. Жыл сайын салыктардын саны да, өлчөмү да өскөн. Королдун душмандарын куугунтуктоо, даргага асуу өнөкөт болуп калган. Гученоттор (католик дининин душмандары) талоонго алынып, үй-бүлөлөрү менен Германияга качышкан. Себеби алар үй-бүлөлөрү менен өлтүрүлө баштаган.

*«Мамлекет — бул
мен» деген сөздү
айткан адам ким?*

Буржуазия абсолюттук бийликке каршы болду. Англияда да парламенттин болгонуна карабастан, Тюдорлор династиясынын башкаруу мезгилинде (1485—1603-ж.) королдун бийлиги жогорку чегине жетет. Абсолюттук монархия феодалдар менен жаңы тап — буржуазиянын кызыкчылыгын көздөп жана аны сактап калууга аракеттенген. Буржуазия экономикалык жактан күчтүү боло баштагандан кийин саясий бийликти алууга умтулган.

*Франциядагы
королдук бийлик
мануфактурага
жана соодага кан-
дай караган?*

*Абсолюттук
монархия деген
эмне?*

Абсолюттук монархия өзүнүн кирешесин көбөйтүш үчүн өнүгүп келе жаткан капиталисттик чарбаны колдой баштайт. Капиталисттик чарба тышкы жана ички соо-

даны, мануфактуралык өндүрүштү тез өнүктүрө баштайт. Бирок, XVII кылымдын башында бийликке келген Стюарт династиясы тынымсыз салыктарды жана жыйымдарды кобөйтүп, парламентти жок кылууга аракет жасаган. Ал англикан чиркөөсүнүн үстөмдүгүн колдогондон кийин, жалпы эл, жаны дворяндар, буржуазия жана парламенттин талапкерлеринин ага нааразычылыгы күчөгөн. Чексиз, абсолюттук бийликти орнотууга аракет кылган Карл I 1629-жылы парламентти таркатып, 10 жылы өзү башкарды. Бул аракеттердин бардыгы дүйнөдө биринчи жолу абсолюттук бийликти жок кылууну максат кылган буржуазиялык революцияга алып келип, 1649-жылы 30-январда Карл I нин башын балта менен чаап таштаганга жеткирди. Англияда чектелген, конституциялык монархиянын король жана парламенттин биргелешип, бийликти кылдаттык менен бөлүшүп, башкаруусуна алып келди. Бул бийлик ушул күнгө чейин жашап келе жатат.

Абсолюттук бийлик күч алган сайын өкүлдүк-сословиелик органдардан (генералдык штаттар — Францияда, парламент — Англияда) баш тарта баштайт. Кээ бир өлкөлөрдө орнотулган абсолюттук бийлик «жаны», «кайра жаралган» «жеке менчиктүү монархия» деп аталып калган.

Абсолюттук бийлик кезинде королдон тышкары бийлик кээ бир кызматчылардын колуна топтоло баштайт. Бул адамдар өздөрүнүн жогорку деңгээлдеги билимдүүлүгүнө, ишти жакшы билгендигине таянышкан.

Англиялык король Карл I (Ван Дейканын тарткан сүрөтү; Мадрид, Прадо)

1649-жылы 30-январда Англияда Карл Iни өлүм жазасына тартуу (Эдинбург, Шотландия улуттук портреттик галерея)

Версалда
королдун ак
сарайы, Людовик
XIV нун буйругу
меен курулган;
1677-жылдан
француз королунун
резиденциясы

Лондондо ыйык
Павелдин
собору. Анын
курулушу
1675-жылы
башталып,
1711-жылы
аяктаган.

Абсолюттук бийлик мезгилинде тышкы жана ички саясаттын, армия, флот, финансы тармактарын башкарган адамдардын ролу кескин түрдө жогорулайт. Бул учурда өзгөчө жаңы курал-жарак менен куралданган армиянын мааниси өтө бат өсөт.

Абсолюттук бийлик көз каранды эмес мамлекеттердин — Франция, Англия жана Испаниянын калыптанышына, бекемделишине алып келди.

Англиянын мамлекеттик түзүлүшү кандай деп аталат?

Суроолор:

1. Мануфактура менен кол оңорчүлүк мастерскоюнун окшоштугу жана айырмасы эмнеде?

2. Мануфактура менен фабриканын окшоштугу жана айырмасы эмнеде?

3. Эмне үчүн башка өлкөлөргө караганда Англияда өнөр жай төңкөрүшү эрте башталган?

4. Бир машинаны ойлоп чыгаруу өзүнүн артынан башка машиналарды ойлоп чыгарууга кандайча алып келген?

5. Жумушчу машина деген эмне?

6. Лендлорддор деген кимдер? Эмне үчүн Англияда бүткүл жер лендлорддордун колуна топтолгон?

7. Жаңы дворяндар менен буржуазиянын айырмасы эмнеде?

8. Абсолюттук монархия менен чектелген конституциялык монархиянын айырмасы кандай?

Аймагы, калкы жана чарбасы

Бирдиктүү орус мамлекетинин түзүлүшү менен бирге жалпы орус жеринин аянты кеңейтилди. Эгерде XV кылымдын башында орус мамлекетинин жалпы аянты 430 миң чарчы километр болсо, ал эми XVI кылымдын 30-жылдарында жалпы аянты 2800 миң чарчы километрге жеткен. Жүз жылдыктын аягында Россиянын аймагы 5400 миң чарчы километрди түзгөн.

XV кылымда элдин саны 6 млн адам болсо, XVI кылымдын 30-жылдарында 9 млндон ашык болгон. Орус жеринде экономика жогорулайт, айдоо аянты кеңейет, жер иштетүүнүн ыктары жакшырат. Айыл чарбасында дыйканчылыктын үч талаалуу системасы сакталган. Көбүнчө кара буудай, буудай, сулу, арпа, гречиха, таруу, зыгыр, кендир, буурчак себилген. Күч унаа катары аттар менен өгүздөр пайдаланылган. Жаңы эмгек куралдары, суу менен жүгүртүлүүчү тегирмендер колдонула баштаган. Бардык жерде уй, эчки, чочколорду багышкан. Аңчылык, балык кармоочулук жана бал челек күтүү кеңири таралган.

Шаарлар акырындык менен өсө берген. Айрым шаарлар эң ири борборлордон болуп калган. Москвада жашаган элдин саны 100 миңден ашуун болгон. Көптөгөн шаарлар кол өнөрчүлүк жана сооданын борбору болуп калган.

Иван IVнүн реформалары

Улуу князь Василий III өлгөндөн кийин феодалдык аристократия бийлик үчүн күрөштү күчөткөн. Тактыга формалдуу түрдө үч жаштагы Иван IV (1533—1584-ж.) келди, ал Василий III Ивановичтин уулу эле. Иш жүзүндө мамлекетти Василий IIIнүн аялы, Иван IVнүн энеси Елена Глинская башкарып калды. Улуу княздык бийликке каршы бир нече жолу ак сөөктөрдүн заговорлору чыккан. Глинскаянын өкмөтү борборлоштурулган башкаруу саясатын жүргүзгөн. 1538-жылдан Елена Глинская өлгөндөн кийин, анын туугандары бийлик жүргүзүшүп, бийликте улам бири алмашып, атаандаш бо-

*Иван Грозный
кайсы жылдарда
өлкөсү
башкарган?*

*Орус
мамлекетинин
биринчи
ладышасы
ким?*

ярдык топтор турушту. Бул мезгилде мамлекеттик башкаруу системасы төмөндөп кетти. Боярдык өкмөт дыйкандарга жана шаардыктарга ар түрдүү салыктарды салган. Ага элдин нааразылыгы өскөн. Көп жерлерде дыйкандар феодалдардын буйруктарына баш ийишпей, жерлерди уруксатсыз айдашып, токойлорду кыйышкан. Ушундай кырдаалда феодалдардын арасында мамлекеттик бийликти бекемдөө керек болгон.

1547-жылы Иван IV салтанаттуу түрдө Успенск соборунда биринчи болуп орус элинин тарыхында орус чиркөөсүнүн башчысы, митрополит Макарийдин колунан падышалык таажыны кийген. Бул окуя эл аралык зор мааниге ээ болгон. Анткени Орусияда узак убакытка чейин Алтын Ордонун хандары падыша болуп аталышкан. Иван IV падыша болуп жарыялангандан кийин бир нече ай өткөндө Москвада өрт чыгат. Ушул өрттө 25 миңден ашуун үй күйүп кетет. 2000 ден ашык адам өлөт. 80 миңден ашык адам үйсүз калат. Ошол мезгилде Москвада жана анын айланасында эпидемиялык грипп башталат да, 50 миң адам дүйнөдөн кайтат. Ушундай кырдаалда Москвада дыйкандардын көтөрүлүшү башталат. Алардын көтөрүлүштөрү жалпы феодалдарга каршы багытталып, Устюг, Псков ж.б. шаарларды кучагына алган. Өлкөдөгү тап күрөшүнүн курчушу феодалдарды жана өкмөт башчысын бир катар реформаларды же кайра курууларды түзүүгө мажбур кылышты.

Иван IV нүн мамлекеттик ишмердиги Тандалган рада (падышанын тегерегине жакын жардамчылары топтолгон) түзүлгөндөн башталган. Иван IV нүн өкмөтү жеке бийликти бекемдеп, мамлекеттин борборлошуусун күчөтүүгө умтулган. Катуу саясаты үчүн падыша Иван Грозный (каардуу) делип аталган.

1549-жылы февралда Иван IV биринчи Земстволук собор чакырган, ага феодалдардын ар түрдүү катмарлары катышкан. Анда боярдык жеке бийликти катуу ашкерлеп, дворяндардын бийлигин көтөргөн.

1550-жылы Иван IV нүн сунушу боюнча жаңы Судебник кабыл алынган. (Буга чейин эле 1497-жылы атайын Судебник кабыл алынган.) Бул жаңы кабыл алынган реформалар феодалдык бытырандылыктын калдыктарына сокку урган. Ошондой эле башкаруунун

Орусияда качан падыша биринчи жолу чиркөө башчысынын колунан таажы алган?

Иван Грозный

борборлоштурулган системасын күчөткөн, мамлекеттик бийликти чыңдоо, чиркөөлөр жана алардын жерлери жөнүндөгү маселени коюп, мындан кийин чиркөө жерди падышанын уруксаты менен гана алууга тийиш болгон. Ал шаардык төбөлдөрдүн жана дыйкандардын арасынан шайлануучу жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын киргизген. Приказдардын системасы өнүккөн, бул же тигил приказдардын ар бири өзүнчө белгилүү иштерди аткарышкан.

Приказдардын эң негизгиси болуп, элчилер приказы болду. Анын негизги милдети чет өлкөлөр менен болгон саясий жана соода иштерин жүргүзүү болгон.

Ошондой эле замбирек, артиллерия, каракчылык (разбойлук) приказдары болгон. Каракчылык приказынын максаты ири жерлерди менчиктөө болгон. Ям приказы почта байланышы, почта станциялары менен иш жүргүзгөн.

Орус мамлекетинин XVI кылымдагы тышкы саясаты.

Волга бою жана Сибирди кошуп алуу

50-жылдардагы реформалар мамлекетти чыңдап, тышкы саясатты чечүүгө мүмкүндүк берди.

Казань жана Крым тарабынан Орусияга талоончулук чабуулдар көп боло баштады. Алтын Ордого болгон көз карандылыкты жойгондон кийин, Казань хандыгына каршы күрөшүү негизги милдет болгон. Иван IVнүн өкмөтү чабуулга чоң күч менен даярдана баштады. Орус аскерлеринин согуштук аракеттеринин таяныч пункту болгон Свияж чеби тургузулган. Казандын феодалдарына каршы орус аскерлеринин аракеттерин колдоого алышкан Волга боюнун элдери да чыгышкан.

Иван IV башында турган орус аскерлери Казанды курчоого алышат. Айыгышкан чабуулдан кийин 1552-жылы 2-октябрда Казань багынып берди. Казандын артынан Астрахань хандыгы багынган. Башкирия жана Удмуртия өз каалоолору менен Орус мамлекетинин курамына киришкен.

Бул жаш Орус мамлекетинин чыгыштагы коопсуздугун камсыз кылган ири жениш болгон.

Казань хандыгынын аймагын Орус мамлекетине кошкондон кийин Сибирь хандыгын алуу керек болгон.

Иван Грозныйдын жаңы Судебниги 1497-жылдагы Судебниктен эмнеси менен айырмаланган?

Орусия мамлекетинде крепостнойлук укукту негиздеген Судебник канчанчы жылы түзүлгөн?

Орус мамлекети качан Казань жана Астрахань хандыгын багынып алган?

Батыш Сибирь Орусияга качан кошулган?

Балтика жээги үчүн Ливон согушу канча жылга созулган?

1582-жылы күзүндө атаман Ермак Тимофеевич башында турган казак-орустар катуу чабуул коюшуп, Сибир ханы Кучумдун башкы чеби — Кашлыкты алышат. Ошентип, Сибир жерине орус шаарлары — Тюмень, Тобольск, Верхотурье, Тара курулат. Орус элинин коомдук түзүлүшү жана маданиятынын таасири алдында Батыш Сибир элдеринде дыйканчылык өнүгүп, уруулук түзүлүштүн калдыктары бат эле жоюлган.

Чыгыштагы саясий маселени чечип, Иван IV нүн өкмөтү Балтика жээги үчүн күрөшкө даярдык көрө баштаган. Соода үчүн ылайыктуу болгон деңиз портторуна, жаны бай жерлерге дворяндар кызыгышкан. Андай жерлер Балтика боюнда көп болгон. Балтика жээгин ээледөгү башкы тоскоолдук Ливон ордени болгон.

1558-жылы январда орус аскерлери ага каршы согуштук аракеттерди башташты. Алар Нарва, Тарту аймактарын алышып, андан ары Таллинге жана Ригага жылган. Көп өгпөй Ливон ордени кыйрады. Бирок, анын аймагын литва, польша жана швед феодалдары өз ара бөлүп алууга шашышты. Бир нече жылдан бери согушуп жаткан Орус мамлекетинин күчү начарлады.

1569-жылы Литва жана Польша бир мамлекетке — Речь Посполитаяга бириктирилип, орус душмандарынын күчү бир топ өстү. 1582-жылы Речь Посполитаянын падышасы полководец Стефан Баторий Орусия менен тынчтык келишимин түзгөн. Бул келишим боюнча Орусия Смоленск чек арасындагы Велижден айрылган. Андан кийин шведдер Новгород жерине басып киришип, түзүлгөн кели-

Речь Посполитая мамлекети качан түзүлгөн?

Ливон согушунун жыйынтыгы кандай болду?

Ермактын Сибирди баш ийдириши.
Сүрөтчүсү В. Суриков.

шымдин негизинде Нарва, Ям, Копорье, Ивангородду алды. Ливон согушу Орус мамлекети үчүн ийгиликсиз аяктады. Келечекте Орус мамлекети үчүн өтө маанилүү болгон тышкы саясий милдетти чечүү керек болгон.

Опричнина

1565-жылы Иван IV мамлекеттин көп бөлүгүн өзүнүн ботөнчө ээлигине — опричиннага бөлгөн. Ага кирген боярлардын жерлери падышанын наамына тартылып алынган, аларга опричник дворяндар жайланышкан. Опричинна аскерлери падышанын жазалоочу куралы болгон. Ошентип, аёсуз террор, жазага тартып өлтүрүү жана сүргүнгө айдоонун мезгили башталган. Ушундай чаралар менен Иван IV өзүнүн душмандарынын каршылыктарынын мизин майтарууга аракеттенген. Жооп претинде падышага каршы жаны заговорлор пайда болгон.

Опричинна — элдин каршылык көрсөтүүлөрүн басуу, баш ийбегендерди коркутуу максатында жүргүзүлгөн террор болгон. Опричиннанын натыйжасында Новгород, Клин, Тверь ж.б. шаарлар талкаланып, элдери кырылып, бүлгүнгө учураган.

1572-жылы Иван IV опричиннаны жоюп, коркутуу менен бул атты эстөөгө тыюу салган. Опричинна он миңдеген дыйкандар, кол өнөрчүлөрдү бүлгүнгө учуратып, өлкөнүн чарбасын катуу начарлаткан. Эл массасы бүлгүнгө жана зомбулукка каршы тап күрөшү менен жооп беришкен.

XVI кылымдын башындагы дыйкандар согушу жана чет өлкөлүк баскынчыларга каршы орус элинин күрөшү.

Бул мезгилде дыйкан жана шаардык кедейлердин абалы оор эле. XVI кылымдын 70-80-жылдарында согуш, чума эпидемия жана опричиннадан бүлгүнгө учураган борбордук жана түндүк-батыш райондорунун дыйкандары посаддык адамдар шаарлардан кете башташкан. Алар негизинен помещик менен падышалык чиновниктерден алысыраак түштүккө жана түштүк-чыгышка — мол түшүмдүү талааларга жөнөшкөн. Чарба ыдырап, көптөгөн шаарлар менен кыштактар ээн калган. Феодалдар мурдагы кирешелерди алып туруу үчүн Юрьев күнүндө дыйкандардын кетип калууларына убактылуу тыюу салууларды киргизе баштаган. Ошондой эле посаддык адамдарга да шаарларды таштап кетүүгө урук-

Иван Грозный.
1871-ж. (Коло.
Мамлекеттик
орус музейи)

*Иван Грозныйдын
«опричиннасынын»
негизги максаты
эмне болгон?*

сат берилген эмес. Кетип калуу укугу жоюлган жылдар «тыюу салынган жылдар» деп аталган. «Тыюу салынган» жылдар жөнүндөгү указдар 80-жылдардын башында пайда болгон. Кийин 90-жылдарда качкын жана кеткен дыйкандарды издеп табуунун жана кайра келтирүүнүн беш жылдык мөөнөтү белгиленген.

Тап күрөшү курчуп, ички карама-каршылыктар күчөгөн. Эл массасынын абалы начарлады.

1584-жылы Иван IV өлгөндөн кийин тактыга оорулуу, акылы тайкы падыша Федор Иванович олтурду. Иш жүзүндө бийлик падышанын кайниси бояр Борис Годуновго таандык болгон. Борис Годунов мамлекеттик бийликти жана анын негизги социалдык таянычы – дворяндыкты чындоого аракеттенген. Феодалдык ак сөөктөр Годуновго кастык мамиле кылышкан да, аны бийликтен четтетүүнү каалашкан. 1598-жылы Федор өлгөндөн кийин патриархтын колдоосу менен Борис Земский собор тарабынан тактыга шайланган.

Бул мезгилде мамлекеттин эл аралык абалы начарлай баштаган эле.

Бир жагынан польшалык-литвалык магнаттар, экинчи жактан Годуновдун башкаруусуна нааразы болушкан боярдык ак сөөктөр Годуновду кулатуу үчүн Россиядагы ички карама-каршылыктардын курчушунан пайдаланып калууну чечишти. Москва боярлары жана польшалык-католиктик агрессорлор Москвадан качып кеткен орус митаамы, Чудово монастырынын кечили Григорий Огрепьевди бетке кармап, пайдаланмакчы болушкан. Ал Польшага барып, магнаттар, король жана рим папасынын Варшавадагы өкүлү менен тыгыз байланышып алып, аларга Годуновдун (Иван Грозныйдын уулу – канзаада Дмитрий өлгөндө, так талашуучу атаандаш Годуновдун буйругу менен өлтүрүлдү деген ушак тараган) колунан «кереметтүү аман калган» падышанын уулу Дмитриийин деп жар салган.

Ошентип, жалган Дмитрий тактыга отургандан кийин Россиядан польшалык аристократтарга жер тартуулоого, ал эми королго болсо орустун бир катар аймактарын берүүгө убада берген. Ири магнаттын Марина Мнишек деген кызына үйлөнүп жана жашыруун католик динине өткөн.

1604-жылы август айынын аягында жалган падышанын аскерлери Россиянын чет жакаларындагы жер-

Борис Годунов

лерге бет алып Львовдон чыгат. Алгачкы убактарда эл массасы жана Дондун казак орустары падышадан үмүт кылып, ага колдоо көрсөтүшкөн. Кызматчы адамдардын олуттуу бөлүгү – боярдык зордук-зомбулукка кае дворяндар да жаныдан чыга келген падыша тарабына өтүшкөн. Бир шаардын артынан экинчи шаар ага берилендикте ант беришкен. Ошол убакта падыша Борис Годунов капысынан каза болот. Падышалык такка отурган Жалган Дмитрий эл ишенимин аткара албагандыктан, москвалыктар көтөрүлүшкө чыгышат. 1606-жылы жалган Дмитрий өлтүрүлөт да, анын сөөгүн өрттөшүп, күлүн дары менен аралаштырышып, бул шылуун келген батыш чек ара тарапка каратып туруп, замбирек менен атып жиберешет.

Бирок, бийликти боярлар басып алышат. Тактыга Василий Шуйский (1606-1610-ж.) олтуруп калат. Боярлар анын бийлигин өздөрүнүн абалынын кол тийбестигин камсыз кылган айрыкча шарттар менен чектешкен.

1606-жылы жайында өлкөнүн түштүк-батышында эзилгендердин эркиндиги үчүн чечкиндүү күрөшүүчү, мурдагы холоп Иван Исаевич Болотников башчылык кылган көтөрүлүш чыккан.

Көтөрүлүшкө холоптор, дыйкандар, шаардыктар, казак орустар, майда кызматчы адамдар катышкан. Көтөрүлүштүн антифеодалдык багыты да көрүнгөн. Москваны камоого алган кезде Болотниковдун тегерегиндегилер өздөрүнүн кожоюндарына да каршы курал алып чыгып, алардын чарбак-жайларын жана байлыктарын тартып алууга чакырган каттарды шаардагы феодалдарга көз каранды болгон адамдарга жазышкан.

Болотниковдун көтөрүлүшчүл армиясы тезинен көбөйүп, феодалдардын үрөйүн учуруп, өкмөттүк аскерлерге каршы ишкердүү согуш аракетин жайылткан. Болотников көрүнүктүү колбашчы экенин көрсөткөн.

Бирок көтөрүлүшкө катышкандар зор шаарды курчоого ала алышпады. Падыша болотниковчулар менен чечкиндүү салгылашуу үчүн күч топтогон.

1606-жылы декабрдын башында көтөрүлүшкө чыккан аскерлер катуу жеңилүүгө дуушар болуп, Москвадан артка чегинет.

Бирок Болотников курал таштоону ойлогон эмес. Ал бардык жерлерге күрөштү улантуу чакырыгын тараткан.

*Василий
Шуйский*

Ага жардам берүүгө көтөрүлүшкө чыккан жаны отряддар, алардын ичинде Дондун жана Украинанын казак орустары шашышкан.

Падыша Василий Шуйский тарабынан Болотников түндүктөгү Каргополь шаарына сүргүнгө жиберилет, адегенде ал жерде аны эки көздөн ажыратып, кийин сууга чөктүргөн.

Женилип калганына карабастан, XVII кылымдын башындагы дыйкандар согушу Россиянын андан кийинки тарыхый өнүгүшүнө зор таасир тийгизген. Ал феодалдар табына эмгекчи массанын каршылык көрсөтүүсүнүн бүткүл күчүн көрсөттү. Дыйкандар согушунун жүрүшүндө орус элинин жана Россиянын башка элдеринин эмгекчи катмарларынын ортосунда достук мамилелердин негизи түзүлгөн, эксплуататорлорго каршы алардын биргелешкен күрөшүнүн тажрыйбасы топтолгон.

1609-жылдын жай айларынын аягында поляк королу Россияга кол салган. Ал Смоленскинин калкынын катуу каршылык көрсөтүүсүнө дуушар болду. Королго жардамга Тушинодон шляхтичтер келишти. 1610-жылы падышалык аскерлер польшалык-литвалык аскерлерден Клушиндин жанында женилип калды. Бул Василий Шуйскийдин өкмөтүнүн кулап калышын тездетти, ал тактыдан кулатылып, күчкө сала кечилдикке өткөрүлгөн.

Бийлик жети боярдан (жети боярдык) турган топтун колуна өткөн. Алар 1610-жылы августта поляк королу менен келишим (орус тактысына анын уулу Владиславды чакыруу жөнүндө) түзүшүп, күзүндө Польшанын аскерлерин Москвага жашыруун түрдө киргизишет.

Өлкөнүн абалы өтө оор болучу. Мындай абал элден корккон жана өздөрүнүн жеке кызыкчылыктары жөнүндө кам көргөн феодалдык ак сөөктөрдүн саясатынын натыйжасында келип чыккан. Интервенттерге каршы жалпы элдик кенири кыймыл көтөрүлгөн.

1609—1611-жылдардагы Смоленскинин коргонуусу элдик баатырдыктын тарыхынын эң сонун барактарынын биринен болуп саналат. Шаарда аскерлер аз болгон жана ошого карабастан, смоленскиликтер аягына чейин туруштук беришкен. Алар вечеге чогулуп, поляк королунун шаарды өткөрүп бергиле деген талабын четке кагышып, воевода Михаил Борисович Шеиндин жетекчи-

Иван
Болотников

лиги астында душмандын отряддарынын айыгышкан чабуулдарынын мизин кайтарып турушкан. Польшалык-шляхтичтердин аскерлери шаарды камалоого өтүүгө аргасыз болушкан. Смоленскиликтер жабыр тартышкан, аларда азык-түлүк, суу, отун жетишпеген, бирок алар кайраттуу турушкан, ал түгүл кайра душманга тайман-бас чабуулдарды жасашкан. Мына ушундай чабуулдуу биринде алар королдук тууну жыгып алууга жетишкен, камоодогулар камалоочулардын туусун ээлешкен.

Интервенттерге каршылык көрсөтүүнү уюштуруучулар дворян П. П. Ляпунов, князь Д. Т. Трубецкий, казак-орустардын атаманы князь Пожарский, земстволук староста Минин, И. М. Заруцкий ж.б. болушкан.

1611-жылы швед интервенттери новгороддук ак сөөктөрдүн жардамы менен Новгородду басып алышат.

Мына ушундай кыйын кезенде туулуп-өскөн жерин бошотуу үчүн посаддык староста Кузьма Захарович Минин-Сухорук жана каарман колбашчы, князь Дмитрий Михайлович Пожарский башчылык кылышкан жаны кошуун көтөрүлүп чыгат. Алар патриоттук ачык-айкын программаны иштеп чыгышат. Кошумча каражат чогултуу жарыяланган. Шаарларга биргелешкен күрөшкө чакырган грамоталар жиберилген. Көп өтпөй эле чоң күч чогулган. Аны посаддык адамдар, дыйкандар, майда жана орто дворяндар түзүшкөн.

Орус эли менен бирге жаны кошуунга марилер, чуваштар, комилер, мордвалар, татарлар, башкырлар активдүү катышышкан.

Польшалык-шляхтичтик интервенттерге каршы айыгышкан катуу салгылашууда Кузьма Минин менен Дмитрий Пожарский тайманбастык жана чечкиндүүлүк көрсөтүшкөн.

Москва чет элдик баскынчылардан толугу менен бошотулган. Өлкөдөгү оор кырдаалга жана Россиянын тышкы саясий абалына карабастан, эл өз мекенинин көз каранды эместигин коргогон. Кузьма Минин жана Дмитрий Пожарскийдин ысымдары элдин эсинде түбөлүккө сакталып калды.

Боштондукка чыгуу күрөшү мекен үчүн өмүрүн кыйган данктуу көп баатырларды жаратты. Кострома дыйканы Иван Сусаниндин эрдиги жөнүндө баян сакталган. Ал өз өмүрүнө кайыл болуп, интервенттердин чоң отрядын токойдо адаштырып, өлүмгө дуушар кылган.

К. Минин интервенттерге каршы күрөшүүгө нижегороддуктарды чакырууда

К. Мининге тургузулган эстелик (Нижегород область, К. Минин жана Д. Пожарский аянты)

Москваны бошоткондон кийин өлкөдө жаны өкмөттү түзүүнүн зарылдыгы келип чыкты.

1613-жылы жаны падышаны шайлоо үчүн Москвада Земстволук собор чогулган.

Собордо дворяндардын жана посаддык калктын өкүлдөрү басымдуулук кылган. Собор орус тактысына боярлар тарабынан көрсөтүлгөн польшалык королдун уулу Владиславдын же шведдик канзада Карл Филипптин кандидатураларын четке какты. Тактыга бардыгын канааттандырган кандидат—16 жаштагы Михаил Федорович Романов (1613—1645-ж.) шайланган. Жаш падышанын тушунда ак сөөктөр өздөрүнүн артыкчылыктарын сактап калабыз деп ишенишкен. Боштондукка чыгуу кыймылынын баатырлары четке сүрүлүп калган. Бояр думасынын мүчөсү болуп калса да, Пожарский Можайскийге воеводалыкка жиберилген. Минин бар болгону думалык дворяндын наамын алган.

Москва бошотулгандыгына карабастан, өлкөнүн олуттуу бөлүгү дагы эле болсо жаны өкмөттүн бийлик көзөмөлүнөн тышкары калган.

Түндүк-батышта шведдик интервенцияга каршы күрөш жүргөн. Король Густав Адольфтун аскерлеринен 1615-жылы Псков баатырдык менен коргонгон. Көп өтпей Столбоводо (Тихвиндин жанында) Швеция менен тынчтык келишим түзүлгөн (1617).

Швеция Новгородду кайтарып берип, Псковго доомат кылуудан баш тарткан, бирок Балтиканын бүткүл жээгин өзүнө сактап калган.

Польшалык феодалдар дагы эле болсо Россияны кайрадан ээлөөгө аракет кылуудан баш тартышкан эмес. 1617-жылы король уулу Владислав баскынчыл жаны жортуулду баштап чыгып, Москвага чейин жетсе да аны ала алган эмес. Троица-Сергиев монастырына жакын Деулино кыштагында 1618-жылы орус дипломаттары Польша менен убактылуу тынчтык келишимди түзүштү. Келишим боюнча Смоленскини, Чернигов жана Новгород-Түндүк жерлерин берүүгө туура келди.

Элдин баатырдык күрөшүнүн натыйжасында XVII кылымдын башында Россия өзүнүн көз каранды эместигин сактап калды. Бирок чет элдик феодалдардын интервенциялары өлкөнү бүлгүнгө учуратып, анын маанилүү айрым аймактарынан ажырашына алып келип, Россиянын Балтика деңизине чыгуучу жолдон кол үздүрдү. Эми

К. Минин жана
Д. Пожарский

мамлекеттик бирдиктүүлүктү калыбына келтирүү, алдырып жиберген территорияларды женип алуу үчүн узакка созулган күрөш жылдары керек болгон.

Орус мамлекетинин XVII кылымдын биринчи жарымындагы экономикалык өнүгүшү

XVII кылымда Орус мамлекети крепостнойлук өлкө болгон. Дыйкандардын феодалга болгон көз карандылыгы күчөгөн, барщина, натуралай жана акчалай оброктор, көп сандаган салыктар өсө берген. Дыйкандар менен шаардыктар бүлгүнгө учураган. Бирок, XVII кылымдын ортосунан баштап өзгөрүүлөр болгон. Айыл чарба азык-түлүктөрү, кол өнөрчүлүк буюмдары рынокто сатыла баштаган. Дан бардык жерде товарга айланган. Помещиктер айыл чарба азык-түлүктөрү менен соода кылууга тартылган, ал помещиктерге кошумча кирешелерди берген. Дыйкандар салык төлөө үчүн дан сатышкан. Кол өнөрчүлөр заказга иштөөдөн, рынокту тейлөөгө өтүшкөн. Рыноктон алар сырьену сатып алышкан. Ошентип, натуралдык чарбага карама-каршы келген өзгөрүүлөр пайда болгон. Орус мамлекетинде шаарлар өсө берген, алар өнөр жай жана соода борборлору болуп калышкан. XVII кылымда Орус мамлекетинде мануфактуралар пайда болгон. Чон дарыя кемелери курулган. Соода өнүккөн. Орус мамлекетинин чон-чон шаарларында ярмаркалар өткөрүлүп, өлкөнүн ар кайсы жерлеринен соодагерлер келген.

М. Романов

Орус мамлекетинин саясий жактан өнүгүшү

Орус мамлекетинин өнүгүшүн В.И. Ленин «боярдык ду-масы жана аристократиясы бар самодержавия» катары мүнөздөгөн. Самодержавия XVII кылымдын башында начарлаган, ал эми феодалдык ак сөөктөрдүн мааниси мамлекетте өтө чон бойдон калган. Эскинин ордуна жаны аристократия өсүп чыккан. Мамлекеттик маселелерди чечүүдө боярдык дума чон мааниге ээ боло баштаган. Армияны куралдандыруу күчөтүлгөн. Алгачкы аскердик Уставдар түзүлгөн. Каспий деңизинде флот түзүүгө аракет кылышкан, 1668-жылы «Орел» деген кораблди курушкан.

Орус мамлекетинин XVII кылымдын биринчи жарымындагы тышкы саясаты

Крым хандыгынын кол салуусунан өлкөнү коопсуз кылууга аракеттенип, ага тындырбай чон тартууларды жиберип турган. Бирок, крымдыктардын кол салуула-

рынын аягы тыйылбай, катуу кыйроолорго алып келген. Бир бөлүгү Польша жана Швециянын бийлиги астында калган орус жерлеринин мамлекеттик бирдиктүүлүгүн калыбына келтирүү керек болгон. Бирок, бул иш да ийгиликсиз болуп калган.

XVII кылымдын биринчи жарымында Орус мамлекети орус жерлерин бириктирүү милдеттерин чече алган жок, ал эми түштүктөгү чектерди коргоо менен андан ары чындоого муктаж болгон. Ошол учурда өлкөдөгү ички карама-каршылыктар улам барган сайын күчөй берип, көп өтпөй эле массалык элдик кыймылдардын чыгышына алып келген.

Абсолютизмдин жаралышы

Дворяндар күчтөнүп, бояр ак сооктордун мааниси төмөндөдү. Падышанын бийлиги чыңдалды. Абсолютизм элементтери Орус мамлекетинде XVII кылымдын экинчи жарымында даана көрүндү. Земстволук соборлор чакырылбай калды, боярлар думасынын ролу төмөндөдү. Чиркөө кызматкерлеринин айыптарын ашкерелеген ылакаптар, макалдар, сатиралык чыгармалар бардык жерлерде таранды. Орус чиркөөсүндө жикке бөлүнүү пайда болду. Падышанын бийлиги чексиз бийлик мүнөзүн ала баштады.

Орус мамлекетинин XVI — XVII кылымдардагы маданияты

XVI кылымда Москва башында болгон бирдиктүү Орус мамлекетинин түзүлүшү маданияттын жаны жогорулашына алып келди. Кремлдин борборунда салтанаттуу жана шаңдуу Успенский собору курулду. Кремлдин аймагы кеңейтилип, анын айланасына биздин күндөргө чейин сакталган кубаттуу чеп дубал тургузулган.

XVI кылымда өлкөдө архитектура тез өнүгө баштаган. Орус архитектурасынын эң мыкты үлгүлөрүнүн бири, архитекторлор Барма менен Иван Яковлев (ылакап аты - Постник) тарабынан курулган жана Василий Блаженныйдын собору деген ат менен белгилүү болгон Москванын Кызыл Аянтындагы Покровский собору болду. Бул Казан хандыгын багындырганга байланыштуу 1555-60-жылдары Москвада Соода аянтында (азыркы Кызыл аянт) тургузулган. Керегеси бышык кыштан, түбү ак таштан салынган. Василий Блаженныйдын собору Кремль ме-

М. Романов
жана Иван
Сусаниндин
эстелиги

нен шайкеш келип турат. Ал орус элинин куралын да-
назалап, женишин салтанаттайт.

Өлкөнү коргоо үчүн көп сандаган атылуучу куралдар
талап кылынган. XV кылымдын 80-жылдарында Моск-
вада мамлекеттик Замбирек (Пушечный) короосу
иштей баштаган.

XVI кылымдын аягында Москванын Замбирек короо-
сунда мастер Андрей Чохов иштеп, 1586-жылы Падыша-
замбиректи куйган, ал азыр да Москва Кремлинде турат.
Бул зор замбиректин салмагы 40 тонна, стволунун
диаметри 89 сантиметр. Андрей Чоховдун Падыша-зам-
биреги техникалык жагынан да, көркөмдүк жагынан да
орустун куюучулук чеберчилигинин эң сонун эстелиги.

XVI кылымда китеп басып чыгаруу иши өнүккөн.
Китеп басып чыгаруу Москвада 1553-жылы эле баштал-
ган, он жылдан кийин мамлекеттик типография уюшту-
рулган. 1564-жылы 1-мартта Москва басмаканасынан тех-
никалык жана көркөмдүк чон чебердик менен жасалган
«Апостол» деп аталган китеп чыккан. Орус мамлекетинде
алгачкы китеп басып чыгарган адам Иван Федоров болгон.

XVII кылымдагы орустун жыгач архитектурасы
дүйнөлүк искусствонун эң сонун көрүнүштөрүнүн бирине
кирет. Коломенск айылындагы жыгач дворец XVII кы-
лымдагы жыгач архитектурасынын чеберчилиги жөнүндө
түшүнүк берет. Аны түзүүчүлөр-холоп Семен Петров, стре-
лец Иван Михайловдор болушкан. Ростов Кремли да XVII
кылымдагы орус искусствосунун эң сонун эстелиги.

Түстүү изразецтер, ар кандай үлгүдөгү кыштар жана
ак түстүү таштар менен кооздолгон чатырлуу мунаралар-
да Москва Кремлине салтанаттуу түр берет. Ошондой эле
орус элинин живопись дүйнөсүндө да өзгөрүүлөр болгон.
«Бийик жазуулар» деп аталган окуялар сүрөтчү тарабы-
нан жөнөкөй тартылган. Мында Илья пайгамбардын Ярос-
лавдагы чиркөөсүндө дубалда эгин оруу көрүнүшү
сүрөттөлгөн. Сүрөтчү Библиядагы аңыз кепти эмес, дый-
кандардын жөнөкөй турмуш-тиричилигин сүрөттөгөн.
Чиркөө кызматчылары искусстводогу жаны көрүнүштөргө
каршылык көрсөтүшүп, тоскоолдук кылышкан.

XVII кылымда Орус мамлекетинде билим, илим жана
техниканын өнүккөндүгү белгилүү. Ошол мезгилде эле
аянттарды, көлөмдөрдү ченеп, арифметикалык татаал ма-
селелерди чечишкен. 1621-жылы замбирек жасоочу уста

1564-жылы
Иван Федоров
басып чыгарган
«Апостолдун»
барактары

И.Федоровдун
эстелиги

Анисим Михайловичтин түзгөн «Аскердик илимге тиешелүү жоокердик, замбирек жасоочулук жана башка иштердин Уставы» деген китеби жарыкка чыккан. Анда физика, химия, механика, геометрия жагынан практикалык көп маалыматтар бар. Элдик медицина кенири тараган. Москвада «орус дарыгерлеринин мектеби» ачылган. Астрономия жактан көптөгөн маалыматтар белгилүү болгон. XVII кылымдын орто ченинде Орус мамлекетине көз алдыдагы ааламдын борбору жер эмес, күн болуп саналат деген Коперниктин илими жеткен. XVII кылымдын экинчи жарымында бир нече мектеп иштеген. 1687-жылы Славян-грек-латын академиясы негизделген. Академияда байыркы тилдер (грек жана латын), дин илими, арифметика, геометрия, астрономия, грамматика сабактары окутулган.

Денизде сүзүүчүлөр компасты пайдаланган. Туз кендеринде бургулоо иши өздөштүрүлгөн. Москва Кремлинин Спасский мунарасында конгруоолуу (куранттардын) чоң сааттын орнотулушу техниканын өнүгүшүнүн көрсөткүчү болуп калды. Татаал бул ишти дыйкандар — поморьелик чеберлер ишке ашырышкан.

Москва Кремлиндеги Падыша - замбиреги. **Салмагы** 800 килограммдан көбүрөөк болгон таши ядро менен атылган. *Адегенде Падыша - замбирек Москва дарыясы аркылуу өтүүчү жерди коргоо үчүн Кытай-таарда турган. Кийин Падыша - замбиректи орус артиллериясынын жана куюучулук ишинин эстелиги катары Кремлге орнотушкан.*

Сураолор:

1. «Феодалдык аристократия» деген эмне? Ага кимдер кирген?
2. Иван IV деген ким болгон?
3. XVI кылымдын 50-жылдарынын ортосунда мамлекеттик бийликти чыңдоо үчүн эмнелер жасалган?
4. Тышкы саясий милдеттерди чечүү үчүн борбордук бийликти чыңдоо кандай мааниге ээ болгон?

5. Волга боюнун жана Батыш Сибирдин элдеринин өнүгүшү үчүн алардын Орус мамлекетинин курамына киришинин кандай мааниси бар?
6. Балтика жээктери үчүн болгон согуш кимдин кызыкчылыгы үчүн жүргүзүлгөн?
7. Опричина деген эмне экендигин түшүндүргүлө. Ал канча мезгилге созулган?

Василий
Блаженныйдын
собору

Москванын кызыл
аянтгында
К.Минин менен
Д.Пожарскийге
тургузулган
эстелик, 1918-ж.

8. Баскынчылар менен күрөштө Россиянын эл массасы кандай роль ойногон?

9. Дмитрий Пожарский жана Кузьма Минин жөнүндө толугураак айтып бергиле.

10. Орус мамлекетинин экономикасындагы жаны өзгөрүүлөрдү санап бергиле.

11. «Самодержавие» деген эмне? Ал өзүнүн саясатында кимге таянган жана кимдердин таламын көздөгөн?

12. Земстволук соборлор деген эмне? Алар мамлекетти башкарууда кандай

роль ойногон? Эмне үчүн Земстволук соборлорду чакыруу токтотулган?

13. Өлкөнүн тышкы саясатынын милдеттерин атагыла.

14. XVI кылымда орус архитектурасынын жаны жогорулашынын себептери эмнеде? Анын өзгөчөлүктөрү, идеялык мааниси кандай?

15. Өлкөнүн биримдигин бекемдөөдө маданияттын ролу кандай?

16. XVII кылымдын маданиятынын кайсы эстеликтерин билесинер?

Коломенск
двореци

Ярославск
собору

ОРТО КЫЛЫМДАР ТАРЫХЫНДА КЕЗИГҮҮЧҮ ТЕРМИНДЕРДИН ТҮШҮНДҮРМӨСҮ

АБСОЛЮТИЗМ – чексиз монархия, саясий бийлик (закон чыгаруучу, сот жана аткаруучу бийлик) бир кишинин колунда болуп, мамлекетти башкаруу зордук-зомбулукка негизделет.

АГИТАЦИЯ – массанын саясий активдүүлүгүн ойготуу максатында, алардын аң-сезими менен маанайына таасир көрсөтүүчү оозеки, басма сөз жана көрсөтмөлүү иш-аракет.

АГРАРДЫК МАСЕЛЕ – жерге болгон менчик боюнча топтордун ортосундагы мамилелер жана ага байланыштуу тап күрөшү жөнүндөгү маселе.

АЛГАЧКЫ ОБЩИНАЛЫК ТҮЗҮЛҮШ – адамдын тарыхындагы коомдук-экономикалык 1-формация.

АНАРХИЯ – айрым адамдардын же топтун жетекчиликке баш ийбөөсү жана мында пайда болгон тартипсиздик.

АНТАГОНИЗМ – душман, биринин карама-каршы турган күчтөрдүн ортосундагы келишпес каршылыктар.

АРЕНДА – жерди же мүлктү убактылуу пайдалануу үчүн келишим менен жалдоого берүү.

АРИСТОКРАТИЯ – эксплуататордук таптардын жогорку катмары, феодалдык коомдо уруу башчылар же бай ак сөөктөр

АТЕИЗМ – кудайга, табигаттан тышкары турган күчтөргө жана динге ишенүүнү четке кагуучу көз караштардын системасы.

БАРТЕРДИК БҮТҮМ – түздөн-түз товар алмашуу

БАСТИЛИЯ – орто кылымдагы көрүнүшү өтө суук каземат, Парижде (14-18 кылымдар) негизинен саясий кылмышкерлерди, монархиянын жана эзүүнүн душмандарын камоого болжолдонгон туюк сепил жана түрмө.

БУДДИЗМ – дүйнөлүк диндердин бири. Индияда 1 миң жылдыктын ортосунда пайда болгон. Буддизмдин негиз салуучусу – Сиддхартха, аны Будда (көзү ачык) деп аташкан.

БУРЖУАЗИЯ – өндүрүш каражаттарына ээ болгон жана жалданма эмгекти эксплуатациялоочу үстөмдүк кылуучу тап.

ВАЛУА - Франциядагы королдор династиясы (1328-1589). Валуа династиясынын белгилүү өкүлү Людовик XI Валуа өлкөнү бириктирген; Франциск I Валуа сурап турган чакта Францияда абсолютизм өнүгө баштаган. Генрих 3-нүн өлтүрүлүшү (1589) менен бул династиянын күнү бүткөн.

ВАНДАЛИЗМ – маданий жана материалдык байлыктарды максатсыз жок кылуу. "Вандализм" деген сөз 455- жылы Римди талап алган жана античный маданияттын көп эстеликтерин талап алган.

ВАНДАЛДАР – I кылымда жашаган, өзүнүн агрессиялуулугу, ырайымсыздыгы менен айырмаланган байыркы герман тайпасы.

ВАРВАРЛАР – байыркы гректер, кийин римдиктер өздөрү түшүнбөгөн тилде сүйлөгөн уруулар менен элдерге берген наам. Адегенде бул сөз Рим империясын басып кирип, маданий байлыктарды ойрондоп, кулчулукту

жоюуга жана феодалдык түзүлүштү калыптандырууга салым кошкон герман урууларына карата айтылып, бара – бара гана “тили буруу” жана маданияты чоочун элдерге карата колдонула баштаган. Өтмө мааниде варварлар деп наадан, маданиятсыз, маданий байлыктарды кыйратуучу кишилер же элдер аталат.

ВАРФОЛОМЕЙ түнү - Парижде 1572-жылы 24-августта касиеттүү Варфоломей майрамынын алдындагы түнү католиктердин гугенотторду (протестанттарды) массалык түрдө кыршышы. Аны эне королева Екатерина Медичи менен католиктердин башчылары уюштурган. Булар гугеноттордун күч алып кетишинен чочулап, болочок король Генрих IV нун үйлөнүү тоюн өткөрүп жаткан түнү (ыйык Варфоломей майрамына тушташ) 3000 ден ашуун гугенотторду өлтүрүшкөн. 25-августтан 3-октябрга чейин Франциянын башка шаарларында да гугеноттор көп кырылган. Ошондон улам “Варфоломей түнү” деген термин кыргызын салуу деген маанини берет.

ВАРЯГДАР - скандинавтарга (нормандарга) байыркы орустар менен византиялык гректер берген ат. 9-кылымда княздар баштаган варягдардын кошуундары Чыгыш жана Батыш Европага, ошондой эле Руска жапырып кирип, жергиликтүү калкты талап турган. IX-XI кылымда варягдар чыгыш славян княздарына жалданып кызмат кылышып, жергиликтүү элдер менен аралашып кеткен.

ВАССАЛИТЕТ - орто кылымда бир феодалдын (вассалдын) керт башынын экинчи феодалга (сеньорго) көз карандылык мамилелеринин системасы.

Бул система VIII-IX кылымда Франк мамлекетинде калыптанган. Королдор жана ири феодалдар вассалдык кызмат өтөгөндөргө жер берген. Ири феодалдар эң башкы сеньордун – королдун вассалына айланып, андан жер алып, майда феодалдарды өздөрүнө вассал кылышып, аларга өздөрү жер эңчилеген. Вассалдын башкы милдети белгилүү бир мөөнөттө (1 жылда 40 күн) аскердик кызмат аткаруу эле. Борборлошкон феодалдык мамлекеттер курулган соң вассалитет бара – бара өз маанисин жоготкон.

ВЕРДЕН договору – (843) Улуу Карлдын неберелеринин ортосунда анын империясын бөлүштүрүү жөнүндө түзүлгөн. Верден договору боюнча император титулун алган Лотарга Италия, Лотарингия, Кашка баш Карлга Батыш Франк королдугу, Людовик Немецкийге Чыгыш Франк королдугу тийген. Договор боюнча Франк мамлекетин бөлүү калыптанып келе жаткан француз, италиян жана немец элдеринин чегараларына шайкеш келген да, 3 при мамлекеттин (Франция, Германия, Италия) түзүлүшүн камсыз кылган.

ВИЗАНТИЯ империясы – IV кылымда Рим империясы ыдырап жаткан кезде анын чыгыш бөлүгүндө түзүлүп, XV кылымдын ортосуна чейин жашаган мамлекет. Анын борбору император Константин I мурдагы Византий колониясынын ордуна негиздеген (324-330) Константинополь шаары болгон.

ВИТРАЖ – орнаменттүү же сюжеттүү декоративдик композиция. Ал ар түрдүү түстөгү айнектерден же жарык өткөргүч материалдан жасалып,

терезе, эшик ж.б. бош жерлерге жана өзүнчө панно түрүндө орнотулат.Курuluş практикасында витраж деп имарат маңдайынын туташ айнектелешин айтышат. 13-14-кылымда готика соборлоруна майда жана ар түрдүү формадагы коргошун менен бири-бирине бекитилген витраждар коюлган.

ВОТЧИНА – жерди жана көз каранды дыйкандарды феодалдык менчиктөөнүн, ошондой эле ал менчиктөөгө байланыштуу укуктардын комплекси.Вотчина европалык ар кайсы элде ар кандай (сензория, манор, поместье) аталган. Россияда 11-18-кылымдарда феодалдык жер менчигинин бир түрү. Бул термин орусча “отчина” (ата мурас) дегенден келип чыккан. Ээси вотчинаны сата да, мураска калтыра да алган. Ири вотчиналар 15-кылымдын аягына чейин феодалдык ээлөөнүн кенири таралган формасы болгон.Борбордошкон орус мамлекетинин мезгилинде княздык жана боярдык вотчиналар опричинанын кысымынан кедери кеткен. 16-17-кылымда вотчина менен поместье жакындашып, Петр 1 нин указы менен (1714) бириктирилген.

ВАТИКАН – Италиянын борбору Римдин батышында жайгашкан шаар-мамлекет, римдик католик чиркөөсүнүн Эл аралык административдик жана идеологиялык борбору, католик чиркөөсүнүн башчысы – Рим папасынын резиденциясы.

ГАЗНЕВИЛЕР – (977–1186) – түрктөрдөн таркаган династия. 962-жылы Саманилердин аскер башчысы Алп – Тегин негиз салган. Ишенчиликтүү гвардиячы-гулямдарга таянып, Алп – Тегин 962-жылы өзүн

Газни шаарынын өз алдынча башкаруучусу деп жарыялаган. Газневи мамлекети Себук – Тегиндин (977-997) жана анын уулу Махмуд Газневинин (998-1030) тушунда абдан күчөгөн. Ал мамлекеттин курамына азыркы Афганистан, Иран менен Орто Азиянын кээ бир областтары, Индиянын түндүгү жана түндүк-батыш бөлүгү кирген. Мамлекет башчылары өз мүдөөлөрү үчүн илим жана маданиятты өнүктүрүүгө умтулган. Газневилердин ак сарайында көрүнүктүү окумуштуулар жана аяндар (Бируни, Бейхаки, Фирдоуси ж.б.) турушуп, маанилүү эмгектер жана чыгармалар жаратышкан.

ГАНЗА – немец жеринин түндүгүндөгү шаарлардын 14-16-кылымдагы соода союзу. Борбору Любек шаары болгон. Ага 100дөй шаар кирген. Ганза Европанын батышы менен борборунда текстиль жана тоокен өндүрүшүнүн жогорулашына түрткү берген, бирок Чыгыш Европада ушул тармактын өнүгүшүн кечдетип, жергиликтүү көпөстөрдүн соодасына жолто кылган.

ГАРВАРД университетти - АКШ-дагы эски университет. 1636-жылы коллеж катары Кембриж шаарында уюшулган. 1639-жылдан бери Америкага эмиграцияга барган жана мүлкүнүн жарымын, китепканасын коллежке мураска калтырган англиялык министр Ж. Гарварддын ысмында. 18-кылымдын аягына чейин университетте библия жана байыркы тилдер гана окутулган. 18-кылымдын акырынан жаны тилдер, математика окутула баштаган. 19-кылымдын 1-жарымында медицина жана укук

факультеттер кошулуп, коллеж университетке айланган.

ГЕРМАНДАР байыркы - индоевропа тил тобундагы уруулар. Адегенде Түндүк деңиз, Рейн, Дунай менен Лава (Эльба) дарыяларынын аралыктарын мекендеген. Б.з. башында чыгыш (готтор, бургунддар, вандалдар ж.б.), батыш (свевдер, англдар, сакстар, херускилер ж.б.), жана түндүк (свиондор ж.б.) германдар болуп үч топко бөлүнгөн. Б.з.ч. I кылымдын ортосунда отурукташып, уруулук түзүлүштө жашаган жана жерге чогуу ээлик кылып, аны биргелешип иштетишкен. Б.з. I кылымдын аягында германдардын социалдык жиктелүүсү башталып, ак сөөктөр саясий таасирге ээ болгон. Б.з. IV-V кылымында Рим империясына каршы күрөшүп, империяны кулатышкан. Германдар Рим империясынын батыш аймагында вестготтор, остготтор, бургунддар, кийин ланговарддар жана франктар королдуктарын түзгөн. Аларда акырындык менен феодалдык мамилелер калыптанган.

ГЕТМАН - башчы, аскер командачысы. Чехияда XV кылымда табыртыр аскеринин командачысы.

ГИМНАЗИЯ - жалпы билим берүүчү орто окуу жай. "Гимназия" термини байыркы Афинада пайда болгон. 1-жолу 1538-жылы Страсбургда (Франция) ачылган орто мектеп гимназия деп аталган.

ГОТИКА (герман уруусу готтордун атынан коюлган), готика стили - Чыгыш, Батыш жана Борбордук Европа өлкөлөрүнүн орто кылымдагы (XII-XVI кылым) искусство өнүгүшү-

нүн көркөм стили. Готика стили архитектуралык (көбүнчө чиркөөдө) кенири колдонулган. Орто кылымда Батыш Европа өлкөлөрүндө бир катар шаарлар жана чептер готика стилинде курулган. Соборлору скульптура жана чегилген таштар менен кооздолгон. XV-XVI кылымда готиканы Кайра жаралуу искусствосу сүрүп чыгарган.

ГРАВЮРА - графика өнөрүнүн бир түрү; металл, тактай жана пластинкага оюп түшүрүлгөн сүрөт үлгүсүнүн кагазга басып чыгарылышы. Гравюранын томпок жана оюп жасалган түрү болот. Мурда томпок гравюрага жыгач пайдаланылса, азыр линолеум, пластмасса колдонулат. Алгачкы жыгач гравюрасы VI кылымдын аягында Кытайда, XIV кылымда Батыш Европада, XVI кылымда Россияда пайда болгон. Гравюра XV кылымда Нидерландда жана Германияда китеп басуу, XVII кылымда металлга оюп түшүрүү ж.б. иштеринде колдонулган. XV-XVIII кылымда гравюра өнөрүнүн ажайып үлгүлөрүн жараткан чеберлер: А. Дюрер, Рембрандт ж.б.

ГРАФИКА - сүрөт өнөрүнүн бир түрү. Буга сүрөт, гравюра, литография ж.б. кирет.

ГУАШ - майда талкаланган пигменттерден жана ак боектордун аралашмасынан турган боек, ошондой эле бул боек менен тартылган сүрөт. Гуаш живоистин гуашь боектору менен тартылуучу техникасы. Көпчүлүк учурда гуаш боегу сууга эритилип, сүрөт кагаз бетине тартылат. Кургаган гуашь темперага салыштырганда ачык түстө болот.

ГУГЕНОТТОР - Франциядагы кальвинчилер. Алар феодалдык жана капиталисттик эзүүгө каршы шаардыктардан, абсолюттук борборлоштурууга нааразы тектүү дворяндардын, феодал ак сөөктөрдүн, шаардык төбөлдөрдүн бир бөлүгүнөн куралган. Гугеноттор менен католиктердин күрөшү XVI кылымда диний согуштарды чыгарган.

ГУПТАЛАР - IV-VI кылымда Түндүк Индияны башкарган династия. Магадхалык майда княздардан чыккан. Гупталардын тушунда экономика, искусство, адабият кыйла гүлдөгөн.

ГУМАНИЗМ - адам жана анын коомдук жогорку милдети жөнүндөгү көз караштардын жыйындысы.

ГУМАНДУУЛУК - адамгерчилик, адамды сүйүүчүлүк.

ДВОРЯНДАР - ак сөөк жер ээлеринин мурасчылык боюнча артыкчылык берилген сословиеси; дин кызматчылары менен бирге феодалдык коомдо үстөмдүк кылуучу тап болгон. Алар жогорку жана төмөнкү дворяндар болуп болуп, жогорку дворяндарга теги ак сөөк, төмөнкүсүнө король кызматчылары менен жооер-вассалдар кирген. Дворяндардын түрдүү титулдары (герцог, маркиз, граф, барон ж.б.) болгон. Жогорку дворяндар феодалдык бытырандылыкты, майда жана орто дворяндар королдордун өлкөнү борборлоштуруу саясатын жактаган.

ДИНАСТИЯ - мурас боюнча падышалык тактыны биринен бирине өткөрүп берүүчү бир уруудан же бир тукумдан чыккан монархтар. Мис., Россияда - Романовдор, Францияда -

Бурбондор, Австро-Венгрияда - Габсбургдар ж.б.

ДЕМОКРАТИЯ - эл бийлигинин эркиндиктин жана теңдиктин принциптерине негизделген саясий түзүлүштүн формасы.

ДЕМОКРАТИЯЛАШТЫРУУ - өлкөдө демократиянын принциптерин бекемдөө, демократиялык түзүлүштү уюштуруу, ырааттуу орнотуу жана өнүктүрүү процесси.

ДЕСПОТИЗМ - 1) мамлекеттик түзүлүштүн системасы, бийликтин толук зомбулуктуулугу, букаралардын укуксуздукту менен мүнөздөлүүчү чексиз монархия. 2) (Өтмө мааниси) өзү бийлөөчүлүк, букараларга зордук-зомбулук жасоо. Деспот - чектелбеген жана ырайымсыз башкаруучу, өз билгенин кылган адам, залым.

ДИКТАТОР - чексиз бийликке ээ болуп, закондорду тебелеп-тепсөөчү жана зордук-зомбулуктун жардамы менен мамлекетти жеке башкарууну ишке ашыруучу башкаруучу.

ДИКТАТУРА - 1) кандайдыр бир таптын саясий үстөмдүк кылышы. 2) Диктатордун бийлиги.

ДИН - коомдук-тарыхый көрүнүш, мында чындык фантастикалык, иллюзиялык түшүнүктөрдө чагылдыруу бириктирилет жана адамдардын ушундай психологиясына жана жүрүш-турушуна ылайык келет. Диний көз караштардын негизги белгиси табияттан жогору турган: кудайга, тигил дүйнөдө, жандын өлбөстүгүнө жана ушул сыяктууларга ишенүү.

ДООР - 1) белгилүү бир бөтөнчөлүктөрү, сапаттык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып туруучу табият-

тын, коомдун, объектинин, көрүнүштүн өнүгүшүндөгү мезгил. Коомдун тарыхындагы Д. (тарыхый Д-лор) белгилүү бир коомдук-экономикалык формациялардын (мисалы, феодализм Д.) өнүгүшү менен, кандайдыр бир формациянын фазасы, баскычы же бир формациядан башка бир формацияга өтүүнүн мезгилдери менен байланыштуу. Ар бир Д-дун негизги мазмуну «анын негизги мазмунун, анын өнүгүшүнүн негизги багытын, ушул доордун тарыхый кырдаалынын башкы өзгөчөлүктөрүн ж.б. белгилеп, ал же бул доордун борборунда кайсы тап тургандыгы» менен аныкталат.

ДРУЖИНА – аскер башчыларынын туруктуу отряддары

ДЫЙКАНДАР – атайын коомдук тап катары алгачкы общиналык коомдун бузулушунун жүрүшүндө калыптанат, феодализмдин тушунда негизги эзилүүчү тап болуп саналат.

ЕВРОПА (ассириялыктарча эреб – батыш; Байыркы Грецияда Эгей деңизинин батышындагы жерлер аталган) – дүйнө бөлүгү, Евроазия материгинин батыш жагы.

ЖАКЕРИЯ (“Баео-Жак” – дворяндардын дыйкандарга койгон жек көрүмчү аты)- Франциядагы дыйкандардын 1358-жылдагы антифеодалдык көтөрүлүшү. Жакериянын чыгышынын негизги себептери – феодалдык эзүү, экономикалык бүлгүн, жалданма солдаттардын талоончулугу, жаны акчалай салык жана акысыз иштөө.

ЖИВОПИСЬ – кандайдыр бир тегидиктин бетине боек менен түшүрүлүүчү көркөм сүрөт өнөрүнүн

бир түрү; сүрөт өнөрүнүн байыркы түрлөрүнүн бири. Анын тарыхы айбанаттар менен мергенчилик окуялары түшүрүлгөн байыркы эстеликтерден башталат. Живопись Кайра жаралуу доорунда бийик денгээлге көтөрүлөт. Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рафаэль, А. Дюрер ж.б-дын чыгармалары кенири таанылат.

ЖОНГЛЕР – орто кылымдын башында Францияда кыдырып жүрүүчү шайыр музыканттар (аларды гистрион деп да аташкан).

“ИГОРДУН КОШУУНУ ЖӨНУН-ДӨ СӨЗ” – XII кылымдын акырындагы байыркы орус адабиятынын классикалык чыгармасы. Новгород князы Игорь Святославичтин 1185-жылдары кыпчактарга (половецтерге) каршы чабуулу жөнүндө баян. Автору белгисиз. “Сөз” XII кылымдагы орус, украин жана белорус элдеринин орток мурасы. XVIII кылымдын 90-жылдарында граф А.И. Мусин-Пушкин тарабынан Ярослав шаарынан табылып, орус тилине которулуп, 1800-жылы Москвада басылып чыккан.

ИНДЕЕЦТЕР – Американын (эскимостор менен алеуттардан башка) жергиликтүү калкынын жалпы аты. Индеецтер деп аталуу XV кылымдын аягында Х. Колумб ж.б Европалык 1-деңиз саякатчылары батыш жарым шарды Индия деген туура эмес түшүнүктөрүнө байланыштуу келип чыккан. Антропологиялык жактан индеецтер Америкалык расага кирет.

ИНКВИЗИЦИЯ – католик чиркөөлөрүнө каршы еретиктердин ишин кароочу, XIII–XIX кылымда като-

лик чиркөөсүнө жана феодалдык түзүлүшкө каршы чыккан адамдарды басуучу негизги күч. Ал өзгөчө Испанияда өкүм сүргөн. Инквизитор Торквемада (15) 18 жылдын ичинде 10220 кишини тирүүлөй өрттөгөн. 114 миң үй-бүлө жабыр тарткан. Инквизиция кесилгендин мал-мүлкүн чиркөөгө өткөрүп берип, аны байытуунун булагына айланган.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ – акыл эмгеги, көбүнчө татаал чыгармачылык эмгек менен кылып, маданиятты өнүктүргөн жана жайылткан элдин коомдук катмары.

ИСКУССТВО – адамзаттын рухий маданияты менен чыгармачылык кызматынын маанилүү элементи. Ага сүрөт өнөрү, музыка, театр, көркөм адабият, кино, архитектура кирет.

ИЗУИТ – 1) Рим папасынын жана бүт алганда католик чиркөөсүнүн таасирин жана бийлигин чыңдоо үчүн XVI кылымда негизделген. «Иисустун Коому» деген өтө реакциячыл католик монахтык ордендин биринин мүчөсү. И. Накта чиркөөлүк чөйрө менен гана чектелип калбайт, ал саясий жана идеологиялык турмушка активдүү катышат. И-тин колунда Ватикандын саясий жана диний багытын пропагандалоо үчүн пайдаланылуучу көп тилде чыгуучу миндеген газеталар менен журналдар жана Ватикандын радиостанциясы бар.

ИЕРАРХИЯ – төмөнтөн жогору карай, даражага – даражанын баш ийиши тартибинде жайгашкан кызматтардын, наамдардын, чиндердин системасы, И-ны катуу сактоо жеке башкаруучу мамлекеттерде (к. Абсо-

лютизм, Бюрократия) жана чиркөө уюмдарында өзгөчө өнүккөн.

ИЛИМ – адамзаттын иш-аракетинин маанилүү тармактарынын бири: коомдук аң-сезимдин формаларынын бири; табияттын жана коомдун өнүгүшүнүн закондору жөнүндөгү билимдердин системасы.

ИМПЕРИЯ – император башкарган монархиялык мамлекет. Курамына башка элдердин жерин зордоп, кошуп алган аймагы кенири мамлекет, анын кай бирлеринде бир нече королдук империя деп аталат. Рим мамлекети кийин Византия, Франк мамлекеттери империя деп аталган.

ИСЛАМ – (мусулмандык) – бир кудай – Алла бар деп тобо кылуучу өтө көп таркалган диндердин бири. VII кылымда Аравияда пайда болгон; И-дын негиз салуучусу Мухаммед (Магомед) болуп эсептелет.

ИШЕНИМ ГРАМОТАСЫ – мамлекеттин башчысы дипломатиялык өкүлгө аны ушул кызматка дайындаганда бере турган документ.

КААБА (ар. Ка"б – куб, төрт чарчы) – Сауд Аравиясынын Меке (Мекка) Шаарындагы мечит; Мусулмандардын (сунниттердин) ыйык храмы, ажылык (зыярат) кылып барчу эң негизги жайы. Мечиттин качан курулган белгисиз. Ислам пайда болгуча эл (7-кылым) жергиликтүү араб уруулары ал храмга сыйынып келген. Каабанын фундаменти мрамордон, дубалы башташтан (уз. 13 м. туурасы 12 м. бийикт. 15 м). Анын күн чыгыш жагы дубалынын сыртындагы текче "кара таш" коюлган, короосунда Заам суусу (Земзем булагы) бар.

а шил
РОЛИНГДЕР – Улуу Карлдын аталган Франк мамлекетинин болдор менен императорлордун аясы. 751-жылы Меровингдердин штырып, X кылымга чейин кылган. Ал династияны Ланденский негиздеп, неберистальский, чөбөрөсү Карлдын жана анын уулу Кодоодин (Королингдердин 1-королу) учурунда чыңдалган, Улуу Карл (768-814-ж. башкарган, 800-жыл император) тушунда күчөгөн, бийлик анын уулу Людолагочествийге өтүп, Верден доктин (843) боюнча империяны Улуу Карлдын неберелери бөлүп алган. Карлдин кулагандан кийин каролинг-галлияда 905-жылга, Германияда 911-жылга, Францияда 987-жылга бийлик кылган

мин
ПРИЛИЦА – эски славяндук иппенин бири. Кириллица деп тунгуч славян иппенин (863) славян агартуучусу Кирилдин ысымынан аталган.

узда
ЯЗЬ – IX-XVI кылымда славяндын элдердеги феодалдык мамлекеттердин башчысынын феодалдык ак сөөктөрдүн өкүлү; ариэрээк дворяндык титул. Адегенде князь аскердик демократияны өргөндөрдү башкарган улуу князь, кийин алгачкы мамлекеттердин башчысына айланган. Князьларда шайлоо аркылуу берилген мураска өткөн. Россияда Пётр I тарабынан түзүлгөн, ири феодалдык мамлекеттердин башында князьдар Улуу князьдар деп аталган. Князьдык титул 1917-жылдан баштап жоготкон.

КОЛЛЕДЖ – кээ бир өлкөлөрдө (Улуу Британия, АКШ) жогорку же орто окуу жайы. Жогорку окуу жай денгээлиндеги колледждер өз алдынча же университеттердин карамагында болот. Англияда айрым орто мектептер да илимий мекемелер да колледж деп аталат.

КОММУНА – орто кылымда өзүн-өзү башкарган жамаат.

КОНФУЦИЙ – Кун-цзы (б.з.ч. 551-479) – байыркы Кытай ойчулу, конфуцийчиликти негиздөөчү.

КОНФУЦИЙЧИЛИК – Байыркы Кытайда пайда болуп, анын духовный маданиятына, саясий турмушуна, коомдук өнүгүшүнө эки миң жылдан көбүрөөк таасир тийгизген этикалык саясий окуу. Ал б.з.ч. VI кылымда түзүлүп, кийин анын шайкерттери тарабынан өнүктүрүлгөн.

КООМ – адамдардын материалдык турмушту өндүрүү жана кайта өндүрүү процессинде негизделген мамилелеринин жыйындысы; Коомдун пайда болушу адамдардын өндүрүштүк ишаракеттеринин зарыл натыйжасы.

КРЕМЛЬ – байыркы Орус шаарынын борбордук бөлүгү. Жыл баянда 1331-жылдан белгилүү (“Кремник”). XIV кылымга чейин “детинец”, XVI-XVII кылымга чейин “город”, “град” деп аталчу. Кремль көбүнчө дөнсөөгө дарыя же көл жээгине салынчу. Адегенде дубалы жыгачтан, топурактан, XI кылымдан таштан, кирпичтен курула баштаган. Көп учурда айланасы суу толтурулган ан менен курчалган. XVI-XVII кылымда Москва, Тула, Коломна, Астрахань ж.б. шаарларда курулган. Кремль XIX кылымдын башынан согуштук-стратегиялык маанисин жоготуп, админи-

страциялык борбор жана тарыхый көркөм ансамбль катары шаар комплекси болуп калган.

КРЕПОСТНОЙ УКУК – феодалдык мамлекеттин феодализм тушундагы дыйкандардын көз карандылыгын толук жана аёосуз бекемдөөчү укук нормаларынын жыйындысы. Ал дыйкандарды бөлүп берилген жерлеринен кетишине тыюу салып, аларды тиешелүү феодалдардын административдик бийлигине укум-тукумуна чейин баш ийдирген. Крепостнойлук укук мамлекетти борборлоштуруп, башкаруу шартында феодалдын айыл-чарба продуктыларын сатуу үчүн өндүрүүгө багытталган чарбасы менен барщияны кенейтүүнүн негизинде келип чыккан. Дыйкан-барщинникти жерге бекитүү. Анын качып кетишине жол бербөө максатын көздөгөн. Россияда крепостной укук XI кылымда пайда боло баштаган. Дыйкандар жер ээлерине мөөнөтсүз бекитилип, качкандарын 5-10 жыл ичинде таап, кожоюндарына кайтаруу жөнүндө закон колдонулган. Алар мүлк күтүү укугунан ажыратылып, базарда мал катары сатылган. Жер ээлерине баш ийбеген дыйкандарды уруп-сабоого жол берилип, Сибирге сүргүнгө айдоо, түрмөгө камоо тууралуу закон чыгарылган. Падыша өкмөтү дыйкан кыймылынын күчөшүнөн улам 1861-жылы крепостнойлук укук жоюлган.

КУЛИКОВ САЛГЫЛАШУУСУ (1380) – Москва жана Владимир князы Дмитрий Донской баштаган орус аскерлери менен Алтын Ордонун башкаруучусу Мамайдын монгол-та-

тар аскерлеринин Куликов талаасында болгон салгылашы.

КЭД ЖЕК – көтөрүлүшү (1450) – Англиядагы көтөрүлүш. Ал жүз жылдык согушта Англия Франциядан жеңилгенден кийин чыккан. Аны Кед Жек башкарган. Көтөрүлүшчүлөр өкмөттөн налогду азайтууну, жер-жерлердеги чиновниктер менен феодалдардын ээн баштыктарын тыюуну жана жумушчуларга каршы чыккан законду алып таштоону талап кылган. Алар королдун армиясын талкалап, Лондонго киргенде король шаардан качып чыккан. Көтөрүлүш 1454-жылга чейин созулган.

КАПИТАЛИЗМ – өндүрүш каражаттарына жеке менчик жана капиталисттер тарабынан жалданма эмгекти эксплуатациялоого негизделген коомдук-экономикалык формация.

КАПИТОЛИЙ – байыркы Рим жайгашкан жети дөбөнүн бири; К-де дворецтер, музейлер ж.б. бар. Римдеги эң байыркы К. храмы мына ушул жерге курулган.

КАСТА – мураска өтүүчү кесиптин жана укуктук абалдын биримдиги менен байланышкан адамдардын обочолонгон тобу.

КОЛОНИАЛИЗМ – капиталисттик державалардын баскынчылык, талап-тоноочулук саясаты.

КОЛОНИЯ – чет мамлекет тарабынан саясий жана экономикалык өз алдынчалыгынан зордоо менен ажыратылган өлкө же аймак.

КОММУНА – орто кылымдагы Батыш Европада шардын өзүн-өзү башкаруу тиби.

КОНФЛИКТ – карама-каршы таламдардын, пикирлердин, көз караш-

тардын кагылышуусу; татаалдашууга жана күрөшкө себеп болуучу олуттуу пикир келишпестик, катуу талашуу.

КООМДУК-ЭКОНОМИКАЛЫК ФОРМАЦИЯ – тарыхый жактан белгилүү экономикалык түзүлүш жана ага ылайык – саясий жана юридикалык надстройка, ошондой эле коомдук андесимдин формалары менен мүнөздөлүүчү коомдук өнүгүүнүн баскычы.

КОРОЛЬ – монархтын, королевствонун, феодалдык же буржуазиялык мамлекет башчысынын наамы.

ЛАНГОВАРДДАР (узун сакалчандар) – герман уруусу. В.з. I кылымынан Эльбанын төмөнкү боюнда, IV-V кылымда Дунайдын ортонку алабында жашап, 568-жылы Түндүк Италияга каптап кирген. Византиялыктар менен таймашып, Ломбардия, Тусцияны ээлеп, королдук орноткон. Кийинчерээк Сполето, Беневентону каратып, өз алдынча герцогдук болгон. Ломбардия караткан эл-жерине кыргын салып, италиялык жер ээлерин кууп, мүлкүн тоногон. VI кылымдын аягы VII кылымдын орто ченинде Ломбардия уруу түзүлүшүнөн алгачкы феодалдык түзүлүшкө өтө баштаган. Ломбардиянын мамлекетин 773-774-жылдары Улуу Карл каратып алган.

ЛИВОНИЯ – Латвия м-н Эстония аймагынын орто кылымдагы аты. Балтика денизинин жээгин мекендеген лив уруусунун атынан аталган.

ЛИВОН ОРДЕНИ – Тевтон ордендин рыцарларынын диний ж-а аскердик-саясий уюму. Ливон Ордени XIII–XVI к-да феодалдык мамлекет курап турган. Саулдагы салгылашта (1236) Кылыччандар ордени талкалан-

гандан кийин (1237) түзүлгөн. Ливон орденинин аймагына герман рыцарлары басып алган Чыгыш Прибалтикадагы латыш ж-а эстон жерлеринин $\frac{2}{3}$ бөлүгү кирген. Ливон ордени XII к-да немец феодалдары м-н Чыгыш Прибалтикадагы католик чиркөөсүнүн негизги согуштук күчү болгон. Ал XII к-дын аягында Чыгыш Прибалтикадагы саясий гегемония үчүн ригалык архиепископторго каршы күрөш баштаган. Бирок Тевтон ордени талкаланган соң, андан кийин XVI к-дын 20-жылдарындагы немец феодалдары м-н эстон дыйкандарынын таптык ж-а улуттук карам-каршылыктары күчөп, Чыгыш Прибалтикада реформация ишке ашкан соң, Ливон ордени начарлаган. *Ливон согушунун (1558–83)* учурунда 1561-ж. Ливон ордени кулап, анын ордуна *Курляндия герцогдугу* түзүлгөн. Ливон ордени 1562-ж. 5-мартта биротоло жоюлган.

ЛИВОН СОГУШУ (1558–83) – Балтика боюна ж-а Балтика денизине чыгуу үчүн Россиянын Ливон ордени, Швеция, Польша ж-а Литва улуу княздыгы м-н согушу. Россия Балтика боюн ээлеп, дениз аркылуу Европа өлкөлөрү м-н соода жүргүзүү максатын көздөгөн.

ЛИДЕР – 1) коомдук уюмдун (саясий партиянын, профсоюздун ж. б.) башчысы, жетекчиси; 2) мелдеште озгон адам (мис., шахмат турниринин I-и).

ЛИТВА УЛУУ КНЯЗДЫГЫ – азыркы Литва м-н Белоруссиянын бир бөлүгүндөгү (XIII–XVI к.) феодалдык мамлекет. IX–XII к-да Литва жеринде Аукштайтя, Жемайтя ж. б. саясий бирикмелер түзүлгөн, аларда

феод. мамилелер өкүм сүргөн. Галиция-Волынъ жыл баянында, орус-литва келишиминде (1219) Аукштайття княздары башкарган литвалык княздар союзу болгону эскерилет. Литва жери, Белоруссиянын айрым бөлүгү Миндозгдун жетекчилиги м-н Литва улуу княздыгына биригип, немец кресттүүлөрүнүн XIII к-да күчөгөн агрессиясына каршы ийгиликтүү күрөшкөн. XIV к-да ал бүт Белоруссия аймагын, Украина ж-а орус жеринин бир бөлүгүн сураган. Немец рыцарларына каршы күрөшүү ж-а өз бийлигин чыңдоо максатында улуу князь Ягайло (1377–92) Польша м-н Крев униясын (1385) түзгөн. Бул уния Литваны Польшанын провинциясына айландыруу коркунучун туудурган, ошол себептүү Витовт башында турган литва ж-а айрым орус княздары Ягайлонун саясатына каршы чыгып, акыркы Витовтту Литванын улуу князы кылып көтөргөн; поляк жоокерлери ж-а чех отряддарынын колдоосу м-н орус-литва аскерлери Грюнвальд салгылашында (1410) Тевтон орденинин рыцарларын талкалаган. XIV–XV к-да феодалдык ири жер ээлик күчөп, үстөмдүк кылуучу тап калыптанган. Жапырт крепостной абалга түшүшү дыйкандардын көтөрүлүштөрүн чыгарган. XV к-дын аягында пандар радасы түзүлүп, ал улуу княздын бийлигин контролдогон. XVI к-дын ортосундагы улуу княздын чарбактарында реформа жүргүзүлүп, натыйжада дыйкандарды эзүү ого бетер күчөгөн. Антифеодалдык чыгуулардын күчөшүнөн, таптык карама-каршылыктын ырбашынан, о. эле Россияга каршы Ливон согушун-

да (1558–83) женилүүдөн улам Люблин униясы (1569) боюнча Ливон улуу княздыгы м-н Польша речь Посполита мамлекетине бириккен.

ЛИЦЕЙ – Батыш Европа, Латын Америкасы ж-а Африканын бир катар өлкөлөрүндө жалпы билим берүүчү орто окуу жайынын бир түрү.

ЛЮТЕРЧИЛИК – протестантизмдин негизги агымдарынын бири. XVI к-да Германияда Реформациянын жүрүшүндө пайда болгон. Ага М. Лютер негиз салган.

ЛЕГИОН – жөө аскерди жана атчан аскерди камтыган байыркы римдик аскер бирикмеси.

ЛЕНДЛОРД – сөзмө-сөз: жер лорду – орто кылымдагы Англияда артыкчылыгы бар аристократиянын ичинде ири феодалдык жер ээси.

МАВЕРАННАХР – Аму дарыянын оң өйүзүндөгү жерлердин орто кылымдагы (VII–VIII к.) жалпы аты. Бул ат м-н кийинчерээк Аму дарыя ж-а Сыр дарыянын аралыгы атала баштаган. Мавераннахрдын байыркы ири шаарлары – Самаркан, Бухара, Хожент (азыркы Ленинабад) болгон.

МАВЗОЛЕЙ, күмбөз – мүрзө үстүнө тургузулган монументтүү курулуш (эстелик). Кария падышасы Мавсолдун (б. з. ч. 4-к-дын орто чени) бейитине курулган эстеликтен улам ушундай аталган. М. Байыркы Римде, орто кылымда Чыгышта кеңири тараган.

МАВРЛАР – 1) байыркы заманда Мавританиянын жергиликтүү калкын римдиктердин аташы. 2) Пиреней жарым аралы м-н Түн. Африканын батышындагы мусулмандардын (араб

тилинин жерг. диалектилеринде сүйлөгөн) Батыш Европада орто кылымдардагы аталышы. Азыркы Мавритания калкынын бир бөлүгү да Маврлар деп аталат.

МАГЕЛЛАН КЫСЫГЫ – м Түш. Америка материги м-н Оттуу Жер архипелагынын ортосунда. Жээктери Чилиге карайт. Атлантика м-н Тынч океанды байланыштырат. Уз. 550 кмдей, эң кууш жери 3,3 км. Фарватердеги эң тайыз жери 31–33 м. Кысыкты 1520-ж. магеллан ачып, ал аркылуу өткөн.

МАДАНИЯТ – адамдардын турмушун жана иш-аракетин уюштуруунун ыкмаларынан, ошондой эле адамдар түзгөн материалдык жана рухий байлыктардан көрүнгөн коомдун өнүгүшүнүн, адамдын чыгармачыл күчүнүн жана жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүнүн тарыхый белгилүү дөңгөөлү.

МАЙОРАТ (*майор* деген сөздөн) – козголбос мүлктү (эң оболу жерди) мураска калтыруу тартиби. Мында мүлккө ээлик кылуу укугу үй-бүлөдөгү же уруудагы эң улуу кишиге таандык болот. Мындай укуктук салт азыр Англиядан башка жерде жоюлган.

МАМЛЕКЕТ – таптык коомдогу саясий бийликтин уюштурулушу.

МЕДИЕВИСТИКА – орто кылым тарыхын изилдөөчү илим.

МЕЧИТ – мусулмандар чогулуп намаз окуй турган имарат. Алгачкы М-ти Мединада *Мухаммед* курдурган.

МИНИН (С у х о р у к) Кузьма – XVII к-дын башында поляк-швед интервенциясы убагында экинчи ополчениени уюштургандардын ж-а жетектегендердин бири. Минин – ни-

жегороддук посад адамы. 1611-ж. 1-сентябрда земство старчындыгына шайланып, элдик ополчение үчүн каражат топтоого ж-а аны уюштуруу кыймылына жетекчилик кылган. Мининдин кенеши 6-ча согушка князь Д. М. Пожарский жетекчилик кылган. М. 1612-ж. “Бүт жер кенешине” (“Совет всея земли”) кирген. 1612-ж. 22–24-августта Москва үчүн салгылашта зор эрдик көрсөткөн. 1613-ж. дума дворянын деген наам алып, Боярлар думасынын составына кирген. М. – орус элинин белгилүү улуттук баатыры. Москвада Кызыл аянтта 1818-ж. М. м-н Пожарскийге эстелик тургузулган.

МОНАРХИЯ – эксплуататордук мамлекеттерде башкаруу формасы болуп, анда жогорку мамлекеттик бийлик (толук же жарым-жартылай) мамлекеттин жеке бийлөөчү башчысынын – мурастап алуучу монархтын колунда топтоштурулат. Кул ээлөөчү жана феодалдык мамлекеттерде М. чектелбеген деспот катары чыккан.

НАТУРАЛДЫК ЧАРБА – алмашуу үчүн эмес, белгилүү бир чарбалык бирдиктин керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн продукты өндүрө турган чарба.

НОРМАНДАР – VIII к-дын аягы–XI к-дын ортосундагы кенири экспансия мезгилинде Скандинавия элдеринин Батыш Европага белгилүү болгон аты (Скандинавиянын өзүндө ал жортуулдарга катышуучулар в и к и н г д е р, Руста в а р я г д а р деп аталган).

ОБРОК (алым) – помещиктер өзүнө күнкөр дыйкандардан натуралай же акчалай жыйнай турган са-

лык, феодалдык эзүүнүн негизги түрлөрүнүн бири, феодалдык *жер рента*сынын (азык-түлүктөй ж-а акчалай) орусча аталышы. Феодализмдин алгачкы мезгилинде оброк азык-түлүктөн алынган. Кийинчерээк акча-товар мамилесинин өнүгүшүнө байланыштуу акчалай оброк басымдуу боло баштаган. Россиядагы “дыйкан реформасынан” (1861) кийин барщина оброк м-н алмаштырылган. 1883-жылдын 1-январынан дыйкандардын жерди милдеттүү түрдө сатып алышына байланыштуу оброк жоюлган. Оброк капиталисттик эзүү м-н феодалдык эзүү айкалышкан кээ бир колония ж-а көз каранды өлкөлөрдө азыр да кездешет.

ОБСЕРВАТОРИЯ – астрономиялык, геофизикалык байкоо ж-а изилдөө жүргүзүүчү илимий мекеме. Алгачкы обсерватория байкоо пункту катары пайда болгон. Кийин асманда болуучу кубулуштарга гана байкоо жүргүзүлбөстөн, ал кубулуштарды пайда кылган процесстерди изилдей турган илимий мекемелерге айланды.

ОМЕЯ ДИНАСТИСЫ – араб халифтеринин 661–750-ж. сурап турган династиясы. Мекендеги Курейши уруусунун Омейя тукумунан чыккан. Анын биринчи халифи Сириянын башкаруучусу Муавия I (661–680) болгон.

ОПРИЧНИНА, о п р и ш н и н а – 1) падыша энчисинин (анын жери, аскери, мекемелери) 1565–72-жылдагы аты; 2) Иван IV Васильевич Грозныйдын өкмөтүнүн ошол жылдардагы ички саясатынын аталышы. Иван IV О-нын негизги максаты “заговор-

ду” жок кылуу деп эсептеген. О. княздык оппозиция м-н күнөөсүз адамдарды ырайымсыз жазалоо аркылуу жүргүзүлгөн.

ОРТО КЫЛЫМ – бүткүл дүйнөлүк тарыхтын байыркы дүйнө тарыхы менен жаңы тарых аралыгындагы мезгил.

ӨНДҮРГҮЧ КҮЧТӨР – өндүрүш каражаттарынын жана аларды кыймылга келтирип жатышкан адамдардын жыйындысы.

ӨНДҮРҮШ КАРАЖАТТАРЫ – материалдык жыргалчылыктарды иштеп чыгаруу процессинде адамдар пайдалана турган эмгек предметтери менен эмгек каражаттарынын жыйындысы.

ӨНДҮРҮШ МАМИЛЕЛЕРИ – коомдук өндүрүш процессинде адамдардын мамилелери, алмашуу жана бөлүштүрүү.

ПАРЛАМЕНТ – капиталисттик өлкөлөрдө шайлап коюла турган (кээде дайындала турган) закон чыгаруучу өкүлдүктүү орган.

ПЕЙЗАЖ (фр. pays – өлкө, аймак дегенден) – сүрөт өнөрүнүн жаратылыш көрүнүшүн чагылдырган жанры. Пейзаж Кытайда б. з. VI к-нда, Японияда XII–XIII к-да, Европада *Кайра жаралуу* доорунда калыптанган.

ПЕЧЕНЕГДЕР – VIII–XI к-дагы түрк урууларынын союзу. Алар Арал денизи м-н Волга д-нын аралыгындагы аймакта көчүп жүрүшкөн. Көчмөн мал чарбасы м-н кесиптенишкен. IX к-да хазарлар м-н огуздардын кысымынан Кара деңиздин түн. талааларына жылган. Ал жердеги көчмөн венгрлерди талкалап, төмөнкү Волгадан Дунайга чейинки жерди ээлеген.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР — азыркы кездеги бир катар буржуазиялык мамлекеттерде эреже катары мамлекет башчысы дайындоочу өкмөт башчысы.

ПОЖАРСКИЙ Дмитрий Михайлович — князь, Россиянын мамлекеттик жана аскер ишмери. Иван Болотников башында турган дыйкандар согушун басууга, В.Шуйскийдин желган Дмитрий II нин отряды менен болгон согушуна катышкан. 1610-жылдан Зарайскиде аскер башчы. Виринчи элдик кошуунга жана поляк-литва интервенттерине каршы Москвадагы көтөрүлүшкө катышып, 1611-жылы Кузьма Минин менен бирге экинчи элдик кошуунду жетектеген. 1612-13-жылдарда убактылуу өкмөттү башкарган. 1615-16-жылдарда интервенттердин чабуулуна каршы согушка катышкан. 1628-30-жылдарда Новгородто аскер башчы. 1804-18-жылдарда Москвадагы Кызыл аянтта Пожарский менен Кузьма Мининге эстелик тургузулган.

РЕКОНКИСТА. — VIII кылымда маврлар (арабдар менен берберлер) каратып алган жерди Пиреней жарым аралындагы жергиликтүү калктын VIII-XV кылымда кайра тартып алышы.

РЕФОРМАЦИЯ — XVI кылымда католик чиркөөсүнө каршы чыккан, катышуучуларынын коомдук-саясий жана идеологиялык курамы кеңири, социалдык мазмуну боюнча татаал, негизи антифеодалдык мүнөздөгү кыймыл. Батыш жана Борбордук Европа өлкөлөрүнүн көбүн камтыган. Феодалдык өндүрүш мамилелеринин жикке бөлүнүшү, жаңы капиталисттик мамилелердин жана топтордун пайда болушу, социалдык карама-каршылыктардын курчушу реформа-

циянын чыгышынын негизги себеби болгон.

РОМАНОВДОР - 1613-жылдан 1917-жылдын февралына чейин Россияны бийлеген падышалар жана императорлор династиясы. Литваны жердеген байыркы бояр тукумунан чыккан. Алардын түпкү теги Андрей Иванович Кобыладан башталат. Романовдор деп бояр Роман Юрьевичтин атынан аталган. 1613-жылы Земский собор патриарх Филореттин 16 жашар баласы Михаил Романовду падыша кылып шайлаган. Романовдор династиясы (1721-жылдан император аталышкан): Михаил Федорович (1613-45), Алексей Михайлович (1645-76), Федор Алексеевич (1670-82), Иван 5 Алексеевич (1682-96), Петр I Алексеевич (1682-1725), Екатерина I (Петр I нин аялы; 1725-27), Петр II (Петр I нин небереси; 1727-30), Анна Ивановна (Иван V Алексеевичтин кызы; 1730-40), Иван VI Антонович (Иван V Алексеевичтин чөбүрөсү; 1740-41), Елизавета Петровна (Петр I нин кызы; 1741-61), Петр III (Петр I нин небереси, 1761-62), Екатерина II (Петр III нун аялы; 1762-96), Павел I (Петр III нун баласы; 1796-1801), Александр I (Павел I нин баласы; 1801-25), Николай I (Павел I нин баласы; 1825-55), Александр II (Николай I нин баласы; 1855-81), Александр III (Александр II нин баласы; 1881-94), Николай II (Александр III нун баласы; 1894-1917). Романовдор династиясы Февраль революциясынын натыйжасында кулаган. 1917-жылдын 2(15) - мартта Николай II тактыдан баш тарткан. 1918-жылы 17-июлда Екатеринбургта (азыркы Свердловск) Николай II үй-бүлөсү менен атылган.

РЕНТА – капиталдан, жерден, мүлктөн алына турган доход.

СОСЛОВИЕ – адатта же закондо мурастоо укугу жана милдеттери бекемделип калган капиталисттик коомго чейинки социалдык топ.

ТАП КҮРӨШҮ – келишпес карама-каршы таламдары бар коомдук таптардын ортосундагы күрөш.

ТАЦИТ – римдик тарыхчы

УРУК – бир нече үй-бүлө

УРУУ – бир нече урук

ФЕОДАЛИЗМ – кул ээлөөчүлүк түзүлүштөн кийинки капитализмден мурунку коомдук-экономикалык формация

ХАРТИЯ – кенири элдик кыймылдын негизги талаптарын билдирүүчү грамота, саясий документ. Кээде айрым эл аралык актылар менен келишимдерди хартия деп аташат.

ХРИСТИАНСТВО – дүйнөлүк деп аталган диндердин бири (буддизм жана ислам дини менен бир катарда).

ШАРИЯТ – мусулман феодалдык укугунун куранга негизделген жана ислам мамлекеттик дин болуп эсептелген кээ бир өлкөлөрдө колдонулуучу диний жана юридикалык нормаларынын жыйындысы.

ЭКСПЛУАТАЦИЯ – башкалардын эмгегинин натыйжасын өндүрүш куралдарынын ээлери болгон үстөмдүк кылуучу тап тарабынан өздөштүрүп алышы, бул эксплуататордук коомго: кул ээлөөчүлүк, феодалдык жана капиталисттик коомго мүнөздүү.

ЭКИ ТАЛААЛУУ ДЫЙКАНЧЫЛЫК – айдоо жер эки талаага бөлүнүп, бирине эгин себилип, экинчиси шүүдүгөр (эс алган) калтырылган, эгин эгилүүчү жана шүүдүгөр)

талаалар жыл сайын алмаштырылып турган.

ЮЛИЙ ЦЕЗАРЬ – Римдик 1-императору.

ЮРИЙ күнү (күзүндө) - 1) Россияда ыйык Георгийдин урматына арналган чиркөө майрамы; эски стиль боюнча 26-ноябрда белгиленген. 2) Россияда дыйкандардын бир феодалдан экинчи феодалга өтүүгө укук алган күнү. Ага ылайык феодалга көз каранды дыйкан бир жер ээсинен башка жер ээсине күзгү айыл чарба жумушу аяктаганда, 1497-жылкы Судебник боюнча Юрьев күнүнөн бир жума мурун же бир жума кийин гана кете алган. XVI кылымдын аягындагы закон боюнча дыйкандардын Юрий күнүндө кетип калышына тыюу салынган.

ЯМАТО – байыркы Японияда б.з. III кылымынын 2-жарымында пайда болгон уруу союзу. Ямато уруу союзунун базасында алгачкы феодалдык Япон мамлекети калыптанган.

ЯНЫЧАРЛАР – XIV кылымдын 2-жарымында түзүлгөн регулярдуу түрк жөө аскерлери. Ал адегенде өспүрүм туткундардан, кийин Осмон империясынын христиан калкынын балдарынан куралып, зордук менен ислам динине киргизилген жана султандын кулдары катары эсептелген. Аларга үйлөнүүгө жана чарбачылык кылууга тыюу салынган. Янычарлар султан Махмуд II нин мезгилинде (1826) жоюлган.

ЯРМАРКА – белгилүү жерде мезгил-мезгили менен уюштурулуучу базар. Алгачкы ярмарка Ватыш Европада X-XI кылымда пайда болгон. Ватыш Европада Шампань (XII-XIII к.), Брюгге (XIV-XV к.), Лион (XV-XVI к.) жана Лейпцигдеги (XVIII к.) ярмарка маанилүү роль ойногон.

ОРТО КЫЛЫМДАГЫ ХРОНОЛОГИЯЛЫК ТАБЛИЦА

- 476-ж. Батыш Рим империясынын кулашы.
- 498-ж. Хлодвиг христиан динине өткөн.
- 500-ж. Франк мамлекетинин түзүлүшү.
- 511-ж. "Сали акыйкаты" мыйзам жыйнагы түзүлгөн.
- 511-ж. Хлодвиг Парижде каза болгон.
- 537-ж. Константинополдо ыйык София собору курулган.
- 589-ж. Кытайда Сун династиясы бийликке келген.
- 618-ж. Кытайда Тан династиясы бийликке келген.
- 622-ж. Мухаммед Мекеден Мединага кеткен.
- 632-ж. Мухаммед пайгамбар дүйнөдөн кайткан.
- 679-ж. Болгар падышачылыгы пайда болгон.
- 712-770-ж. Кытай акыны, кытай "поэзиясынын корифеи" Ду Фу жашаган.
- 732-ж. Карл Мартелл Пуатье шаарынын жанында арабдарды талкалаган.
- 750-ж. Араб халифаты түзүлгөн.
- 768-ж. Улуу Карл Франк мамлекетине король болгон.
- 800-ж. Рим папасы Лев III Улуу Карлга таажы кийгизип, император деп жарыялаган.
- 814-ж. Улуу Карл Ахен шаарында каза болгон.
- 843-ж. Франк империясы Верден келишиминин негизинде үчкө (Франция, Германия, Италия) бөлүнгөн.
- 863-ж. Славян алиппеси түзүлгөн.
- 870-950 Аль Фараби жашаган.
- 874-901 Кытайда дыйкандар согушу болгон.
- 882-ж. Байыркы Орус мамлекети - Киев негизделген.
- 960-ж. Кытайда кайрадан Сун династиясы бийликке келген.
- 980-1037-ж. Орто Азия элдеринин атактуу илимпозу, философу, дарыгер, акын Абу Али Ибн Сина (Авиценна) жашаган.
- 980-1015-ж. Владимир Святославич княздык кылган.
- 988-ж. Руста христиан дини киргизилген.
- 1019-1054-ж. Киевде Акылман Ярослав княздык кылган.
- 1051-ж. Ярослав Мудрыйдын тушунда Рустагы эң байыркы монастырь Киев - Печера лаврасы негизделген.
- 1068, 1113-ж. Киевде элдик көтөрүлүштөр болгон.
- 1113-1125-ж. Киевде Владимир Мономах княздык кылган.
- 1147-ж. Летописте Москва жөнүндө алгачкы эскерүү.
- 1069-1070-ж. Ж.Баласагындын "Куттуу билим" чыгармасы жазылган.
- 1096-1099-ж. Кресттүүлөрдүн 1-жортуулу башталган.
- 1113-ж. Киев кечили, тарыхчы Нестордун "Өткөн мезгилдер жөнүндө повесть" эмгеги жазылган.
- 1126-1198-ж. орто кылымдагы араб философу жана дарыгери, 7 китептен турган медициналык энциклопедиянын автору, өмүрүнүн акыркы жылдарында еретик катары куугунтукталган Ибн Рушд Абу-ль-Валид Мухаммед ибн Ахмед жашаган.
- 1147-ж. Москва шаары негизделген.
- 1147-1149-ж. Кресттүүлөрдүн 2-жортуулу болгон.
- 1155-ж. Чынгыз хан (Темучин) төрөлгөн.
- 1185-1227-ж. монголдун ири кол башчысы, Чынгызхандын тун уулу, анын согуш пландарын ишке ашыруучулардын бири Жучухан жашаган.
- 1185-ж. "Игордун кошууну жөнүндө сөз" чыгармасы жазылган.
- 1189-1192-ж. Кресттүүлөрдүн 3-жортуулу болгон.
- 1202-1204-ж. Кресттүүлөрдүн 4-жортуулу болгон.
- 1206-ж. Чынгыз хан (Темучин) хан титулун алып, бийликке келген.
- 1215-ж. Англияда "Эркиндиктин улуу хартиясы" кабыл алынган.
- 1217-1221-ж. Кресттүүлөрдүн 5-жортуулу болгон.
- 1219-1221-ж. Чынгыз хандын Орто Азияга жана Закавказьеге жортуулу.
- 1227-ж. Чынгыз хан дүйнөдөн кайткан.
- 1228-1229-ж. Кресттүүлөрдүн 6-жортуулу болгон.
- 1237-ж. Батый хандын орус жерлерине жортуулу.
- 1240-ж. Нева салгылашуусу.
- 1242-ж. "Чуд" кыргыны (муз үстүндөгү салгылашуу) болгон.
- 1248-1254-ж. Кресттүүлөрдүн 7-жортуулу болгон.
- 1266-1337-ж. италиялык живописчи, проторенессанс искусствосунун өкүлү Жотто ди Бондоне жашаган.
- 1270-ж. Кресттүүлөрдүн 8-жортуулу болгон.

1271-ж. Кытайда монголдордун Юань династиясы бийликке келген.
1325-ж. Ацтекттердин Теночтитлан шаары негизделген.
1336-1405-ж. Амир Темир жашаган.
1337-1453-ж. Англия менен Франциянын ортосунда жүз жылдык болгон.
1360-1424-ж. Гусчул революциялык кыймылдын ишмери, кол башчысы, чех элинин улуттук баатыры, 1410-жылдагы Грюнвальд салгылашуусунун катышуучусу Ян Жижка жашаган.
1368-ж. Кытайда кытайлык Мин династиясы бийликке келген.
1371-1415-ж. Чех элинин улуттук баатыры, реформациянын көрүнүктүү ишмери Ян Гус жашаган.
1380-ж. Куликово салгылашуусу болгон.
1381-ж. Уот Тайлердин көтөрүлүшү болгон.
1389-ж. Косоводо осмон-түрктөрү менен сербдердин ортосунда салгылашуу болгон.
1410-ж. Грюнвальд салгылашуусу болгон.
1419-ж. Гуситтик согуш башталган.
1429-ж. Орлеан шаары курчоодон бошонгон.
1431-ж. Жанна Д "Аркты өрттөп салышкан".
1438-ж. Инктердин Тауантинсуйу мамлекети түзүлгөн.
1440-1505-ж. 462-жылдан Москвааны улуу князы, Василий II Васильевич Темныйдын улуу баласы Иван III Васильевич жашаган.
1445-ж. Германияда алгачкы басма китеп И. Гутенберг тарабынан чыккан.
1450-54-ж. Англиядагы Кэд Жек көтөрүлүшү.
1451-1506-ж. генуялык деңиз саякатчысы Христофор Колумб жашаган.
1452-1519-ж. Леонардо да Винчи жашаган.
1453-ж. Византия империясы кулаган.
1455-ж. Англияда отуз жылдык согуш башталган.
1462-1505-ж. Иван III нун княздык кылуусу.
1471-1528-ж. немец живописчиси жана искусство теоретиги, немец Кайра жаралуу доорундагы ири сүрөтчү Альбрехт Дюрер жашаган.
1475-1564-ж. Микеланджело жашаган.
1479-ж. Испания мамлекети түзүлгөн.
1480-ж. Монгол-татар баскынчыларынын орус жерлериндеги эзүүсү бүткөн.
1483-1520-ж. Кайра жаралуу доорундагы италян живописчиси жана архитектору Рафаэль жашаган.
1492-ж. Америка материги ачылган.

1494-1553-ж. Француз жазуучусу, гуманист окумуштуу Рабле Франсуа жашаган.
1497-ж. Иван III нун Судебниги.
1507-ж. Америго Веспуччинин аты боюнча жаны ачылган материк – Америка деп аталган.
1530-1584-ж. 1533-жылдан улуу князь, 1547-жылдан 1-орус падышасы, Василий III Ивановичтин уулу Иван IV Васильевич Грозный жашаган.
1533-1584-ж. Иван IVнун княздык жана падышалык кылуусу.
1550-ж. Каардуу Иван IV нун реформалары.
1552-ж. Казань хандыгынын кошулушу.
1556-ж. Астрахань хандыгынын кошулушу.
1558-1583-ж. Ливон согушу.
1564-1642-ж. Италия физиги, механик жана астроном, табият илимине негиз салуучу Галилео Галилей жашаган.
1565-1572-ж. Опричнина.
1581-ж. Ермактын дружинасынын Сибирге жортуулу.
1590-ж. Дыйкандарды жерге бекитүү жөнүндө указдар.
1599-1660-ж. Испан сүрөтчүсү Веласкес Диего (чыныгы аты Родригес де Сильва) жашаган.
1606-07-ж. Иван Болотниковдун жетекчилиги астындагы дыйкандар согушу.
1606-1669-ж. голланд живописчиси, график, Рембрандт ван Рейн жашаган.
1609-11-ж. Смоленскини баатырдык менен коргоо.
1612-ж. К. Минин менен Д. Пожарскийдин элдик ополчениесинин Москваны бошотушу.
1644-1911-ж. Кытайда манжурлардын Цинь династиясы бийликке келген.
1648-50-ж. Россияда шаардык көтөрүлүштөр болгон.
1648-54-ж. Украинадагы жана Белоруссиядагы элдик боштондук согушу.
1649-ж. Собордук закондор жыйнагы.
1654-ж. Переяслав радасы жана Украинанын Россияга кошулушу.
1667-71-ж. С. Разиндин жетекчилиги астындагы дыйкандар согушу.
1854-1938-ж. Германиядагы социал-демократтардын жана 2-Интернационалдын лидерлеринин бири, "Томас Мор жана анын утопиясы" (1888) эмгегинин автору Карл Каутский жашаган.

Кымбаттуу окуучулар	3
Киришүү	5

Феодалдык коомдун калыптанышы
(V кылымдын аягы — XI кылымдын ортосу)

§ 1. Ыйык Рим империясы жана анын коншулары	11
§ 2. Феодалдык коомдун маңызы	19
§ 3. Франк мамлекеттеринин түзүлүшү жана күч алышы	23
§ 4. Континенталдык Европадагы ири мамлекеттер (V — X кк.)	30
§ 5. Англия мамлекетинин түзүлүшү (V — X кк.)	39
§ 6. Славян мамлекеттеринин түзүлүшү	45
§ 7. Киев Русу — байыркы орус мамлекети (IX — XII кылымдын биринчи жарымы)	48
§ 8. Византия империясы V — XV кылымдарда	60
§ 9. Батыш өлкөлөрүнүн IX — XI кк. маданияты	67

Феодалдык коомдун өнүгүшү (XII — XV кк.)
Чыгыш өлкөлөрү

§ 10. Индия орто кылымдарда	75
§ 11. Кытай орто кылымдарда	83
§ 12. Япония орто кылымдарда	93
§ 13. Араблар орто кылымдарда	97
§ 14. Ислам дүйнөсү	105
§ 15. Орто Азиядагы Самани мамлекети (IX — X кк.)	113
§ 16. Осмон-түрктөр империясы	118
§ 17. Монгол империясы	124
§ 18. Амир Темирдин империясы	134

Батыш өлкөлөрү

§ 19. Европадагы католик чиркөөсү жана кресттүүлөрдүн жортуулдары	140
§ 20. Чехиядагы гуситтик кыймыл	150
§ 21. Франция жана Англия (XI — XIII кк.)	158
§ 22. Жүз жылдык согуш. Англия жана Франция XIV — XV кк.	166
§ 23. Германия XI — XV кк.	174
§ 24. Пиреней жарым аралынын мамлекеттери XI — XV кк.	181
§ 25. Батыш Европанын XI — XV кылымдардагы маданияты	185
§ 26. Борборлошкон орус мамлекетинин түзүлүшү (XV — XVI кылымдын башы)	196
§ 27. Орто кылымдардагы Америка мамлекеттери	214

